

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

ОҚМПУ
хабаршысы

ЮКГПУ
Вестник

ғылыми-педагогикалық журналы
№1-2 (15-16) 2018

научно-педагогический журнал
№1-2 (15-16) 2018

G•GLOBAL

№1-2 (15-16) 2018

ISSN 2415-8186

ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

№1-2 (15-16)

**Шымкент
2018**

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ
№ 1-2 (15-16). 2018

БАС РЕДАКТОР

АЯШЕВ О.А. – п.ғ.д., профессор

Редакциялық алқа

Айтбаев Ө. – ф.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі; **Надиров Н.К.** – х.ғ.к., профессор, ҰҒА академигі; **Бегалиева Р.Н.** – п.ғ.к., (бас редактордың орынбасары); **Амирғазин Қ.Ж.** – п.ғ.д., профессор (Ресей); **Аширов Ә.Ә.** – х.ғ.д., профессор; **Байғұтова А.** – ф.ғ.к.; **Дмитрюк Н.В.** – ф.ғ.д., профессор; **Досбенбетова А.Ш.** – п.ғ.д., профессор; **Жапбаров А.** – п.ғ.д., профессор; **Исабек Б.Қ.** – тарих ғ.к., доцент; **Любчик С.** – PhD докторы, профессор (Португалия); **Дерижина И.** – п.ғ.д. (Болгария); **Пардала А.** – п.ғ.д., м.ғ.к., профессор (Польша); **Норкуте О.** – әлеумет.ғ.д., профессор (Литва); **Сзатмари П.** – тарих Phd, адъюнкт-профессор (Венгрия); **Сластухина О.И.** – ф.ғ.к., доценті (Ресей); **Подушкин А.Н.** – тарих ғ.д., профессор; **Рахымбек Д.** – п.ғ.д., профессор; **Тәңірбергенов М.Ж.** – п.ғ.д., профессор; **Шыныбаев М.Д.** – ф.-м.ғ.д., профессор; **Иманбаев Н.С.** – ф.-м.ғ.к., профессор.

Редакциялық кеңес

Қадырбаева Р.И. – п.ғ.д., доцент; **Мәдібекова Ф.М.** – х.ғ.к., доцент; **Халила А.** – б.ғ.д., профессор; **Арынғазиева Б.** – филос.ғ.к., профессор м.а.; **Алдаберген М.Н.** – т.ғ.к. доцент; **Омар Б.К.** – ф.ғ.к., доцент; **Стычева О.А.** – п.ғ.к., доцент; **Абрамова Г.И.** – ф.ғ.к. доцент; **Қиясова Қ.Қ.** – п.ғ.к., доцент м.а.; **Алтынбеков Қ.С.** – ф.ғ.к.; **Қаражігітова К.Ж.** – п.ғ.к., доцент; **Қойшиев Қ.Е.** – п.ғ.к.;

Жауапты хатшы – **Үсенбаева С.С.**, ф.ғ.к.

Техникалық редакция – **Байырбекова Л., Аблаев Н., Утенов Н.**

Журнал 2016 жылдың наурыз айынан бастап Париж қаласындағы

ISSN орталығында тіркелген.

ISSN 2415-8186 (Online), ISSN 2415-8178 (Print)

Журнал Қазақстан Республикасы Байланыс және ақпарат агенттігінде тіркеліп, **06.06.2014 ж. №14373-ж** куәлігі берілген. Ақпарат комитетіне қайта есепке қою туралы 15.03.2018 ж. № 16979-ж куәлігі берілген.

Меншік несі: «Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті» шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік кәсіпорны.

2014 жылдың қараша айынан бастап шыға бастады. Жылына 4 рет жарық көреді.

Мақала авторларының пікірлері редакция көзқарасын білдірмейді. Мақалада баяндалған мәліметтердің шынайылығына авторлар жауап береді.

Редакцияның мекенжайы:

160012, Шымкент қаласы,
Байтұрсынов көшесі, 13
222-бөлме, тел. 390244/756
87083581795,
e-mail: yukgpu_khabarshy@mail.ru

© Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік
педагогикалық университеті
Қазақстан Республикасы, 2018

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

ӘОЖ 378.016:004

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІН АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНА ДАЯРЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АРЗЫМБЕТОВА Ш.Ж., ОРАЛБЕКОВА А.К.

Бұл мақалада инклюзивті білім беру жағдайында болашақ мұғалімдерді ақпараттық және коммуникациялық технологияларды қолдануға даярлаудың негізгі мәселелерін зерттеуге арналған. Сонымен қатар мектеп жағдайында АКТ-ны қолданудың қазіргі уақыттағы алатын орны мен рөлін анықтай отырып, біршама зерттеулердің нәтижесі алынған. Бұл зерттеулер инклюзивті жағдайда оқытуды жүзеге асырудың мүмкіндіктерін қарастырады. IT сауаттылық пен заманауи технологиялардың елімізде кең етек алуы жаңа мамандықтардың талаптарына сәйкес келетіні анықталады. Ерекше топқа жататын балаларды жалпы білім беру ортасына кіріктіру туралы ғылыми зерттеулер мен осы санаттағы балалармен жұмыс істеудің мәселелері жан-жақты қарастырылады.

***Кілт сөздер:** ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, инклюзивті білім беру, болашақ бастауыш сынып мұғалімдері.*

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев: «Болашаққа бағдар – рухани жаңғыру» мақаласында «Бәсекелік қабілет дегеніміз – ұлттың аймақтық немесе жаһандық нарықта бағасы, я болмаса сапасы жөнінен өзгелерден ұтымды дүние ұсына алуы. Бұл материалдық өнім ғана емес, сонымен бірге, білім, қызмет, зияткерлік өнім немесе сапалы еңбек ресурстары болуы мүмкін. Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады. Сондықтан, әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек. Мысалы, компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар әркімнің алға басуына сөзсіз қажетті алғышарттардың санатында. Сол себепті, «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессияаралық келісім» сияқты бағдарламалар – ұлтымызды, яғни барша қазақстандықтарды ХХІ ғасырдың талаптарына даярлаудың қамы», – деп көрсетті [1].

Бұл жаңа технологиялық жетістіктер мен инновацияларды енгізу, IT-технологиялардың қарқынды дамуы және адам ресурстарының ұтқырлығы. Осы жағдайда білім және ғылым өзгерістердің алдыңғы қатарында тұруы

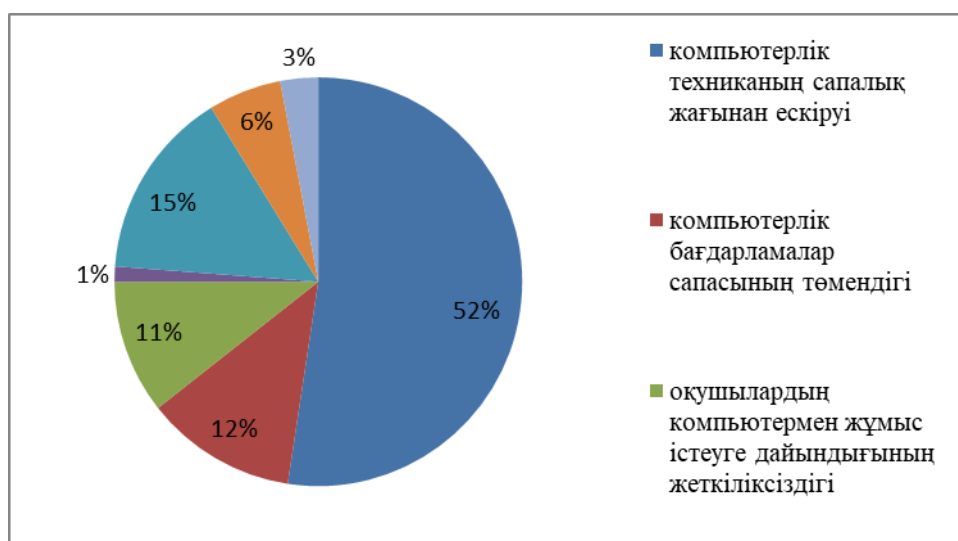
тиіс... Адамның бәсекеге қабілеттілігін арттыру ұлт жетістігінің факторы болып табылады, сондықтан әр қазақстандықта заманауи технологиялар кезеңінде және жаңа мамандықтардың талаптарына қажет функционалдық, IT сауаттылық, ағылшын тілін білу, адамгершілігі мол тұлға сынды қасиеттер мен құзыреті болуы керек», – деп көрсетілген [2].

Арнайы білім беруді қажет ететін балалар туралы мәселесі күні бүгінге дейін қазақстандық білім беру жүйесінде ауқымды түрде талқыланып, арнайы зерттеу пәні ретінде қарастырылмай келеді. Ерекше топқа жататын балалардың жалпы білім беру ортасына кіріктіру туралы ғылыми зерттеулер жеткіліксіз немесе жоқтың қасы. Сонымен қатар, жалпы білім беру ұйымдарындағы ерекше оқытуды қажет ететін балалар туралы мәліметтер қорын жасау мәселесінде қажетті дәрежеде қарастырылмай келеді.

Осы ретте, инклюзивті білім беру жүйесін ұйымдастырып, оның міндеттерін жүзеге асыратын оқушымен бірге маңызды орын алатын тұлға – мұғалімді жан-жақты даярлау мәселесі де өзектілікпен күн тәртібіне қойылады. Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беру мен осы жүйеде қызмет ететін педагогтерді арнайы даярлау – әлі де болса толыққанды игерілмеген тың сала. Осы саланың тұжырымдамалық негіздерін және оны іске асырудың білімдік, ғылыми, оқу-әдістемелік, практикалық және ағартушылық тегіктерін зерттеу – қазіргі күн тәртібіндегі өзекті мәселе.

Қазақстандық орта білім беру жүйесіне заманауи ақпараттық технологияларды қолданудың жаңа әдістерін енгізу үдерісі Қазақстан Республикасының білім беруді ақпараттандыру стратегиясына сәйкес жүзеге асырылып келеді. Білім беру мекемелерін ақпараттық-коммуникациялық технологиямен қамтамасыз ету бағытында жақсы нәтижелі жұмыстар жүргізілуде. Атап кететін мәселе, жоғары оқу орындарындағы оқу аудиторияларының (сыныптардың) сапалық жағынан ескіруі студенттерге білім беру үдерісін ақпараттандыруға кедергі болып отыр. Аудиториялардың ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) қолдануға бейімделуі, өз кезегінде заманауи техникалық құралдарды сапалы білім беру мақсатында қолдануға мүмкіндік бермейді. Бұл мәселе орта мектептерге де тікелей қатысты.

Зерттеу барысында 32 жалпы білім беру мектептерінің ақпараттық құжаттарына (кездейсоқ таңдау әдісімен) жүргізген талдауымыздың нәтижесінде олардың басым көпшілігінде дамуында ерекшеліктері бар балалардың ақпараттық ресурстардың қолжетімді ететін техникалық құрылғыларын, оларды қолдану әдістері мен алгоритмдерін (информатика аясында да, басқа пәндер аясында да) пайдаланудың тиісті деңгейде еместігі анықталды. Зерттеу нәтижесінде анықталған оқу үдерісінің АКТ-мен жеткілікті қамтылмауының негізгі себептері 1 суретте көрсетілген (Сурет 1).

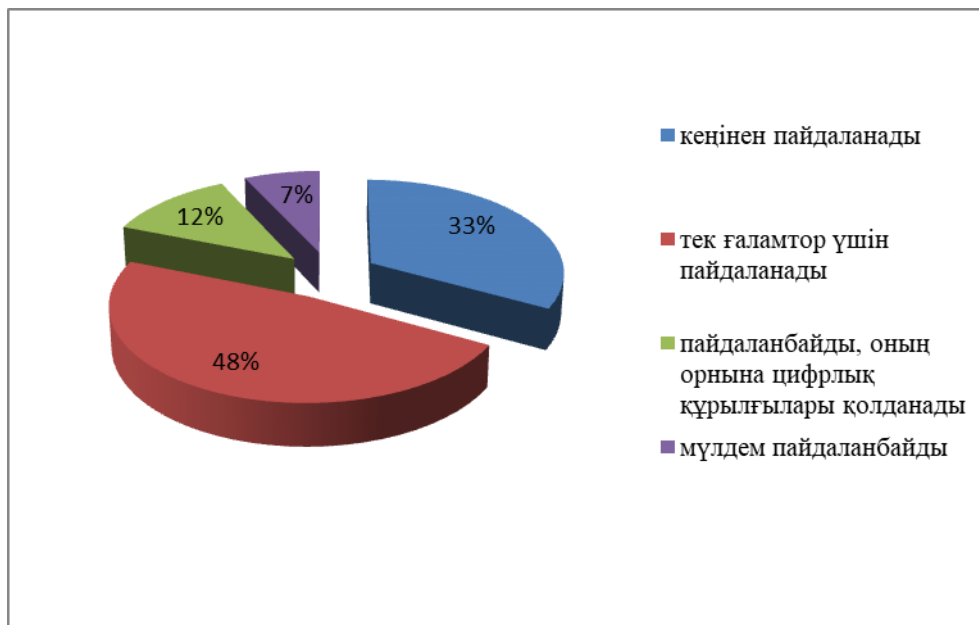
Сурет 1 – АКТ-ны оқу үдерісіне жаппай енгізуді тежейтін негізгі себептер

Оқу үдерісінде АКТ-ны пайдаланудағы қиындықтарды анықтау мақсатында Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті студенттерінің арасында сауалнама жүргізілді. Оған болашақ бастауыш сынып мұғалімдеріне 60-тан астам (3 курс) қатысқан. Зерттеу барысында студенттер «Отбасы және компьютерлік технологиялар» сауалнамасының сұрақтарына жауап берді.

Сауалнамаға қатысқан студенттердің 75%-ында жеке дербес компьютері бар екені анықталды. Бірақ соған қарамастан, сауалнама нәтижелері сандық және сапалық тұрғыдан талдау барысында алынған нәтижелер педагогикалық ЖОО студенттерінің ақпараттық-коммуникациялық құралдарды кәсіби дайындық мақсатында қолдану білігі мен дағдысы айтарлықтай төмен деңгейде екенін көрсетті. Сауалнама алынғандардың көпшілігі (58,2%) өздерінің АКТ туралы білімінің мектепте алған деңгейде қалғанын көрсеткен.

Тек студенттердің 33%-ы ғана педагогика саласында компьютермен жұмыс жасай алатынын және информатика негіздері бойынша ең төменгі білімге ие екендіктерін айтқан. Студенттердің 12%-ы оқу мақсатына компьютерді пайдаланбайды, оның орнына ұялы құрылғылардағы ғаламтор желісін қолданғанды дұрыс көреді, ал 7%-ы – педагогикалық кәсіпке дайындалу үдерісінде компьютерді де, басқа АКТ құрылғыларын да пайдаланбайды. Оның орнына қағаз нұсқадағы әдебиетті қолайлы көреді. Ал енді инклюзивті білім беру жағдайында компьютерді қалай пайдалану

керектігін білетін студент мүлде жоқ дерлік. Осылай болғанның өзінде басым көпшілігі (75,6%) АКТ-ны педагогикалық үдеріске енгізу оның тиімділігін арттырады деп есептейді. Бұл мәліметтердің барлығы 2 суретте беріліп отыр (Сурет 2).

Сурет 2 – Болашақ педагогтардың компьютерді педагогикалық құзыреттілігін арттыру мақсатына пайдалануы

Респонденттердің 81,5%-ы кәсіби мамандыққа оқу барысында АКТ-ны пайдаланатын пәндерді көбірек енгізу қажет деп атап көрсеткен. Сондай мақсатта берілген білім студенттерге кәсіби мамандығы туралы ақпаратты өңдеу мен ұсыну, сақтау мен өзгерту құралдарын, әдістері мен тәсілдерін пайдалану мүмкіндіктерін арттырады деп есептейді.

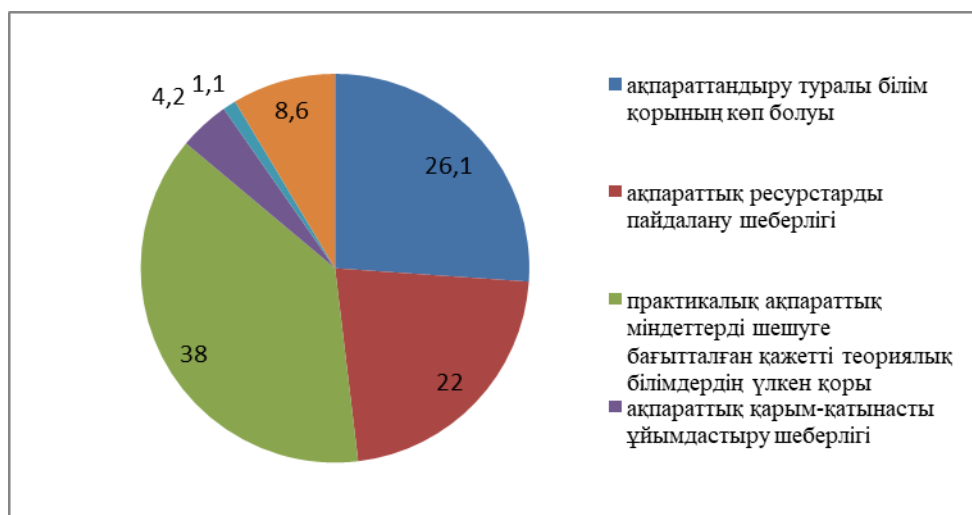
Дербес компьютерде жұмыс істей білу дағдысының одан әрі қарай шеберлікке ұласуына деген сұранысы мен қажеттілік респонденттердің 13,5%-ында сақталған. Сауалнамаға қатысқандардың көпшілігі өздерінің компьютерлік техникамен жұмыс істеу білімі мен білігі өте төмен деңгейде деп есептейтіні анықталды.

Сауалнамаға қатысқан студенттердің 62%-ы білім беру үдерісіндегі компьютерлік технологиялар баланың дамуында оң нәтижелерге және тіпті оның тұлғалық өсуіне алып келеді деген ортақ пікірге келген. Алайда, барлық

дерлік респонденттер (82%) педагогтер мен ата-аналар баланың дербес компьютердегі жұмыс барысын ұдайы қадағалап отыруы керектігін де баса атап көрсеткен.

Алынған нәтижелер негізінде студенттер материалды жеткізу кезінде АКТ-ны пайдаланудың бар маңыздылығын түсінеді деп тұжырымдауға болады. Олардың көпшілігі ақпараттық-коммуникациялық құралдарды оқыту үдерісіне енгізу білім берудің тиімділігін арттыра алады деп есептейді.

Төменде берілген суретте осы мәселе бойынша сауалнама нәтижелері көрсетілген (Сурет 3).

Сурет 3 – Болашақ педагогтардың «Педагогтің ақпараттық құзыреттілігі» ұғымын түсіндіру нәтижелері (педагогикалық қызметте АКТ-ның пайдалану құзыреттілігі), %-бен

Алынған нәтижелер болашақ педагогтардың қатарында «ақпараттық құзыреттілік» терминінің бірыңғай түсінігі жоқтығын көрсетеді. Болашақ мұғалімдердің «ақпараттық құзыреттілік» ұғымын түсіндіруі бір-біріне ұқсамайды. Бұл аталған терминнің айтарлықтай кең мағыналы екендігімен де байланысты деп түсінеміз. Сауалнамаға қатысқандардың басым бөлігі оны кәсіби іс-әрекет барысында тәжірибелік міндеттерді шешуге қажетті теориялық білімдердің қомақты көлемімен теңдестіруге болады деген қорытындыға келген.

АКТ-ны сабақтың әртүрлі кезеңдерінде қолдану барысында мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту барысында бірқатар ерекшеліктер болатынын ескеру керек. Сабақты, сабақ жоспарларын ұйымдастыру мен бірқатар

әдістемелік тәсілдерді жүзеге асыру барысында назарға алынатын әртүрлі психологиялық және педагогикалық аспектілер болады. Олар:

- сабақты ұйымдастыру барысында балалардың оқу-танымдық әрекетіне араласуын ескеру керек;
- толеранттылық немесе жоғары ұйымдастырылған шыдамдылық әртүрлі мүмкіндігі бар балаларға білім беру барысында өте маңызды дерек болып саналады;
- баланың жеке тұлғалық қасиетіне құрметпен қарау;
- оқушылардың мүмкіндіктері, қызығушылықтары мен қабілеттерін ескеру.

Мүмкіндігі шектеулі балаларда оқуға деген мотивация төмен болатыны белгілі. Бүгінгі таңда бұл мәселені шешу үшін Microsoft Office PowerPoint, Windows Movie Maker ортасында орындалатын презентациялар қолданылады. Экрандағы дыбыс, қозғалыс және түс – баланың назарын сақтап тұрғатын, оқыту үдерісін әлдеқайда саналы ететіндей факторлар.

Сабақ жүргізуде АКТ-ны қолданғаннан кейін бірқатар оң нәтижелер байқалды. Олардың бірқатары сабақтың эмоционалды түрде бай және толыққанды, көрнекті болуы, оқушылардың білімін бақылау мен тексеру үшін бөлінетін уақыт қысқаруы, ойлау әрекетінің тәсілдері қалыптасуы, оқушылардың бақылау мен өзін-өзі бақылау дағдыларына үйренуі, оқулықты қолданылу аясы кеңеюі, оқушылардың сабаққа деген қызығушылығы артуы байқалуы (мысалы, презентацияны таныстыру барысындағы оның тартымдылығы мен жарқын көрнекілігі т.б.). Көріп отырғанымыздай, сабақтың әр түрлі кезеңдерінде АКТ-ны қолданғанда қол жеткен оң жағдайлар көп.

Сабақ үстінде АКТ құралдарын қолдану барысында балалардың денсаулығына ерекше назар аударылады. Сабақ жоспарына физикалық және динамикалық кідірістер, көзге арналған жаттығулар, денсаулық сақтау технология элементтерін қолдану секілді элементтер кіреді.

Сабақ барысында оқушылардың қол жеткізген оқу жетістіктерін бағалауды Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы ұсынған бағалау критерийлеріне сүйене отырып жасауға болады. Олар 2016-2017 оқу жылында I сынып оқушыларын оқыту бастауыш білім беру мазмұнын жаңарту аясындағы ҚР МЖМБС-2015 және ҮОЖ-ға сәйкес іске асырылады. Мүмкіндігі шектеулі білім алушыларды бағалау ҚР МЖМБС-2015 көрсетілген білім алушылардың дайындық деңгейіне қойылатын талаптарға бағдарлануы қажет. Алайда, кейбір оқушылардың бағдарламаны меңгеру мерзімі ұзап, нәтижесінде олар қалыпты дамыған балалардың бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білім беру деңгейіне сәйкес келетін деңгейге жетеді.

Білім беру саласында мүмкіндігі шектеулі балалардың жетістіктерін бағалаудың негізгі мазмұнын шектеуді, яғни бұзылысты (көру, есту, сөйлеу, тірек-қимыл аппараты, әлеуметтік-эмоциялық сала) ескере отырып қалыпты дамыған құрбыларымен бірдей болуы қажет. Бұл жағдайда мыналар бағалануы керек:

- арнайы оқу дағдыларының қалыптасуы, мысалы, көру бұзылыстары бар балалардың Л. Брайль шрифті менгеріп және/немесе тегіс баспалы шрифтпен жазуы мен оқуы;

- білім беру салалары бойынша құзыреттіліктері қалыптасуы, ауызша және жазбаша тілдік қарым-қатынас құралдарын пайдалануы, саналы оқу мен жазу қабілеті болуы, математикалық білім элементтерін шынайы өмірде қолдану іскерлігі, олардың өмірге қажетті мәнін түсінуі және т.б.

- әлеуметтік-тұлғалық нәтижелерді бағалау: өз күшін орындалатын талапқа сәйкес бағалай алу, физикалық жүктемеде, медициналық препараттарды қолданғанда, аз таныс заттық-кеңістіктік ортада (бөлмеде, көшеде) өз бетінше қозғалу кезінде нені жасауға болатынын және нені жасауға болмайтынын түсіну.

АКТ құралдарын қолдану оқыту үдерісін белгілі бір деңгейде жақсартуға септігін тигізеді. Бастауыш мектепте ойын әрекеттің ең басты әрі маңызды түрі саналады. Ойын барысында оқушылар қиын ұғымдарды, білім алуға қажетті дағдылар мен шеберлікті еркін де жеңіл меңгеріп, өзі таным үдерісіне тікелей қатысқандықтан есте ұзақ әрі жақсы сақтайды.

Осылай, сабақ және сабақтан тыс уақытта арнайы нұсқаулар бере отырып мультимедиялық бағдарламаларды қолдану көптеген дидактикалық мәселелерді шешуге септігін тигізетініне көз жеткізе аламыз. Атап айтсақ:

- оқушылардың оқуға деген ынтасы және оқу-танымдық белсенділігі мен қызығушылығы жоғарылайды;

- жекелеп оқыту міндеттері шешіледі, жекелеп оқытудың көлемі, қиындық деңгейі, оқу материалын беру темпі, динамикасы мұғалімнің тікелей бақылауында болады;

- оқу материалы кезеңмен берілуі үздіксіз бақыланады;

- жаттығулардың түрлілігі мол болуына септігін тигізеді;

- білім алушылардың өзіндік жұмыстары белсенді болады;

- өзін-өзі бақылау дағдыларын дамытудың тиімді мүмкіндігі болады;

- үйге берілетін және тағы да басқа тапсырмаларды тексеру уақыты үнемделеді.

Зерттеу жұмысын орындау барысында басқа авторлармен біріге (С.М. Кенесбаев, А.К. Оралбекова, Н.Т. Сартаева, М.А. Данабаева) 2017-2018 оқу жылына «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» оқу-әдістемелік кешені (байқау нұсқасы) пилоттық білім беру ұйымдарына ендірілді [3].

ЛИТЕРАТУРА

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар – рухани жаңғыру // Егеменді Қазақстан газеті. – Алматы, 2017. – № 10 (78). – Б. 1-2.
2. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // <http://edu.gov.kz>
3. Кеңесбаев С.М., Оралбекова А.К., Сартаева Н.Т., Данабаева М.А. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар. Жалпы білім беретін мектептің 3-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2017. – 112 б.

АРЗЫМБЕТОВА Ш.Ж., ОРАЛБЕКОВА А.К. ПРОБЛЕМЫ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ НА ОСНОВЕ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ.

В статье представлены результаты исследования, посвященного проблемам использования информационно-коммуникационных технологий будущими учителями начальных классов в условиях инклюзивного образования. Определив роль и необходимость использования ИКТ в современных условиях школы, аргументировав необходимость такого рода исследований, авторы обращаются к описанию новых возможностей ИКТ в условиях инклюзивного образования. Утверждение, что ИТ грамотность и современные технологии в нашей стране чрезвычайно важны для современной молодежи и будущих специалистов, становится доказательным благодаря обращению авторов к рассмотрению научных исследований по проблемам обучения детей с особыми образовательными потребностями.

Ключевые слова: *информационные и коммуникационные технологии, инклюзивное образование, будущие учителя начальных классов.*

ARZYMбетова SH. ZH., ORALBEKOVA A.K. PROBLEMS OF TRAINING FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS THROUGH INFORMATION COMMUNICATION TECHNOLOGY.

The article deals with the analysis of research on the use of information and communication technologies by future primary school teachers in an inclusive education. The role and the need to use ICT in today's school environment is very important. Also, studies conducted in the context of inclusive education show new opportunities for ICT. It is definitely clear that it literacy and modern technologies in our country receive huge responses from today's youth and future professionals. The article also discusses research on the integration of children with special educational needs and their problems at the moment.

Keywords: *information and communication technologies, inclusive education, future primary school teachers.*

ӘОЖ 371.134:51 004 (043.3)

ОҚУШЫНЫҢ ОҚУ ҚАБІЛЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

БАЙДЫБЕКОВА Е.И., ДОСЫБЕКОВ А.К., ДОСЫБЕКОВА Ш.К.

Мақалада оқушылардың оқу қабілетін қалыптастыру мәселелері қарастырылады. Әр оқушының интеллектуалдық қабілетін ертерек анықтау, оларды бір-бірінен ерекшелемей барлығына бірдей жағдай жасау, олардың әрқайсысы өз ерекшелігіне сай жұмыс жасауына мүмкіндік беру туралы айтылады.

Оқушыларға мұндай мүмкіндіктер берудің бір жолы компьютерді оқу құралы ретінде пайдалану ұсынылады.

Компьютер мен интерактивті бағдарламалық-әдістемелік құралдар мұғалім мен оқушының әрекеттесу формаларын өзгертіп, компьютерді мұғалімнен гөрі көмектесетін кеңес беруші ретінде қарастырады.

Оқушының оқу іс-әрекетін дараландыру арқылы оқу мүмкіндігі мен оқу мүдделілігін жоғарылату жолдары көрсетіледі.

***Кілт сөздер:** оқу қабілеті, оқу мүмкіндігі, оқу мүдделілігі, білімділік қоры, компьютермен оқыту.*

Қазақстандағы білім беру жүйесі жаңа деңгейге көшуде. Білім беру ұйымдары алдына өмір бойы білім алатын заманауи қоғамның азаматын тәрбиелеу міндеті қойылды. Белгіленген міндет жаңа білім беру парадигмасына көшуді талап етеді, бұл парадигма жаңа стандартты жүзеге асыратын мұғалім қызметіне де түбегейлі өзгерістер енгізуде.

Мұғалім қызметіндегі өзгеріс мектептегі оқу үдерісіне жаңаша көзқарасымен, оқушының өзіндік жұмыстарын ұйымдастыруымен, оларды орындау барысында өз қабілеттерін дамыта алатын белсенді субъект қалыптастыратын жаңа оқу ортасын құруымен көрінеді. Өйткені, оқушының өз оқу іс-әрекетін заман талабына сай ұйымдастыра алатындай дәрежеде болуы, оның қандай деңгейде дамығандығына, мектепте алған теориялық және іс-тәжірибелік даярлығымен бірге жеке басының белсенділік, ізденімпаздық қасиеттерінің қаншалықты қалыптасқанына да байланысты.

Оқушыларды қажетті оқу информацияларымен қамтамасыз ету, олардың өзіндік іскерлік іс-әрекеттері мен тәжірибелерін дамыту, оқыту үдерісін жеке тұлға ерекшелігіне сәйкес бағдарлау арқылы орындалатын іс. Сондай-ақ осындай оқу іс-әрекетін мақсатқа сай жоспарлау, ұйымдастыру және бақылау жүйесі ғылыми тұрғыда негізделуі де керек.

Сонымен бірге заман талаптарына байланысты қазіргі сабаққа деген көзқарастар да өзгерді. Заманауи сабақта классикалық құрылым сақталуымен қатар әрбір мұғалімнің сабақты құрастыруында да, оқу материалының

мазмұнын сұрыптауында да, оны түсіндіру технологиясында да өзінің шығармашылық көзқарасын талап етеді.

Осы талаптарды іске асыру, жеке адамды белгілі бір жүйе деп қарастырып, бұл жүйедегі оқу үдерісінің әсерлеріне байланысты оқушының атқаратын іс-әрекеті сыртқы, ал оның оқу мүмкіндігі, мүдделілігі, қызығушылығы ішкі жүйе деп ескеретін дидактикалық құралдар жасау проблемасын тудырады. Бұл проблеманы шешу балаларды оқыту мен тәрбиелеу міндеттерін айқындап, мектептегі оқу үдерісін шәкірттің жеке ерекшелігіне сай ұйымдастыруға алып келеді.

Бұл жағдайда оқушылардың зейінін бір арнаға шоғырландыра отырып, сыныптағы психологиялық атмосфераны орнықтырумен бірге ойлануына жағдай жасап, алдыңғы өткен тақырып бойынша оқушылардың тірек білімдерін жаңғырту арқылы субъектінің назарын оқу мақсатына аударып олардың белсенділігін өз ісінің өніміне айналдыру, яғни оқу қабілеттерін қалыптастыру көзделеді.

Мақсат қою нақты әр оқушының ішкі қорлары мен мұқтаждықтарына (туа біткен, үйренген әдеттерін қоса алғанда) сүйенуді, оқушылардың жүрегіне жақын идеяларды, мүмкіндіктерін ескеруді қажет етеді. Оқушылардың барлығына бірдей, білім беру стандарты талаптарына сәйкес ортақ мақсатты тауып қоюға талпыныс жасаумен бірге, индивидтің қабілеттері мен мұқтаждықтарын да ескеру керек.

Оқушылардың қабілеттері мен бейімділіктерін зерттей келе олардан нәтижесінде қандай өнім болатынын белгілейтін мұғалім, бұл іске кең ауқымды түрде терең қарауы керек. Күтілетін нәтиже сыныптағы оқушылардың деңгейі негізінде (төменгі деңгей, орта деңгей, жоғары деңгей) құрылады. Осылайша жеке ерекшеліктер ескерілген оқыту барысында оқушылар оның мақсатымен таныса отырып, өзінің міндеттерін белгілейді, күтілетін нәтижені анықтап алады.

Оқу үдерісін шәкірттің жеке ерекшелігіне сай ұйымдастыру, олардың оқу ісін дараландыру компьютерді негізгі оқыту құралы ретінде пайдалану негізінде шешіледі. Оқу іс-әрекетін дараландыруда компьютерді негізгі оқыту – оқу құралы деп қабылдау, оқушыларды дәстүрлі әдістермен оқытудан негізгі айырмашылығы болмақ. Өйткені, оқытудың басқа техникалық құралдарымен салыстырғанда компьютердің артықшылығы – оны қолдану икемділігінде, әрбір оқушының іс-әрекеті деңгейіне сай жұмыс жасай алатындығында [1, 109].

Компьютер көмегімен дараландырылған оқытуға ізденіс пен зерттеу сипатын беру арқылы оқу үдерісі белсендіріледі. Оқушылардың жеке ерекшеліктерін біле отырып, компьютердің техникалық мүмкіндіктеріне сай, оқу үдерісін басқарып ұйымдастыра алса, мұғалім оқу іс-әрекетін

дараландыру мәселесін шешеді. Осылайша білім беруде компьютерлік технологияларды пайдалану, оқыту үдерісін толық өзгертуге, оқытудың жеке тұлғаға бағытталған моделін жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Компьютер көмегімен оқытуды дәстүрлі оқыту теориясы мен іс-тәжірибесінің, қазіргі кездегі білім саласын информатикаландыру технологиясы жетістіктерімен ұштастыру, білім жүйесін реформалаудағы сапалы жаңа кезеңді анықтайды. Қазіргі телекоммуникациялық байланыс құралдары, компьютерлер, интерактивті бағдарламалық және әдістемелік жабдықтарының әр түрлі оқыту формаларын жетілдірудегі, оған қоса оқушылардың өздігінен білім алуын ұйымдастырудағы, өзіндік жұмыстарды орындауға көмектесетін әдістемелік құралдар ретінде атқаратын жұмысы маңызды [2, 102].

Компьютер мен интерактивті бағдарламалық-әдістемелік құралдар мұғалім мен оқушының әрекеттесу формаларын өзгертіп, компьютерді мұғалімнен гөрі ақылдаса отырып, көмектесетін кеңес беруші ретінде қарастырады. Ал мұндай өзгеріс оқушының білімге деген ынтасын арттырып, сабақтың, нәтижелік бақылаудың жаңа модельдерін іздеуге жетелейді, оқытудың жеке адамға бағытталған қызықты түрлерін енгізуді керек етеді.

Әдетте оқу бағдарламалары басты екі стратегия – жеделдету және байытуға негізделеді. Оқу үдерісін – оқушы тобының оқу тапсырмасын қайталап орындауы деп түсінсек, онда процесс компоненттері – оқу тобын құраушы оқушылар мен оқу тапсырмасының нормативті құрылымының элементтері болып табылатын іс-әрекеттердің операциялары болмақ. Оқу барысында игерілген әрбір операция, оқу тірегіне айналады да, оқушының білімділік қорын толықтырып, байытып отырады.

Сонымен, оқу үдерісін сипаттайтын ең бірінші мөлшерлік көрсеткіш – оқушының білімділік қоры. Яғни оның игерген білімі, біліктіліктері және дағдылары жиынтығының мөлшері.

Оқу үдерісіндегі екінші басты стандартталған мөлшерлік көрсеткіш - іс-әрекет түріндегі әр операциясының оқу үдерісіндегі құндылығы.

Оқушының білімділік қоры және құндылығы – оқушылар мен олар орындайтын операцияларды реттеп, оқу үдерісіндегі орындарын анықтайды. Сонымен бірге, оқушы мен орындалатын операциялар ара қатынасын сипаттайтын туынды көрсеткіштерді бағалауды мүмкін етеді. Мұндай көрсеткіштердің біріншісі – оқушының оқу мүмкіндігі [3, 76].

Мүмкіндік – оқушының іс-әрекеттерді орындау арқылы, нәтиже алудан, жаңа нәтиже алуға, онан соң, нәтижені іс-тәжірибеде пайдалануға қарай бағытталған даму түріндегі өзгеру сипаттамасы, іс-әрекеттерді топтастыру (жүйелеу), қайта құру, өңдеу арқылы түрлендіру динамикасы.

Оқушы оқу барысында өз өмірінің қожасы болғысы, өзінің өмірлік мүддесін іске асырғысы келеді. Ол мұғалім беретін педагогикалық әсерлерін, яғни оқу тапсырмаларын, өзінің өмірлік мүддесіне сай келгендіктен ғана қабылдап, олардан өз мүдделеріне жету үшін қажетті іс-әрекеттерді ғана орындайды. Оқушы мүдделері, оның оқу үдерісіне көзқарасынан көрінеді, өйткені көзқарас мүдделерден пайда болады, оларды өрнектейді, реттейді. Көзқарас өзгеруі – оқушының шешім қабылдауы барысында пайдаланатын, іс-әрекеттерінің құндылық критерийлерін өзгертеді. Көзқарасты сипаттайтын шама – мүдделілік.

Мүдделілік – оқушының өз іс-әрекеттері субъектісіне айналу сипаттамасы. Мүдделілік арқылы іс-әрекеттердің оқу және еңбек дағдыларын қалыптастыру барысындағы, қоғамның материалдық байлығын рухани және мәдени дамуын іс-тәжірибеде пайдалану барысындағы, әлеуметтік және құндылық функциялары бағаланады. Мүдделілік – оқушының оқу үдерісіне көзқарасы өзгеруінің, іс-әрекеттердің оқушы сеніміне, игілігіне айналуының динамикасы.

Оқыту барысындағы оқушы іс-әрекеті, өз білімділік қоры мөлшеріне сәйкес, өз мүддесін барынша толық қанағаттандыруға бағытталған болса, онда мүдделілік шамасы оқушының білімділік қоры мөлшерінен және операцияны игеруге қажетті мүмкіндіктен тәуелсіз болады.

Бұл тұжырым мүдделіліктің оқушы жағдайы мен оны қоршаған ортадағы алатын орны өзгерген кезде де сақталады. Мүдделілік – жаңа басқару әсері беріліп, оқушы осыған байланысты жаңа роль қабылданғанда ғана өзгереді. Яғни әр сабақта мұғалім қорытынды жасауы барысында оқушылардың жеке қабілеттерінің дамуы, шығармашылық ізденістеріне бағыт беруі, өздігінен білім алу жолдарын көрсетуі арқылы оқушылар мүддесіне әсер ете алады [4, 535].

Сонымен бірге бұл мәселеде оқушылардың білімін бағалаудың алатын орыны ерекше. Қазіргі кезде оқушыларды бағалаудың формативті түрі ұсынылуда. Оны кейде қалыптастырушы бағалау немесе «оқушының дүниені тануын бағалау және білім беруді жақсарту үшін бағалау» деп те атайды. Себебі, ол оқушының жеке басының дамуы мен қалыптасуына көмектеседі. Бұл бағалау жүйесі мұғалімнің әрбір оқушымен жеке жұмыс жүргізуіне мүмкіндік береді, оқушының материалды меңгермегендігін басынан-ақ байқауына, оқушы білімін диагностикалауына мүмкіндік беріп, мұғалімге оқу үрдісін басқаша ұйымдастыруға көмектеседі, ал оқушыға – өзінің білім алуына деген үлкен жауапкершілікті сезінуді жүктейді. Формативті бағалау басқа бағалау әдістеріне қарағанда оқушыға материалды тереңірек түсінуіне көмектеседі. Сонымен қатар сол материалды сараптап, өмірде қалай қолдануға болатындығы туралы ойлануын оятады.

Орнықты жағдайда оқушының әр оқу операциясын игеру мүмкіндігі оның осы мүмкіндікті іске асыру үшін жұмсайтын білімділігі мөлшерін білдіреді. Оқушының оқу іс-әрекетін орындау сипаттамалары осы мүмкіндіктердің және мүдделіліктердің өзара байланыстары арқылы көрінеді. Оқу тапсырмасындағы операциялардың дұрыс орындалу мүмкіндіктері бірдей болғандықтан, оқушы олардың қайсысын орындау жөнінде ойланып жатпай, кез-келгенін дұрыс орындауы мүмкін. Бұл іс-әрекеттің операцияға айнала бастағандығын, яғни оқу барысында оқушы қабілетінің қалыптасқанын көрсетеді.

Әр оқушының интеллектуалдық қабілетін ертерек анықтау, оларды бір-бірінен ерекшелемей барлығына бірдей жағдай жасау, олардың әрқайсысы өз ерекшелігіне сай жұмыс жасауға мүмкіндік беру. Оқушыларға мұндай мүмкіндіктер берудің жалғыз жолы – балаларды компьютермен оқытуға көшу.

Ақпараттық технологияларды, оның ішінде компьютерді қолдану – оқу үдерісі тиімділігін арттырудың бірден-бір жолы. Оларды білім алушылардың шығармашыл-ізденіс әдісімен жұмыс жасауына мүмкіндік беретіндей оқу тапсырмаларын дараландыруға пайдаланып, оқу үдерісінің «кезеңдермен қалыптастыру шкаласына» сай ұйымдастыру түрінде анықтау мұғалімнің міндеті. Сонымен бірге, дәстүрлі оқытуды жоққа шығармай, оларды оқу үдерісінің барлық кезеңдерінде сауатты үйлестіріп, іске асыру керек. Бұл жағдайдағы негізгі идея – оқушылардың өз жұмысына қатысты айтылған пікірлер жайында ойлануын, іс-әрекетін келешекте жетілдіру мүмкіндіктерін табуға ынталануын ұйымдастыру, яғни оқу қабілетін қалыптастыру.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бейзеров В. Школа и компьютер // Педагогика. – 2003. – № 6. – С. 109.
2. Клишина М. Информатизация и наукоемкие технологии образования – условие эффективности его реформирования // Высшая школа Казахстана. – 2004. – № 3. – С. 101-102.
3. Әмірбеков А. Оқу процесін оптимальді-әдістемелік басқару негіздері. – Шымкент: Полиграф, 1999. – 140 б.
4. Әмірбекұлы А., Байдыбекова Е.И., Досыбекова Ш.К. Интербелсенді оқыту технологиясын алгоритмдік деңгейде қолдану // Жаңа Қазақстан, жаңа ұстаз, жаңа ұрпақ: ХҒТК материалдар жинағы. – Шымкент, 2011. – 534-538 бб.

БАЙДЫБЕКОВА Е.И., ДОСЫБЕКОВ А.К., ДОСЫБЕКОВА Ш.К.
ФОРМИРОВАНИЕ УЧЕБНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ ШКОЛЬНИКА

В статье рассматриваются вопросы формирования учебных способностей школьников. Особое внимание обращается на выявление особенностей каждого

учащегося, создание для них одинаковых условий, предоставление возможности работать в соответствии с их индивидуальными особенностями.

Предлагается использование компьютера в качестве учебного средства как одного из путей формирования познавательных способностей учащимся.

Компьютер и интерактивные программно-методические средства, изменяя формы взаимосвязей между учителем и учащимся, рассматриваются в качестве главного помощника и консультанта.

Как одно из главных условий повышения возможностей мотивации к учению характеризуется в статье индивидуализация и дифференциация учебной деятельности школьников.

Ключевые слова: *познавательные способности, учебные возможности, мотивация к учению, процесс индивидуализации, компьютерное обучение.*

BAIDEBEKOVA E.I., GOZIBEKOV A.K., DOSYMBEKOVA S.K. DEVELOPING THE SCHOLASTIC ABILITIES OF PUPILS

In article are considered questions of the shaping the scholastic abilities of the pupil. Is it Also considered more early revealing the particularities of each pupil, creation for them equal terms, granting the possibility to work in accordance with their individual particularity.

It Is Offered use the computer as scholastic facility as one of the ways of the presentation of the pupils of such possibilities.

The Computer and интерактивные software-methodical facilities, changing forms of the intercoupling between teacher and pupil, are considered as greater assistant and consultant than teacher.

By means of personalizations of scholastic activity учащихся are shown way of increasing of the possibilities and motivation learns

Keywords: *scholastic abilities, scholastic possibilities, motivation learns, fund of the knowledges, computer education*

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА

УДК 514 (075.8)

**ОСЕСИММЕТРИЧНАЯ ДЕФОРМАЦИЯ
СОСТАВНЫХ ТРАНСВЕРСАЛЬНО-ИЗОТРОПНЫХ
ЦИЛИНДРИЧЕСКИХ КОНСТРУКЦИЙ**

ЖУМАБАЕВ М.Ж., ЖУМАБАЕВ К.Ж., МЫКТЫБЕКОВ Б.

Краевые задачи, относящиеся к исследованию полого цилиндра, решаются теми же методами, что и для сплошного цилиндра. Рассматривается цилиндр из трансверсально-изотропного материала при действии осесимметричной распределенной по его боковой поверхности. Приведены решения для сплошного и полого цилиндров. Приводится осесимметричная задача составного многослойного цилиндра, подверженного действию внешних нагрузок, распределенной по боковой поверхности наружного цилиндра. Составная конструкция конечной длины изготовлена из комбинации трансверсально-изотропных, изотропных материалов. При решении осесимметричной задачи для трансверсально-изотропных тел в функциях напряжения, искомую функцию можно представить с помощью одной функции, удовлетворяющей функции четвертого порядка.

Ключевые слова: *краевые условия, трансверсально-изотропный материал, осесимметричная задача, собственные числа, формула Эллиотта, собственные функции, класс однородных решений, метод Фурье.*

Относительно простое решение краевых задач для цилиндров с точно выполненными краевыми условиями на боковой поверхности находится в случаях, когда не заботятся об условиях на торцах или удовлетворяют им в духе Сен-Венана. Не нарушая общности, можно считать, что напряжения, распределенные на торцах цилиндра, статически эквиваленты нулю. Решение, удовлетворяющее краевым условиям на боковой поверхности, легко подчинить условиям на торцах в смысле Сен-Венана. Однако, если напряжения, статически равные нулю на торцах, не удовлетворены, то они могут оказать существенное влияние на распределение напряжений в средних сечениях сравнительно короткого цилиндра. В других случаях может представить интерес исследование местных напряжений в области, примыкающей к торцу цилиндра. Краевые задачи, которые возникают в этих случаях, весьма трудоемки, хотя аналитическое построение их решений возможно, например, в «классе однородных решений».

Краевые задачи, относящиеся к случаю полого цилиндра, решаются теми же методами, что и для сплошного цилиндра. Для решения

поставленных задач рассматривается цилиндр ($r_1 \leq r \leq r_2$ и $-h \leq z \leq h$) из трансверсально-изотропного материала при действии осесимметричной нагрузки, распределенной по его боковой поверхности.

Общее уравнение теории упругости для трансверсально-изотропных тел, связывающее деформации и напряжения, можно представить в следующем виде [1]:

$$\begin{aligned} \varepsilon_r &= a_{11}\sigma_r + a_{12}\sigma_\theta + a_{13}\sigma_z, & \gamma_{\theta z} &= a_{44}\tau_{\theta z} \\ \varepsilon_\theta &= a_{21}\sigma_r + a_{22}\sigma_\theta + a_{23}\sigma_z, & \gamma_{rz} &= a_{44}\tau_{rz} \\ \varepsilon_z &= a_{31}\sigma_r + a_{32}\sigma_\theta + a_{33}\sigma_z, & \gamma_{r\theta} &= 2(a_{11} - a_{12})\tau_{\theta z} \end{aligned}$$

Согласно [1], при решении осесимметричной задачи теории упругости для трансверсально-изотропных тел в функциях напряжения, искомую функцию напряжения можно представить с помощью одной функции $\varphi(r, z)$ (r – радиальная координата, z – осевая), удовлетворяющей одному уравнению четвертого порядка

$$\nabla_1^2 \nabla_2^2 \varphi(r, z) = 0,$$

$$\nabla_i^2 = \frac{\partial^2}{\partial r^2} + \frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r} + \frac{1}{s_i^2} \frac{\partial^2}{\partial z^2},$$

где

$$\begin{aligned} s_1 &= \sqrt{\frac{a+c+\sqrt{(a+c)^2-4d}}{2d}}, & s_2 &= \sqrt{\frac{a+c-\sqrt{(a+c)^2-4d}}{2d}}, \\ a &= \frac{a_{13}(a_{11}-a_{12})}{a_{33}a_{11}-a_{13}^2}, & b &= \frac{a_{13}(a_{13}+a_{44})-a_{12}a_{33}}{a_{33}a_{11}-a_{13}^2}, & c &= \frac{a_{13}(a_{11}-a_{12})+a_{11}a_{44}}{a_{33}a_{11}-a_{13}^2}, \\ d &= \frac{a_{11}^2-a_{12}^2}{a_{33}a_{11}-a_{13}^2}, \end{aligned}$$

Здесь параметры a_{ij} – характеристики упругой податливости трансверсально-изотропного тела. Используя формулы Эллиотта [2], функцию напряжения φ можно выразить через две функции φ_1 и φ_2 , которые удовлетворяют двум уравнениям второго порядка. В этом случае

$$\nabla_1^2 \varphi_1 = 0, \quad \nabla_2^2 \varphi_2 = 0$$

$$\frac{\partial \varphi(r, z)}{\partial z}$$

$$\text{и } \frac{\partial \varphi}{\partial z} = \varphi_1(r, z) + \varphi_2(r, z).$$

Для решения однородного уравнения

$$\left(\frac{\partial^2}{\partial r^2} + \frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r} + \frac{1}{s_i^2} \frac{\partial^2}{\partial z^2} \right) \varphi_i(r, z) = 0, \quad i = 1, 2$$

используется метод Фурье $\varphi_i(r, z) = V_i(r) \cdot S_i(z)$, в соответствии с которым необходимо найти решения следующих систем уравнений:

$$\begin{cases} \frac{\partial^2 V^1(r)}{\partial r^2} + \frac{1}{r} \frac{\partial V^1(r)}{\partial r} = \lambda^2 V^1(r) \\ \frac{\partial^2 S^1(z)}{\partial z^2} = -\lambda^2 S^1(z) \end{cases} \quad \begin{cases} \frac{\partial^2 V^2(r)}{\partial r^2} + \frac{1}{r} \frac{\partial V^2(r)}{\partial r} = \lambda^2 V^2(r) \\ \frac{\partial^2 S^2(z)}{\partial z^2} = -\lambda^2 S^2(z) \end{cases}$$

В приведенных уравнениях верхние индексы в функциях $V(r)$ и $S(z)$ означают их принадлежность к функциям $\varphi_1(r, z)$ или $\varphi_2(r, z)$ соответственно. Величины λ_2 являются собственными значениями, а соответствующие им решения – собственными функциями. Собственные числа определяются из однородных граничных условий.

В работе были рассмотрены решения для сплошного и полого круглых цилиндров в случае, когда нагрузка на боковой поверхности симметрична относительно плоскости $z=0$.

Полый цилиндр ($r_1 \leq r \leq r_2$ и $-h \leq z \leq h$). Граничные условия для полого цилиндра принимаются в виде:

$$\begin{cases} w^1(r, z) = 0 \Big|_{z=-h} \\ \sigma_{rz}^1(r, z) = 0 \Big|_{z=-h} \\ w^1(r, z) = 0 \Big|_{z=h} \\ \sigma_{rz}^1(r, z) = 0 \Big|_{z=h} \end{cases}, \quad \begin{cases} \sigma_r(r, z) = P_1(z) \Big|_{r=r_1} \\ \sigma_{rz}(r, z) = P_2(z) \Big|_{r=r_1} \\ \sigma_r(r, z) = F(z) \Big|_{r=r_2} \\ \sigma_{rz}(r, z) = 0 \Big|_{r=r_2} \end{cases}$$

Функции напряжения в этом случае отыскиваются в следующей форме:

$$\begin{aligned} \varphi_1(r, z) = & C_1 \left(\frac{r^2}{2} - z^2 s_1^2 \right) + C_2 z + \sum_{n=1}^{\infty} \left(C_3 I_0 \left(\frac{\lambda_n}{s_1} r \right) + C_4 K_0 \left(\frac{\lambda_n}{s_1} r \right) \right) * \cos(\lambda_n z) + \\ & + \sum_{n=1}^{\infty} (C_5 J_0(\mu_n r) + C_6 Y_0(\mu_n r)) * \left(C_7 sh \left(\frac{\mu_n}{s_1} z \right) + C_8 ch \left(\frac{\mu_n}{s_1} z \right) \right) \end{aligned}$$

$$\varphi_2(r, z) = C_1 \left(\frac{r^2}{2} - z^2 s_2^2 \right) + C_2 z + \sum_{n=1}^{\infty} \left(C_3 I_0 \left(\frac{\lambda_n}{s_2} r \right) + C_4 K_0 \left(\frac{\lambda_n}{s_2} r \right) \right) * \cos(\lambda_n z) +$$

$$+ \sum_{n=1}^{\infty} (C_5 J_0(\mu_n r) + C_6 Y_0(\mu_n r)) * \left(C_7 sh \left(\frac{\mu_n}{s_2} z \right) + C_8 ch \left(\frac{\mu_n}{s_2} z \right) \right)$$

Функции напряжения, подставленные в граничные условия на свободных торцах, позволяют исследовать случаи с различными значениями собственных чисел. В полученных уравнениях для отрицательных значений собственных чисел λ нетривиальные решения не существуют и поэтому постоянные $C_7 = C_8 = C_7 = C_8 \equiv 0$. Положительные значения собственных

чисел λ оказываются равными $\lambda_n = \frac{\pi n}{2h}$. Этим собственным значениям

$$\cos \left(\frac{\pi n}{h} z \right)$$

соответствуют собственные функции, определяемые с точностью до постоянного множителя. Однородные на торцах граничные условия также позволяют получить:

$$C_2 k_1 + C_2 k_2 = 0$$

$$s_1^2 k_1 C_1 + s_2^2 k_2 C_1 = 0$$

Функции напряжения для рассмотренных собственных чисел принимают вид:

$$\varphi_1(r, z) = C_1 \left(\frac{r^2}{2} - z^2 s_1^2 \right) + C_2 z + \sum_{n=1}^{\infty} \left(C_3 I_0 \left(\frac{\lambda_n}{s_1} r \right) + C_4 K_0 \left(\frac{\lambda_n}{s_1} r \right) \right) * \cos(\lambda_n z)$$

$$\varphi_2(r, z) = C_1 \left(\frac{r^2}{2} - z^2 s_2^2 \right) + C_2 z + \sum_{n=1}^{\infty} \left(C_5 I_0 \left(\frac{\lambda_n}{s_2} r \right) + C_6 K_0 \left(\frac{\lambda_n}{s_2} r \right) \right) * \cos(\lambda_n z)$$

Граничные условия на боковой поверхности

$$u_r(r, z) = P_1(z) \Big|_{r=r_1} \quad \sigma_r(r, z) = F_1(z) \Big|_{r=r_2}$$

$$\sigma_{rz}(r, z) = P_2(z) \Big|_{r=r_1} \quad \sigma_{rz}(r, z) = F_2(z) \Big|_{r=r_2}$$

где $F_1(z)$, $F_2(z)$ – заданные внешние радиальные и касательные нагрузки, а функции $P_1(z)$, $P_2(z)$ – нагрузки по внутренней поверхности цилиндра. После подстановки функций напряжений в граничные условия на радиальных поверхностях для каждого λ находятся следующие соотношения:

$$\begin{aligned}
 & \left(A_{44}(1+k_1)\lambda^2 I_0 \left(\frac{\lambda r_1}{s_1} \right) - \frac{A_{11}-A_{12}}{r_1} \frac{\lambda}{s_1} I_1 \left(\frac{\lambda r_1}{s_1} \right) \right) C_3 + \left(A_{44}(1+k_1)\lambda^2 K_0 \left(\frac{\lambda r_1}{s_1} \right) - \frac{A_{11}-A_{12}}{r_1} \frac{\lambda}{s_1} K_1 \left(\frac{\lambda r_1}{s_1} \right) \right) C_4 + \\
 & \left(A_{44}(1+k_2)\lambda^2 I_0 \left(\frac{\lambda r_1}{s_2} \right) - \frac{A_{11}-A_{12}}{r_1} \frac{\lambda}{s_2} I_1 \left(\frac{\lambda r_1}{s_2} \right) \right) C_5 + \left(A_{44}(1+k_2)\lambda^2 K_0 \left(\frac{\lambda r_1}{s_2} \right) - \frac{A_{11}-A_{12}}{r_1} \frac{\lambda}{s_2} K_1 \left(\frac{\lambda r_1}{s_2} \right) \right) C_6 = A_n \\
 & \frac{(1+k_1)\lambda^2}{s_1} I_1 \left(\frac{\lambda r_1}{s_1} \right) C_3 + \frac{(1+k_1)\lambda^2}{s_1} K_1 \left(\frac{\lambda r_1}{s_1} \right) C_4 + \frac{(1+k_2)\lambda^2}{s_2} I_1 \left(\frac{\lambda r_1}{s_2} \right) C_5 + \frac{(1+k_2)\lambda^2}{s_2} K_1 \left(\frac{\lambda r_1}{s_2} \right) C_6 = B_n \\
 & \left(A_{44}(1+k_1)\lambda^2 I_0 \left(\frac{\lambda r_2}{s_1} \right) - \frac{A_{11}-A_{12}}{r_2} \frac{\lambda}{s_1} I_1 \left(\frac{\lambda r_2}{s_1} \right) \right) C_3 + \left(A_{44}(1+k_1)\lambda^2 K_0 \left(\frac{\lambda r_2}{s_1} \right) - \frac{A_{11}-A_{12}}{r_2} \frac{\lambda}{s_1} K_1 \left(\frac{\lambda r_2}{s_1} \right) \right) C_4 + \\
 & \left(A_{44}(1+k_2)\lambda^2 I_0 \left(\frac{\lambda r_2}{s_2} \right) - \frac{A_{11}-A_{12}}{r_2} \frac{\lambda}{s_2} I_1 \left(\frac{\lambda r_2}{s_2} \right) \right) C_5 + \left(A_{44}(1+k_2)\lambda^2 K_0 \left(\frac{\lambda r_2}{s_2} \right) - \frac{A_{11}-A_{12}}{r_2} \frac{\lambda}{s_2} K_1 \left(\frac{\lambda r_2}{s_2} \right) \right) C_6 = C_n \\
 & \frac{(1+k_1)\lambda^2}{s_1} I_1 \left(\frac{\lambda r_2}{s_1} \right) C_3 + \frac{(1+k_1)\lambda^2}{s_1} K_1 \left(\frac{\lambda r_2}{s_1} \right) C_4 + \frac{(1+k_2)\lambda^2}{s_2} I_1 \left(\frac{\lambda r_2}{s_2} \right) C_5 + \frac{(1+k_2)\lambda^2}{s_2} K_1 \left(\frac{\lambda r_2}{s_2} \right) C_6 = D_n \\
 & (2A_{44}(1+k_1)s_1^2 - (A_{11}-A_{12}))C_1 + (2A_{44}(1+k_2)s_2^2 - (A_{11}-A_{12}))C_1 = K_n \\
 & A_n = \frac{1}{h} \int_0^{2h} P_1(z) \cos(\lambda z) dz \quad B_n = \frac{1}{h} \int_0^{2h} P_2(z) \sin(\lambda z) dz \\
 & \text{где} \\
 & C_n = \frac{1}{h} \int_0^{2h} F_1(z) \cos(\lambda z) dz \quad D_n = \frac{1}{h} \int_0^{2h} F_2(z) \cos(\lambda z) dz \quad K_n = \frac{1}{2h} \int_0^{2h} F(z) dz
 \end{aligned}$$

Объединяя последнее уравнение с уравнением $s_1^2 k_1 C_1 + s_2^2 k_2 C_1 = 0$, которое было получено из условий на свободных торцах, получена замкнутая система уравнений относительно C_1, C_1 .

Сплошной цилиндр ($0 \leq r \leq r_2$ и $-h \leq z \leq h$). Для сплошного цилиндра принята следующая система граничных условий:

$$\begin{cases} w^1(r, z) = 0 \Big|_{z=-h} \\ \sigma_{rz}^1(r, z) = 0 \Big|_{z=-h} \\ w^1(r, z) = 0 \Big|_{z=h} \\ \sigma_{rz}^1(r, z) = 0 \Big|_{z=h} \end{cases}, \quad \begin{cases} u_r(r, z) = 0 \Big|_{r=0} \\ \sigma_{rz}(r, z) = 0 \Big|_{r=0} \\ \sigma_r(r, z) = P_1(z) \Big|_{r=r_1} \\ \sigma_{rz}(r, z) = P_2(z) \Big|_{r=r_1} \end{cases}$$

Применяя те же рассуждения, что и для полого цилиндра, с учетом особенности решения при $r_1=0$ для сплошного цилиндра, получены следующие соотношения:

$$\left(A_{44,2}(1+k_3)\lambda^2 I_0\left(\frac{\lambda r_1}{s_3}\right) - \frac{A_{1,2} - A_{1,2,2}}{r_1} \frac{\lambda}{s_3} I_1\left(\frac{\lambda r_1}{s_3}\right) \right) C_7 +$$

$$\left(A_{44,2}(1+k_4)\lambda^2 I_0\left(\frac{\lambda r_1}{s_4}\right) - \frac{A_{1,2} - A_{1,2,2}}{r_1} \frac{\lambda}{s_4} I_1\left(\frac{\lambda r_1}{s_4}\right) \right) C_8 = A_n$$

$$\frac{(1+k_3)\lambda^2}{s_3} I_1\left(\frac{\lambda r_2}{s_3}\right) C_7 + \frac{(1+k_4)\lambda^2}{s_4} I_1\left(\frac{\lambda r_2}{s_4}\right) C_8 = B_n$$

где

$$A_n = \frac{1}{h} \int_0^{2h} P_1(z) \cos(\lambda z) dz \quad B_n = \frac{1}{h} \int_0^{2h} P_2(z) \sin(\lambda z) dz$$

Составной цилиндр ($r_1 \leq r \leq r_2$, $r_2 \leq r \leq r_3$ и $-h \leq z \leq h$). Далее рассматривается осесимметричная задача о напряженно-деформированном состоянии составного цилиндра (Рис. 1), подверженного действию внешних нагрузок, распределенных по боковой поверхности $r = r_3$ наружного цилиндра. Составная конструкция конечной длины изготовлена из комбинации трансверсально-изотропных, изотропных, а в некоторых случаях и ортотропных материалов.

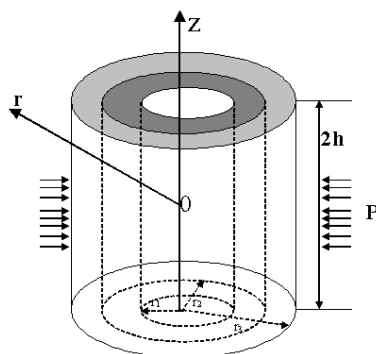

Рисунок 1 – Составной цилиндр

Граничные условия для составной конструкции из сплошного и полого цилиндров, при заданных нагрузках на боковых поверхностях, определяются следующим образом:

$$\left\{ \begin{array}{l} u_r(r, z) = 0 \Big|_{r=0} \\ \sigma_{rz}^1(r, z) = 0 \Big|_{r=0} \\ u^1(r, z) = u^2(r, z) \Big|_{r=r_2} \\ w^1(r, z) = w^2(r, z) \Big|_{r=r_2} \end{array} \right. \quad \left\{ \begin{array}{l} \sigma_r^1(r, z) = \sigma_r^2(r, z) \Big|_{r=r_2} \\ \sigma_{rz}^1(r, z) = \sigma_{rz}^2(r, z) \Big|_{r=r_2} \\ \sigma_r^2(r, z) = F_1 \Big|_{r=r_3} \\ \sigma_{rz}^2(r, z) = F_2 \Big|_{r=r_3} \end{array} \right.$$

А в случае двух полых цилиндров:

$$\left\{ \begin{array}{l} \sigma_r^1(r, z) = P_1 \Big|_{r=r_1} \\ \sigma_{rz}^1(r, z) = P_2 \Big|_{r=r_1} \\ u^1(r, z) = u^2(r, z) \Big|_{r=r_2} \\ w^1(r, z) = w^2(r, z) \Big|_{r=r_2} \end{array} \right. \quad \left\{ \begin{array}{l} \sigma_r^1(r, z) = \sigma_r^2(r, z) \Big|_{r=r_2} \\ \sigma_{rz}^1(r, z) = \sigma_{rz}^2(r, z) \Big|_{r=r_2} \\ \sigma_r^2(r, z) = F_1 \Big|_{r=r_3} \\ \sigma_{rz}^2(r, z) = F_2 \Big|_{r=r_3} \end{array} \right. ,$$

где верхний индекс 1 указывает на принадлежность переменных внутреннему цилиндру, а индекс 2 указывает на принадлежность переменных внешнему цилиндру, $r=r_1$ – внутренний радиус первого полого цилиндра, $r=r_2$ – радиус контактной поверхности двух цилиндров и $r=r_3$ – внешний радиус второго полого цилиндра. В общем случае будут исследоваться трансверсально-изотропные цилиндры.

Одной из основных трудностей при построении аналитического решения общей задачи для составных трансверсально-изотропных цилиндров конечной длины является обусловленное различие механических характеристик материалов составных элементов конструктивного характеристического уравнение более высокого порядка относительно собственных чисел. Следствием этого обстоятельства являются трудности, связанные с точным определением собственных чисел – корней характеристического уравнения. Однако при решении задач с однородными условиями на торцах собственные числа трансверсально-изотропных цилиндров не зависят от свойств материалов составных элементов, а определяются лишь геометрическими параметрами составного цилиндра h , что заметно упрощает построение решения поставленной задачи. В рассматриваемом случае аналитическое решение задачи разбито на два этапа:

– на решение осесимметричной задачи отдельно для составных частей цилиндра;

– и на использовании последних для составной конструкции.

Так как протяженность составных элементов цилиндра в осевом направлении одна и та же ($-h \leq z \leq h$), то одно семейство собственных чисел

используется для каждой составной части конструкции. Поэтому можно получить совместную систему уравнений на контактной поверхности $r = r_2$. При решении задачи с однородными граничными условиями на торцах

собственные числа определяются из формулы $\lambda_n = \frac{\pi n}{2h}$, где h – высота цилиндра, n – номер гармоники.

Искомые функции напряжения для каждого полого цилиндра принимают вид:

$$\begin{aligned} \varphi_1(r, z) &= C_1 \left(\frac{r^2}{2} - z^2 s_1^2 \right) + C_2 z + \sum_{n=1}^{\infty} \left(C_3 I_0 \left(\frac{\lambda_n r}{s_1} \right) + C_4 K_0 \left(\frac{\lambda_n r}{s_1} \right) \right) * \cos(\lambda_n z) + \\ &+ \sum_{n=1}^{\infty} (C_5 J_0(\mu_n r) + C_6 Y_0(\mu_n r)) * \left(C_7 sh \left(\frac{\mu_n z}{s_1} \right) + C_8 ch \left(\frac{\mu_n z}{s_1} \right) \right) \\ \varphi_2(r, z) &= C_1 \left(\frac{r^2}{2} - z^2 s_2^2 \right) + C_2 z + \sum_{n=1}^{\infty} \left(C_3 I_0 \left(\frac{\lambda_n r}{s_2} \right) + C_4 K_0 \left(\frac{\lambda_n r}{s_2} \right) \right) * \cos(\lambda_n z) + \\ &+ \sum_{n=1}^{\infty} (C_5 J_0(\mu_n r) + C_6 Y_0(\mu_n r)) * \left(C_7 sh \left(\frac{\mu_n z}{s_2} \right) + C_8 ch \left(\frac{\mu_n z}{s_2} \right) \right) \end{aligned}$$

Таким образом, в данном случае для каждого цилиндра необходимо использовать вышеприведенные функции напряжений со своими произвольными постоянными C_i . Для их определения используются граничные условия на боковых поверхностях $r = r_1$ и $r = r_3$, а также на контактной поверхности $r = r_2$. На контактной поверхности цилиндров рассматривается жесткое крепление, когда на них векторы перемещений и векторы напряжений равны. Функции напряжения, подставленные в граничные условия на свободных торцах, позволяют исследовать случаи с различными значениями собственных чисел. В полученных уравнениях для отрицательных значений собственных чисел λ нетривиальные решения не существуют и поэтому постоянные $C_7 = C_8 = C_7 = C_8 \equiv 0$. Положительные

значения собственных чисел λ оказываются равными $\lambda_n = \frac{\pi n}{2h}$. Однородные на торцах граничные условия также позволяют получить

$$C_2 k_1 + C_2 k_2 = 0, \quad s_1^2 k_1 C_1 + s_2^2 k_2 C_1 = 0.$$

Функции напряжения для рассмотренных собственных чисел принимают вид:

$$\varphi_1(r, z) = C_1 \left(\frac{r^2}{2} - z^2 s_1^2 \right) + C_2 z + \sum_{n=1}^{\infty} \left(C_3 I_0 \left(\frac{\lambda_n}{s_1} r \right) + C_4 K_0 \left(\frac{\lambda_n}{s_1} r \right) \right) * \cos(\lambda_n z)$$

$$\varphi_2(r, z) = C_1 \left(\frac{r^2}{2} - z^2 s_2^2 \right) + C_2 z + \sum_{n=1}^{\infty} \left(C_5 I_0 \left(\frac{\lambda_n}{s_2} r \right) + C_6 K_0 \left(\frac{\lambda_n}{s_2} r \right) \right) * \cos(\lambda_n z)$$

После подстановки функций напряжений в граничные условия на радиальные поверхности внутреннего цилиндра и внешнего цилиндра для каждого λ_n находятся следующие уравнения для каждого полого цилиндра:

$$W_0 + \left(\left(A_{44}(1+k_1)\lambda^2 I_0 \left(\frac{\lambda r_1}{s_1} \right) - \frac{A_{11}-A_{12}}{r_1} \frac{\lambda}{s_1} I_1 \left(\frac{\lambda r_1}{s_1} \right) \right) C_3 + \left(A_{44}(1+k_1)\lambda^2 K_0 \left(\frac{\lambda r_1}{s_1} \right) - \frac{A_{11}-A_{12}}{r_1} \frac{\lambda}{s_1} K_1 \left(\frac{\lambda r_1}{s_1} \right) \right) C_4 + \right. \\ \left. \left(A_{44}(1+k_2)\lambda^2 I_0 \left(\frac{\lambda r_1}{s_2} \right) - \frac{A_{11}-A_{12}}{r_1} \frac{\lambda}{s_2} I_1 \left(\frac{\lambda r_1}{s_2} \right) \right) C_5 + \left(A_{44}(1+k_2)\lambda^2 K_0 \left(\frac{\lambda r_1}{s_2} \right) - \frac{A_{11}-A_{12}}{r_1} \frac{\lambda}{s_2} K_1 \left(\frac{\lambda r_1}{s_2} \right) \right) C_6 \right) \cdot$$

$$\cos(\lambda z) = P_1(z)$$

$$\left(\frac{(1+k_1)\lambda^2}{s_1} I_1 \left(\frac{\lambda r_1}{s_1} \right) C_3 + \frac{(1+k_1)\lambda^2}{s_1} K_1 \left(\frac{\lambda r_1}{s_1} \right) C_4 + \frac{(1+k_2)\lambda^2}{s_2} I_1 \left(\frac{\lambda r_1}{s_2} \right) C_5 + \frac{(1+k_2)\lambda^2}{s_2} I_1 \left(\frac{\lambda r_1}{s_2} \right) C_6 \right) \sin(\lambda z) = P_2(z)$$

$$\text{где } W_0 = (2A_{44}(1+k_1)s_1^2 - (A_{11}-A_{12}))C_1 + (2A_{44}(1+k_2)s_2^2 - (A_{11}-A_{12}))C_1$$

Добавляя к этим уравнениям условия неразрывности и равенства вектора напряжений на контактной поверхности $r = r_2$, можно получить восемь уравнений относительно восьми неизвестных.

После решения полученной системы алгебраических уравнений для каждого λ_n определяются соответствующие коэффициенты разложения.

Алгоритм расчета состоит в:

- определении собственных чисел;
- решении системы из восьми уравнений;
- определении напряжений и перемещений в каком-либо сечении;
- выводе результатов расчетов на экран.

В соответствии с разработанным алгоритмом была составлена программа на алгоритмическом языке Фортран. При реализации программы ограничивались тригонометрическими рядами, состоящими из 15, 25, 45 первых членов.

Перед применением разработанного метода проведена его верификация с существующими решениями. Поэтому с помощью разработанной расчетной программы решалась задача о нагружении изотропного цилиндра конечной длины, нагруженной по боковой поверхности.

Для оценки погрешностей были проанализированы результаты расчетов при сохранении первых 15, 25 и 45 членов тригонометрического ряда. На рисунке 2 представлены распределения расчетных радиальных напряжений σ_r на боковой поверхности цилиндра ($r = r_3$ и $-h \leq z \leq h$) и заданного. Можно считать, что погрешность результатов при сохранении 15 членов ряда достаточно существенна. Поэтому в большинстве выполненных расчетов количество членов ряда было принято 45. В некоторых случаях не хватало машинного ресурса. Это было обусловлено тем, что функции Бесселя комплексного переменного и функция Макдональда, присутствующие в определителе восьмого порядка, имеют экспоненциальный характер роста и убывания соответственно. В этих случаях приходилось ограничивать число сохраненных в тригонометрическом ряду членов. Данные исследования одновременно могут служить оценкой сходимости используемых рядов.

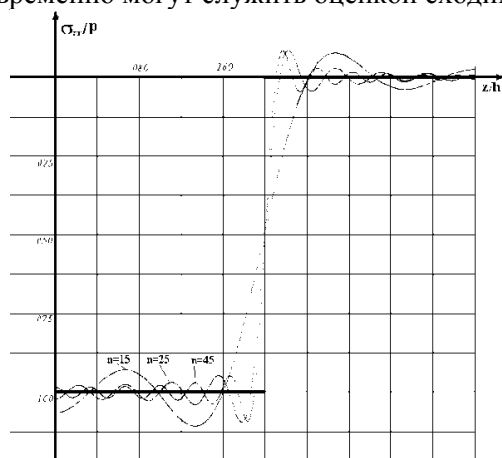

Рисунок 2 – Кривая нагружения при $n = 15, 25, 45$

В обеспечение проектирования составных конструкции разработаны аналитические методы определения напряженно-деформированного состояния составных цилиндров конечной длины из разнородных трансверсально-изотропных материалов при осесимметричном нагружении. Достоверность разработанных методов подтверждена решением частных задач, опубликованных в литературе, и сравнением их результатов.

ЛИТЕРАТУРА

1. S.G. Lekhnitsky. Theory of Elasticity of an Anisotropic Body. Moscow. Nauka (1977) 415 p. (in Russian) [С.Г. Лехницкий. Теория упругости анизотропного тела. – М.: Изд-во «Наука» (1977), 415 с.]

2. B.A. Abramyan. Some problems of the equilibrium of a circular cylinder. Report of the AS of ArmSSR. – Vol. 24. – № 2 (1958). – P. 66-72 (in Russia) [Абрамян Б.А. Некоторые задачи равновесия круглого цилиндра // Доклад АН АрмССР. – Т. 24. – № 2 (1958) 66-72]

3. M.A. Koltunov, U.N. Vasilev, V.A. Chernih. Elasticity and strength of cylindrical bodies. Moscow (1975) 525 p. (in Russia) [Колтунов М.А., Васильев Ю.Н., Черных В.А. Упругость и прочность цилиндрических тел. – М.: Высшая школа (1975) 525 с.]

4. T.D. Karimbaev, B. Myktybekov, I.M. Panova. Mathematical models of nonlinear deformation of unidirectional-reinforced materials. Moscow. Proceedings of CIAM (2005) 160 p. (in Russian) [Т.Д. Каримбаев, Б. Мыктыбеков, И.М. Панова. Математические модели нелинейного деформирования однонаправлено-армированных материалов. М.: Труды ЦИАМ (2005), 160 с.]

ЖУМАБАЕВ М.Ж., ЖУМАБАЕВ К.Ж., МЫКТЫБЕКОВ Б. ҚҰРАМДЫ ТРАНСВЕРСАЛЬДЫ-ИЗОТРОПТЫ ЦИЛИНДРЛІК КОНСТРУКЦИЯНЫҢ ОСЕСИММЕТРИЯЛЫҚ ДЕФОРМАЦИЯСЫ

Қуыс цилиндрге қатысты шешілетін шеттік есептер, дәл сондай әдістермен тұтас цилиндрге де шешіледі. Трансверсалды-изотропты материалдардан жасалынған цилиндрлер, оның бүйір беттерінде күштер осесимметриялық түрде берілген жағдайларда қарастырылған. Толық және қуыс түрде берілген цилиндрлердің шешімдері келтірілген. Құрамында көп қабатты цилиндрлердің осесимметриялық есебі шешілген, оның сыртқы бетіндегі күштердің әсерлері келтірілген. Қысқа ұзындықты құрамды конструкция трансверсалды-изотропты материалдардың құрамынан жасалынған. Трансверсалды изотропты дененің кернеу функциясының осесимметриялық есебін шешуде, төртінші дәрежелі бір теңдеуді қанағаттандыратын ізделінді функцияны табу қарастырылған.

Кілт сөздер: шеттік шарттар, трансверсалды-изотропты материал, осесимметриялық есептер, жеке меншік сандар, эллиотта формуласы, жеке меншік функциялар, біртекті шешімдер класы, фурье әдісі.

ZHUMABAYEV M.G., ZHUMABAYEV K.G., MYKTYBEKOV B. COMPOSITE AXISYMMETRIC DEFORMATION OF A TRANSVERSELY ISOTROPIC CYLINDRICAL STRUCTURES

The boundary value problems relating to the hollow cylinder case are solved by the same methods as for the solid cylinder. A cylinder made of a transversally isotropic material under the action of an axisymmetric distributed on its lateral surface is considered. Solutions for solid and hollow cylinders are presented. The axisymmetric problem of a composite multilayer cylinder exposed to external loads distributed along the lateral surface of the outer cylinder is presented. The final length composite structure is made of a combination of transversally isotropic, isotropic material. In solving the axisymmetric problem for transversally isotropic bodies in stress functions, the desired function can be represented by a single function satisfying one fourth-order function.

Keywords: boundary conditions of transversely-isotropic material, asymmetric task eigenvalues, the formula of Elliott, a private function, the class of homogeneous solutions, Fourier method.

ӘОЖ 37.012.7

MOODLE ВИРТУАЛЬДІ ЖҮЙЕСІНІҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

ҚАДІРБАЕВА Р.І., САРСЕНБАЕВ Қ.А.

Мақалада ақпараттық-коммуникациялық оқыту ортасын құруға, оның ресурстарын жобалауға және басқаруға мүмкіндік беретін Moodle виртуальді жүйесі жайлы жалпы мәлімет баяндалған. Moodle ортасында қашықтықтан оқыту жүйесінің құрылымдық кескіні көрсетіліп, оның 15 түрлі интерактивті оқу материалдарын түзу және курс орнату, дәріс құру, веб-парағын қосу, білім беру нәтижесін бағалау мүмкіндіктері қарастырылған.

Кілт сөздер: оқу үдерісі, қашықтықтан оқыту технологиясы, ақпараттық-коммуникациялық оқыту ортасы, Moodle виртуальды жүйесі.

Moodle виртуальді жүйесі LMS (Learning Management System) қашықтықтан оқытуды басқару жүйесі класына жатады. Moodle жүйесі GPL лицензиялы еркін программалық жабдық болғандықтан, оны тегін қолдануға болады. Moodle-аббревиатурасы – Modular Object-Oriented Dynamic Learning Environment (модульдік объектілі-бағытталған динамикалық оқыту ортасы). Өзінің функционалды мүмкіндіктері арқылы жүйе көпшілікке мәлім және басқа коммерциялық LMS жүйесімен бәсекелі болып келеді. Moodle жүйесін әлемде 30000-нан астам оқу орындары қолданады және бүгінде 80 тілге аударылған. Moodle жайлы толық ақпаратты жобаның ресми сайтында білуге болады [1].

Moodle жүйесі ақпараттық-коммуникациялық оқыту ортасын құруға, оның ресурстарын жобалауға және басқаруға мүмкіндік береді. Жүйе интерфейсі қарапайым, оқытушы оның анықтамалығы арқылы өзінің электронды оқыту курсына құрып, басқара алады. Барлық ресурстар мен курс элементтерін енгізу үшін ыңғайлы WYSIWYG HTML редакторы қолданылады, ал формулалар TeX немесе Algebra форматында енгізіледі. Курстың ресурстарына кесте, кескін, графика, видео, флэш және т.б. қоюға болады. Қалыпқа келтірудің ыңғайлы механизімін қолдана отырып, HTML тілін игермей-ақ оқу материалын түстер гаммасымен әшекелеу де мүмкін. Оқытушы курстың тақырыптық, күнтізбелік құрылымын өзінше қарастыра алады. Курстың тақырыптық құрылымында тақырып секцияларға бөлінеді, ал күнтізбелік құрылымында оқу курсының әрбір апталық бөлек секциялары бар. Мұндай құрылымдау қашықтықтан оқытуды ұйымдастыруға ыңғайлы және оқу жұмыстарын дұрыс жоспарлауға мүмкіндік туғызады. Курс мазмұнын автор өзіне тиімді ретпен ұйымдастырып, керек болған жағдайда редакциялай алады.

Электронды курсқа әртүрлі элементтерді: дәрістер, тапсырмалар, формула, глоссарий және т.б. қосуға болады. LMS Moodle оқытушыға курстың оқу-әдістемелік материалдарын көрсету, теориялық және практикалық сабақтарды жүргізу, оқушыларды оқыту жұмыстарын жеке немесе топтап өткізу үшін кең түрдегі құрал саймандарын ұсынады. Әкімшілік құқығы бар оқытушы басқа оқытушылар мен оқушыларды, оларға тиісті рөлдерін тағайындап тіркей алады. Құқықтарын қарастыра отырып оқушыларды виртуальді топтарға бөліп, әрбір оқушы жайлы қорытынды ақпарат алу мүмкін. Орнатылған күнтізбе бойынша курстың басталу және аяқталу мерзімі анықталынады. Түсіндіру және Форум құралдары арқылы тапсырмаларды тапсыру, тестілеу мерзімі және курс жайлы жаңалықтар жарияланады. Moodle жүйесі үлкен коммуникациялық құралдар жиынынан тұрады, олар: форум, чат, жеке мәліметпен алмасу, блог жүргізу т.с.с.

Қашықтықтан оқытуда білімді тексерудің негізгі формасы – тестілеу. Сол себепті LMS Moodle-де тесті құруға, оқыту мен тексеру мақсатындағы тестілерін жүргізуге арналған кең түрдегі саймандар қарастырылған. Тестік тапсырмалардың бірнеше түрлерін (дұрыс/дұрыс емес, қысқа жауап, эссе және т.б) қолдайды. Moodle тесті өңдейтін бірнеше функцияларды да ұсынады, тест бағасының шкаласын беруге және тест нәтижесін автоматты түрде есептеуге мүмкіндік береді.

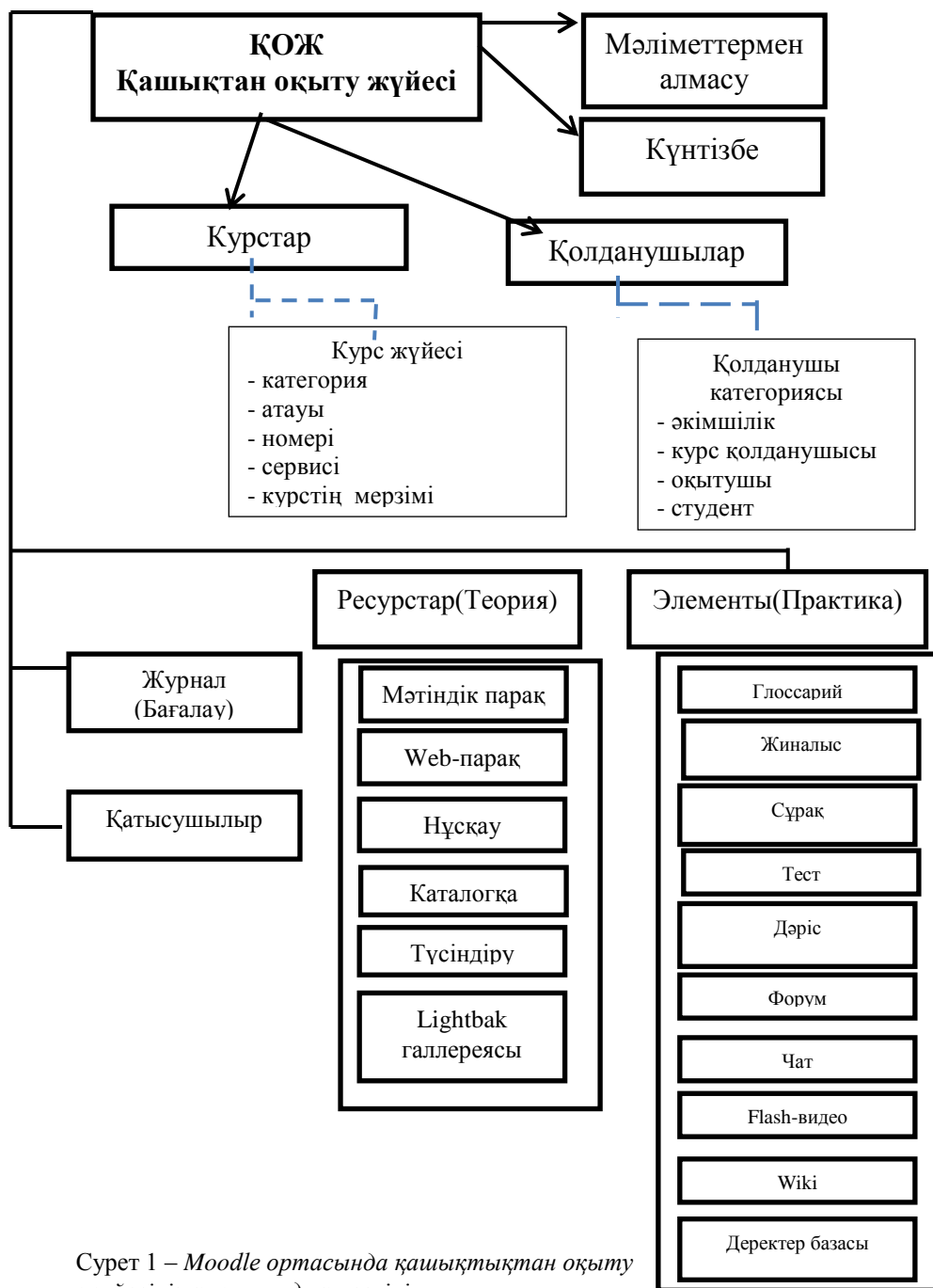
Moodle ортасында қашықтықтан оқыту жүйесінің құрылымдық кескіні (Сурет 1).

Moodle жүйесі PHP қолдайтын Unix, Linux, FreeBSD, Windows, Mac OS X, Netware операциялық жүйелерде өзгеріссіз қолданылады. Деректер базасы үшін MySQL және PostgreSQL қолданылады, бірақ коммерциялық деректер базасын да қолдану мүмкіндігі бар. Moodle жүйесі жеңіл орнатылады. Жүйе жұмыс істеу үшін оны хостинг-компания серверіне талаптарға сай етіп орнату қажет.

Moodle-дің оқу процесін толық қолдайтын мүмкіншілік спекторы өте кең. Оның итерактивті оқу материалдарын қарастыруға арналған 15 түрлі мүмкіндігі бар. Олардың әрбірінің өз көріністері мен орнату түрлері анықталған:

- SCORM немесе AICC стандартты пакеттерінен импорттау. Бұл басқа программаларда оқу материалдарын дайындауға мүмкіншілік туғызады.

- Вики (Wiki) құжатпен жұмыс істеуге, қосуға, кеңейтуге және өзгертуге мүмкіншілік туғызады. Wiki элементі құжатпен жұмыс істеу барысында топтың бірігіп орындауына мүмкіндік береді. Бұл технология қолданушылардың сайтпен қатынасы арқылы коллективті жұмыс жасауға, сақтауға, ақпаратты құрылымдауға арнайы жасалған.

Сурет 1 – Moodle ортасында қашықтықтан оқыту жүйесінің құрылымдық кескіні

Wiki-мақаладағы барлық өзгерістер деректер базасында сақталынады, кез-келген өткен нұсқаны сұрауға болады немесе соңғы түзеуді өткен нұсқамен салыстыруға болады. Wiki сайманын қолдана отырып білім алушы басқалармен бірге wiki-мақаланы редакциялайды, жаңалайды және оның мазмұнын өзгертеді. Wiki-де редактор қойылған, ол мақала мәтініне кесте, сурет және формула қоюға мүмкіндік береді.

- Топ жұмысының қалпына байланысты Moodle өзіне 12 wiki-редакторін қоса алады. Коллективті жұмыс барысында оқытушы Тарих функциясы арқылы мақаланы жазу барысында әрбір қатысушының үлесін қадағалап отырады және оны бағалайды.

- Анкета – курсты тиімді құру үшін қолданылады.

- Деректер қоры – форматы мен құрлымына шектеу қойылмаған.

- Глоссарий – курстың барлық құжаттарына автоматты түрде нұсқау құратын тізім. Егерде анықтама глоссарийге енгізілсе, ол курс мәтінде кездескен жағдайда жүйе автоматты түрде глоссарийдегі анықтама элементіне нұсқау құрады. Глоссарий элементі сөздік түрінде анықтама тізімін құруға және редакторлеуге мүмкіндік береді. Оқу курсына қолданылатын кілтті терминдерді түсіндіретін глоссарийдің бар болуы, аудиториядан тыс өзіндік жұмыс ретінде орындалған орынды. Глоссарий элементі оқытушыға осындай сөздікті құруға көмектеседі. Глоссарий жана жазбаны құру үшін тек қана оқытушыларға ғана емес, оқушыларға да ашық болуы мүмкін.

- Тапсырма (4-түрлі) – оқушы электронды формада жауап беруге тиіс және серверге жүктеу мүмкіндігі болатын оқытушы тапсырмасы.

- Дәріс – парақтар жиыны, мұнда әрбір парақ оқушылар жауап беретін сұрақтармен аяқталады. Сұраққа дұрыс жауап беруіне байланысты келесі бетке өтеді, немесе алдыңғы бетке қайта оралады. Бұл оқу маршрутын анықтап, оқуда түсінбеушілікті тудырмайды. Дәрістің бет парақтарының келесі бетке өтуі курс авторымен алдын-ала анықталынады және ол оқушының сұраққа жауап беруіне байланысты жүреді. Дұрыс жауап бермеген жағдайда оқытушы сәйкесінше мәлімет беруі мүмкін.

- Сұрау – оқушылардың дауыс беруі, сұрақ беріліп, бірнеше нұсқадағы жауаптар алынады.

- Түсіндіру – курс бетіндегі кез-келген мәтін немесе графика.

- Жұмыс дәптері – мұнда оқушы берілген тақырып бойынша жұмыс орындайды.

- Ресурс – әртүрлі көріністің автоматты түрде құрылуы үшін файлдың жүктелуі. Мысалы, дәрістің аудио-жазбасын медиа-ойнатуды жүктеу.

- Семинар – мұнда қатысушылар бір-бірінің жұмысын бағалайды.

• Тест – тестік тапсырмалар жиынын құруға арналған құрал. Тестік тапсырма бірнеше нұсқада, дұрыс/дұрыс емес таңдауы бар, қысқа мәтінді жауаптардан тұрады, эссе және т.б. Барлық сұрақтар деректер базасында сақталынады және курсқа қайта қолданылуы мүмкін. Тест оқыту (дұрыс жауабын көрсету) немесе бақылау (тек бағасын көрсету) болуы мүмкін.

• Форум – форумның 3 түрі бар (сұрақ-жауап, әр қайсысының өз тақырыбымен, стандартты талқылау). Форум элементі тақырып бойынша дискуссия ұйымдастыру үшін, яғни тақырып құрылғаннан кейін әрбір дискуссияға қатысушы өзінің жауабын қосуға немесе берілген жауапты талқылау үшін қолданылады. Дискуссияға қатысу үшін қолданушы басқалар ұсынған дискуссия тақырыптары мен жауаптарын қарастыру қажет. Бұл топтың жаңа қатысушыларына топ жұмыс істейтін негізгі тапсырманы меңгеру үшін қолайлы. Тапсырманы талқылау тарихы деректер базасында сақталынады. Қатысушы өзінің жауабының нұсқасын, мәлімдемесін және жаңа тақырыпты ұсына отырып белсенді рөл атқара алады. LMS Moodle-дің әрбір электронды курсына бірнеше форумдар құруға мүмкіндік бар.

• Чат – нақты уақыт режиміндегі дискуссия мен іскер ойындарды ұйымдастыруға арналған жүйе. Қолданушы дискуссияға қатысатын барлық қатысушыларға, сонымен қатар бөлек қатысушылармен мәтіндік мәлімет арқылы байланыса алады.

Moodle жүйесінде ең негізгі элемент – оқу курсы. Оқу курсы бірнеше модульге немесе бөліктерге бөліп құру қажет. Таңдалған форматқа байланысты (күнгізбелік немесе құрылымдық) бір модуль бір аптаға немесе бір тақырыпқа сәйкес келуі керек. Модуль саны курс құрған кезде беріледі және оны редакциялау немесе өзгерту мүмкін.

Оқу курсының әрбір модуліне курс элементінің ресурсын қосуға немесе редакциялауға болады. Ол үшін Басқару блогіндегі редакциялау режимі қосылады [2].

Кесте 1 – Орнату/курсты орнату

Негізгі	Блокта курстың негізгі орнатулары орналасқан
Алаң атауы	Мұнда курс атауы және мазмұны жазылу қажет
Қысқа атауы	Курстың бір немесе екі сөзден тұратын атауы
ID курс	Сайт әкімшілігі толтыратын қызмет алаңы
Қысқа сипатамасы	Курсты тізімнен көргенде сайтқа келушілерге көрінетін курс сипатамасы
Формат	Селектор: - «Күнгізбе». Уақытпен жазылған, бірнеше аптаға бөлінген курс; - «Құрылым». Күнгізбеге бекітілмеген, бірнеше бөлімдерден тұратын курс;

	- «Қауымдас (форум)». Талқылауға арналған курстың қауымдасы
Апта саны/тақырып	Курс құрылатын бөлек секциялар саны. Егер курсты құрған кезде алдында берілген апта саны жетпесе, онда оны көбейтуге(азайтуға) болады
Курс басталу мерзімі	Егер «күнтізбе» форматы болса оқудың бірінші аптасы маңызды
Жасырын секцияларды көрсету	Курсты жасау процесінде оқушылардан кейбір секцияларды жасыруға болады. Бұл жағдайда: - оқушы жабылған түрдегі секция мазмұнын көрмейді, бірақ бар екендігін біледі; - толығымен жасырылған жағдайда оқушы мұндай секция бар екендігін білмейді де, көрмейді де
Жаңалықтар	0 мен 10 дейінгі селектор саны. Егер 0 болса онда курста жаңалық форумы болмайды. Егер басқа сандар таңдалса, онда форумда таңдалған санға сәйкес жаңалық көрінеді
Бағаларды көрсету	Оқытушы баға қойғанда, оны көрсету немесе жасыру үшін Иә немесе Жоқ нұсқалары ұсынылған
Әрекеттер есебін көрсету	Оқытушы әрқашан оқушының әрекеті жайлы мәлімет алып отырады. Әрбір оқушы үшін есепті көрсету нұсқалары Иә немесе Жоқ бар
Жүктелінетін файлдың өлшемі	Оқушы сайтқа жүктей алатын файлдың максимальды өлшемі беріледі
Бұл метакурс	Метакурс бір пәннің аймағындағы басқа курстарға пайдалы оқу материалдардан тұрады. Басқа курс қатысушылары оларды біріктіретін метакурстан ақпарат алу мүмкіншілігі туады
Жазылу	Курсқа жазылатын оқушыларға регламенттік процесті орнату
Жазылу әдісі	Оқушылардың курсқа жазылу әдісі. Үнсіз жағдайда кез-келген қолданушы сайтқа таңдалған курс бойынша тіркеле алады
Үнсіз рөл	Селектор: «Үнсіз сайт (Оқушы)», «Non-editing teacher», «Оқушы», «Қонақ»
Курсқа жазылу	Оқушының өз еркімен курсқа жазылуын анықтайды. Жоқ нұсқасы, яғни оқытушы өзі жазады. Иә нұсқасы – оқушы кез-келген уақытта өз еркімен жазыла алады. Период нұсқасы – оқушы белгіленген периодта курсқа жазыла алады
Бастапқы мерзім	Егер курста жазылуы Период таңдалған болса, онда курсқа жазылудың бастапқы мерзімі көрсетіледі. Егер мерзім көрсетілмесе, онда кез-келген уақытта жазылуға болады
Соңғы мерзім	Егер курсқа жазылу үшін Период таңдалған болса, онда курсқа жазылудың соңғы мерзімі көрсетіледі, ал егер мерзім көрсетілмесе онда кез-келген уақытта жазылуға болады
Оқу ұзақтылығы	Оқу мерзімін көрсетуге немесе «шексіз» таңдауға болады

Оқудың біткендігін мәлімдеу	Оқудың біткені немесе тіркелу жайлы оқушы е-mail мәлімет жіберу мүмкіндігі бар
Хабарлау	Оқушыға курстың аяқталуы жайлы хабарламаны беру. Иә немесе Жоқ нұсқалары
Оқушыларға хабарлау	Оқушыға курсқа тіркелудің біткені жайлы хабарламаны беру. Иә немесе Жоқ нұсқалары
Табалдырық	Аяқталуға жақын мерзімде е-mail хабарлама жіберу
Топтар	Курсқа жазылған оқушыларды бірнеше топтарға бөлуге болады. Бұл блокта ортақ ереже анықталады
Топтық әдіс	Нұсқалар: Топтар жоқ, Бөлек топтар. Әрбір топтың оқушылары өз бетінше жұмыс істейді және басқа топтардың бар екендігін білмейді. Қол жетімді топтар. Әр топ оқушылары бөлек оқиды, бірақ басқа топ нәтижелерін көреді
Қажеттілік	Топтық әдіс әрбір курстың шартын анықтайды. Екі нұсқадан нұрады. Иә нұсқада әрбір оқу элементіне таңдалған топтық әдіс қолданылады. Жоқ нұсқада оқытушы топтық әдістің шарттарын әр оқу элементі үшін өзгертеді
Кіру	Блок оқушыға қолжетімділік (кіруге) ережесін анықтайды
Қол жетімділік	Селектор нұсқалары: Курс қолжетімсіз. Курсты тек оқытушы ғана көреді. Оқушы оның бар екендігін сезбейді. Бұл курсты жасау аяқталмаған кезде пайдалы. Курс қолжетімді. Сайтқа келушілердің барлығына көрінеді
Кодталған сөз	Оқушының қолжетімділігін шектеу үшін қызмет жасайды. Егер кодталған сөз берілсе, онда оқушы курсқа бірінші кірген кезде енгізеді
Қонақтарға қолжетімділік	Қонақ – бұл авторизация өтпеген, кез-келген сайтқа келуші. Қонақтарға курсқа кіруге және жарияланған материалдарды көруге рұқсат беру. Бұл жағдайда қонақ қандай да бір әрекет, форумға мәлімет жазуға немесе тапсырма орындауға және т.б болмайды. Нұсқаулар: Қонақты жібермеу, Қонақты кілтсіз жібермеу, Кілт бар қонақты жіберу
Тіл	Блок программа интерфейсі тілін анықтайды
Қажетті тіл	Селектор нұсқалары: Қажетті емес, әрбір қолданушы өзінің қажетті тіл нұсқасын таңдай алады
Рөлдер	Рөлдердің атауын өзгерту блогы бар
	Moodle жүйесінде бірнеше алдын-ала анықталған рөлдер бар: «Администратор», «Курс құрушы», «Оқытушы», «Оқушы», «Қонақ», т.б.

Қашықтықтан оқыту курсы бірнеше үлкен модульдерден тұрады. Бұл модульдер «Орнату» бетінде беріледі. Ең жоғарғы модульдің нөмірі болмайды, ол әрқашан ашық болады және ол курс форматына тәуелсіз. Бұл

модульде Жаңалық форумы орналасқан. Курсқа байланысты жаңалықтарды оқытушы осы паракқа орналастырады. Басқа модульдер (тақырыптар және бөлімдер) нөмірленген болуы керек.

Әрбір курсқа Moodle жүйесінде файлдарды жүктеуге, жүйедегі құрылған курс ресурстарын сақтауға және т.б. жұмыстар үшін бөлек каталогтар қарастырылған.

Каталогтармен жұмыс істейтін операциялар: Каталог құру; Файл, каталог атауларын өзгерту; Файл, каталогты жою; Файл, каталогты басқа жерге ауыстыру; Файлды тартып алу; Архивтен шығару; Архивтеу.

Курс оқу материалы қашықтықтан оқыту серверіне объектілер түрінде енгізілген арнайы әзірленген оқу-әдістемелік материалдар жиынынан тұрады. Оқу курсы бір пәнге сәйкес келеді. Егер электронды курс саны көп болмаса, онда оларды ортақ бір категорияға орналастыруға болады. Мысалы, курс факультетерге, кафедраларға және т.б. сәйкес әртүрлі категорияларда орналасуы мүмкін. Әрбір категориялардың, мысалы, кафедрадағы мамандықтары бойынша ішкі категориялары болуы мүмкін.

Осылай, әрбір курс жалпы тізімде анықталған орынға орналасады және жүйені қолданушы оны тез тауып алуға ыңғайлы. Сол себепті, Moodle-де категориялар мен ішкі категориялар бойынша құрылымдау қарастырылған. Сондықтан, курс құрған кезде оның категориясы анықталынады, жоқ жағдайда жаңадан құрылады.

Курсты құру әрекеттері:

1. Әкімшілік блогынан Курс-Қосу/курс редакциялау мәзір межесі таңдалынады.

2. Ашылған Курс категориясы парағында курс құратын категория таңдалынады.

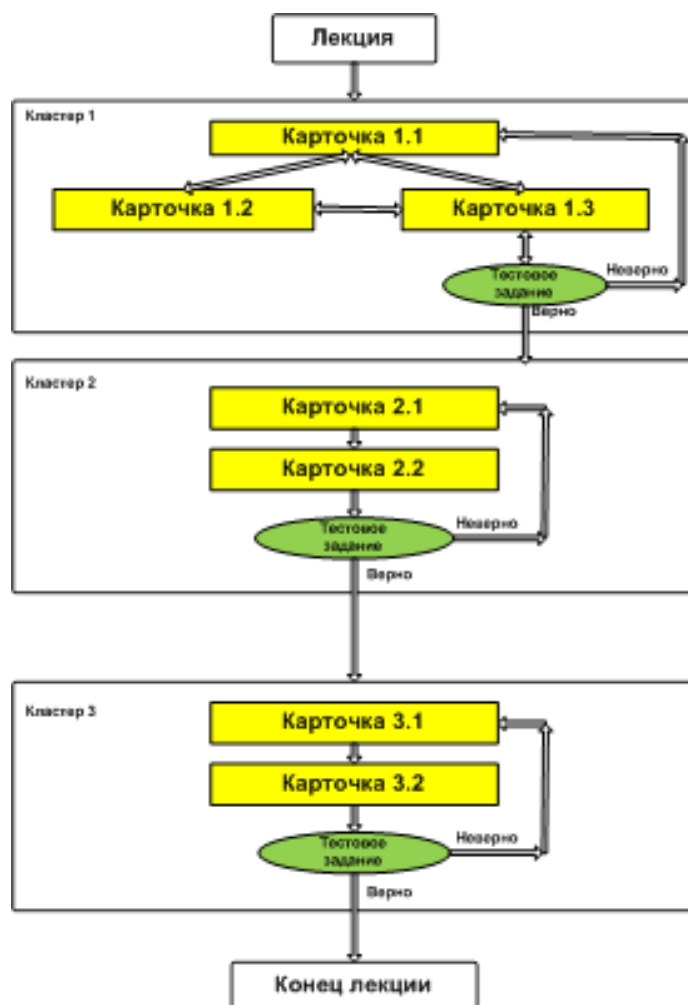
3. Курс қосу батырмасы басылады.

4. Курс орнатылымын редакциялау парағында міндетті алаңдар (Курс толық атауы және Курс қысқа атауы) толтырылады және курсқа қолайлы қалып таңдалынады.

Курсты ақпаратпен толықтыру. Курстың мазмұны мен концепциясына байланысты оқытушы Moodle жүйесі ұсынатын сәйкес элементтер мен ресурстарды қоса алады. Moodle саймандарын (модульдерді) материалдарды көрсету үшін оларды статикалық (курс ресурсы) және интерактивті (курс элементі) деп бөлуге болады. Курсқа тиістілер: мәтіндік бет парағы; бет парағы; файлға немесе бет парағыны нұсқау; каталоғқа нұсқау; түсініктеме – курстың бас бет парағына мәтінді және графиканы орналастырады [2].

Дәріс құру. Дәріс элементінің мүмкіндігі мен қолдану тиімділігінің тәсілдерін меңгеру үшін оның құрлымы қарастырылады. Дәріс элементі

бірнеше кластерден тұрады. Әр кластерде карточка мен тестік тапсырмалар бар. Кластер ретінде дәрістің бөлімін түсінеміз. Карточка деп бөлімнің бөлек бір бөлігі айтылады. Кластер ішінде бір карточкадан басқа карточкаларға да өтуге болады. Кластер соңында тестік тапсырмалар орналасады. Егер тестік тапсырма дұрыс орындалса, онда оқушы келесі кластерге немесе карточка бөлігіне өтеді. Егер тестік тапсырма дұрыс орындалмаса немесе қажетті бал нәтижесін жинамаса, онда оқушы автоматты түрде кластер басына немесе карточка-бөлігі басына қайта оралады (Сурет 2).

Сурет 2 – Дәріс элементінің құрлымы.

Әрбір карточка оқитын материалдан немесе сұрақтардан тұратын бет парағы. Карточка оқушыға еркін түрде көрсетіледі, яғни дәріс элементінің нақты басы мен соңы болмайды. Флеш-карточкалардағы тапсырмаларды орындау және меңгеру дәрістің аяқталғанын білдіреді және оқушыға баға қойылады. Дәріс элементін құруда курстың басқа ресурстары мен элементтеріне қарағанда көп уақыт талап етеді. Бұл курс динамикасы мен интерактивтілігін қамтамасыз етеді, яғни оқушының оқылатын курсқа және қашықтықта оқытуға қызығушылығы артуына тікелей байланысты.

Дәріске қосуға болатын элементтер:

- кластер (қосымша сұрақтар үшін қоланылады);
- карточка-рубрикатор (дәріс бөлімін құру үшін қоланылады);
- сұрақтары бар бет-парағы.

Веб-парағын қосу нұсқауы. Егер веб-парағы серверде жүктелген болса, онда нұсқау батырмасы ретінде «Файлды таңдау немесе жүктеу» таңдалынады, әйтпесе «Бет парағы» батырмасы қолданылады немесе адресі қолмен теріліп жазылады. Қосымша материал Moodle-де құрылған мәтіндік бетте немесе веб-парағында орналастырылады.

Мәтіндік бет парағы, Файлға нұсқау және веб-парағы ресурстарының ортақ белгісі сол, бұл ресурстарды қосқанда гиперсілтеме жасалынады. Гиперсілтеме ағымдағы терезеде немесе жаңа терезеде ашылады. Мәтіндік бет парағын және веб-парағын MOODLE жүйесінің виртуальді редакторында құрғаннан көрі, Файлға нұсқау немесе веб-парағы ресурстарын қолданған ыңғайлы. Өйткені:

- біріншіден, веб-парағын басқа құралдармен жасаған ыңғайлы және функциональды;
- екіншіден, MOODLE жүйесінің виртуальді редакторында веб-парақтары деректер базасының жазбасы ретінде сақталынады. Редакторлеу үшін MOODLE жүйесін серверге қосу керек;
- үшіншіден, керекті файлды және веб-парақтарын дербес компьютерде MOODLE жүйесінің серверіне қосылмай-ақ дайындауға болады.

Дайындалған файл MOODLE жүйесінің құралдарымен немесе FTP арқылы орналастырылады. Осылай, кез-келген файлды MOODLE серверінде ғана емес басқа да қолжетімді веб-серверде сақтау мүмкін, ал оқу курсына осы файлдарға сілтеме көрсетілу керек.

Moodle-де білім беру нәтижесін бағалау жүйесі. Moodle қашықтан оқу жүйесінде тестілеу жүйесінің мүмкіндіктерін кеңейтілген жүйе ретінде қарастыруға болады (базалық функциялармен қатар, тапсырманы тестілік

нысанда тестілік материалдарының халықаралық стандарттарымен қатар экспорттау/импорттау мүмкіндігі іске асырылған).

Тестілеу сеанстарын өткізу қолданыстағы тәртіптер жиынтығымен сипатталады. Осы белгісіне сәйкес компьютерлік тестілеу жүйелері төмендегідей бөлінеді:

- локалды – бағытталған жүйе (жеке компьютерлік тестілеу, нәтижелері осы жұмыс бекетінде локальды түрде немесе тестілеу сеансы уақытында жүйемен құрастырылатын хаттамалар көмегімен талданады);

- топтық тестілеуге (желілік) бағытталған (кестеде жүйенің – тестілеу серверінің және жұмыс бекетінде орнатылған тестілеу компоненттерінің болуымен сипатталады);

- web-тестілеуге бағытталған (тестілеуді ғаламдық Internet желісі арқылы ұйымдастыруға мүмкіндік береді, сынақ өткізуші тестілеу жүйесіне қолжеткізу үшін браузерді немесе арнайы клиенттік бағдарламаны пайдаланады);

- бланктік тестілеуге бағытталған (тестілеу сеанстарын компьютердің көмегінсіз өткізуді қарастырады және ол бланктік тестілеуді және оның нәтижелерін ұйымдастыру үшін материалдарды дайындауға арналған);

- әмбебап (тестілеудің барлық мүмкін болатын тәртібін қолданады);

- ерекшеліктеріне қарай Moodle қашықтықтан оқыту жүйесінде тестілеу жүйесін web-тестілеуге бағытталғандай етіп белгілеу мүмкіндігі де бар.

Тестілік нысанда қолданылатын тестік тапсырмалардың әртүрлі типтері бар. Осыған байланысты компьютерлік тестілеу төмендегідей бөлінеді:

- толық (барлық базалық тапсырмалар типін тестілік формада қолданады);

- шектелген (бір немесе бірнеше типтерді қолданады);

- кеңейтілген (базалықтан басқа қосымша міндетті емес типтерді де қолданады).

Тестілік нысандағы тапсырманың базалық типтеріне жататындар: бір дұрыс жауапты таңдайтын тапсырма, бірнеше дұрыс тапсырмаларды таңдайтын тапсырма, ашық нысандағы тапсырма, сәйкестігін белгілеуге арналған тапсырма, дұрыс жүйелілігін орнатуға тапсырма. Қосымша типтерге мысалы, іс-әрекеттің дұрыс жүйеленуін көрсетуге арналған тапсырма, суреттегі облысты немесе нүктені көрсетуге бағытталған тапсырма және т.б. Тапсырмалардың шектеулі жиынтығы бар компьютерлік тестілеу жүйесі мазмұнына бір дұрыс жауапты таңдайтын тапсырма, бірнеше дұрыс тапсырмаларды және ашық нысандағы тапсырмалар кіреді.

Moodle-дің тестік жүйесінің мүмкіндіктері үлкен. Әрбір тест үшін төмендегі мәліметтер көрсетілуі тиіс:

- атауы;
- кіріспе, яғни оқытушының қандай да бір ұсыныстары мен ескертпелері;
- тест өтуге арналған уақыт аралығы (мысалы, 15.00 14.04.07-ден 20.00 15.08.08-ге дейін);
- тестілеудің шектелген уақыты (мысалы, барлық сұраққа 30 минут);
- бірінші және екінші рет қайта өту арасындағы уақыт интервалы;
- беттегі сұрақтар саны;
- сұрақтар ретінің кездейсоқтығы (иә/жоқ);
- жауаптар ретінің кездейсоқтығы (иә/жоқ);
- әрекеттер тәуелдігі (егер рұқсат етілген болса, онда қолданушы бұрынғы жауаптарын көріп те жауап бере алады);
- жаттығу (бұл тәртіп әр сұрақты жекелеп тексеруге мүмкіндік береді, қайталанған жауаптар үшін балл алуға болады);
- бағалау (ең жақсы, орташа, бірінші немесе соңғы мүмкіндік);
- қайталанған жауаптар үшін өтемақы;
- тестегі ақпаратты көруге рұқсат (өзінің жауаптары, бағалар, түсіндірмелер, дұрыс жауаптар, жауаптан кейінгі түсіндірулер).

Тест жобалаушы курстың барлық элементтері үшін еркін жасалған шкалалар бойынша бағалауы мүмкін. Барлық бағаларды курсты бағалау бетінен көруге болады, оның бағалауды көрсету және топтастыру түрі бойынша көптеген күйлері бар. Курс үшін курстағы соңғы өзгерістерді қарайтын ыңғайлы бет бар, онда таңдалған уақыт ішінде оқытушы жаңадан қатарға қосылған оқушыларды, форумдағы жаңа хабарламаларды, тесттен өтудің соңғы әрекеттерін және басқа да курс элементтерін көруіне болады. Тест жобалаушы Microsoft Word қосымшасында жасалған барлық мәліметтерді автоматты түрде жүктеуіне болады. Бұл сурет, формула арнайы символдарды дәл қалпында сапалы түрде жүктеуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, блогтар бетінде әртүрлі қатысушылар арқылы курста қандай іс-әрекеттер орындалғанын да көруге болады. Әр оқушы курстан өтуі жайлы мәліметті есептің қосымша бетінен бақылай алады.

Жүйеде eTutorium Webinar платформасы жұмыс жасайды. Бұл платформа, оқытушымен онлайн вибинар, оналайн-тренинг, мастер класстар жұмысын жүргізуге арналған және бұл қызықты, интерактивті оқу процесін ұйымдастыруға әкеледі.

Қорыта келе, Moodle жүйесінің мақалада қарастырылған мүмкіндіктері қарым-қатынастың барлық негізгі механизмдерін жүзеге асыруға мүмкіндік береді: перцептивті (бірін-бірі қабылдауға жауап береді); интерактивті (өзара қарым-қатынасты ұйымдастыруға жауап береді); коммуникативті (ақпарат алмасуға жауап береді). Сол себепті, ақпараттық-коммуникациялық пәндік

органы әзірлеуде Moodle виртуальді жүйесінің мүмкіндігі мол деп есептейміз.

Мақала 2018-2020 жылдары гранттық қаржыландырылған АР05133461 – «Болашақ математика мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін ақпараттық-коммуникациялық пәндік орталарды әзірлеу арқылы қалыптастыру» тақырыбындағы жоба бойынша жүргізіліп жатқан ғылыми-зерттеу жұмыстары бойынша жазылды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Официальный сайт LMS Moodle: Перевод статьи «Улучшения в версии Moodle 1.9» – http://docs.moodle.org/en/Release_Notes#Moodle_1.9.1
2. Беркімбаев К.М., Батырбаев Н.М., Молдалиев Ы.С., Ниязова Г.Ж. Қашықтықтан оқыту технологисы бойынша оқытын студенттерге арналған көрсеткіш-анықтамалық көмекші-әдістемелік құрал. – Түркістан: Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, 2011. – 48 б.
3. Анисимов А.М. Работа в системе дистанционного обучения MOODLE: учебное пособие. – 2-е изд. испр. и доп. – Харьков: ХНАГХ, 2009. – 292 с.
4. Сәметова Ф.Т., Өскенбаев А.А. Қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру шарттары. – Алматы, 2014.
5. Абдыров А.М. Разработка учебно-практических пособий для дистанционного образования. – Астана: КазГАТУ, 2005. – 20 с.
6. Интернет материалдары: www.ripkso.narod.ru, www.vkgu.kz/kz/gilim, www.ksu.edu.kz/kaz.

КАДИРБАЕВА Р.И., САРСЕНБАЕВ Қ.А. ВОЗМОЖНОСТИ ВИРТУАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ MOODLE

В статье представлена общая информация о виртуальной системе Moodle, которая позволяет создавать информационно-коммуникационную обучающую среду, проектировать и управлять ее ресурсами. Показана структурная схема системы дистанционного обучения в среде Moodle, рассмотрены возможности составления 15 различных интерактивных учебных материалов и создания курса, проведения лекции, добавления веб-страницы и оценки результатов обучения.

Ключевые слова: учебный процесс, технология дистанционного обучения, информационно-коммуникационная обучающая среда, виртуальная система Moodle.

KADIRBAYEVA R.I., SARSENBAYEV K.A. POSSIBILITIES OF THE MOODLE VIRTUAL SYSTEM

The article provides general information about the virtual system Moodle, which allows to create an information and communication learning environment, design and manage its resources. The structural diagram of the distance education system in the Moodle environment is shown, the possibilities of compiling 15 different interactive training materials and creating a course, conducting a lecture, adding a web page and evaluating learning outcomes are considered.

Key words: educational process, distance learning technology, information and communication learning environment, virtual Moodle system.

УДК 541.183:544.773.3

НОВЫЕ КОМПОЗИЦИОННЫЕ МАТЕРИАЛЫ И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ

МАДЫБЕКОВА Г.М., МУТАЛИЕВА Б.Ж., ЕРГЕШОВА Б.К.

В работе приводятся исследования коллоидно-химических свойств новых композиционных материалов, полученных на основе отходов производства и местного сырья, рассмотрена возможность их использования в качестве деэмульгаторов нефтяных эмульсий, при процессе инкапсулирования биологически-активных веществ.

Практическое применение водных растворов полимера и его композиций с ПАВ в различных условиях было определено путем исследования поверхностного натяжения, поверхностной активности и адсорбционной способности.

Ключевые слова: *анионное ПАВ, производные полиакрилонитрила, коллоидно-химические свойства, новые композиционные материалы, адсорбционная способность, деэмульгатор, инкапсуляция.*

В настоящее время исследования свойств полиэлектролитов и их композиций с различными поверхностно-активными веществами вновь вызывают интерес в практическом аспекте. Разработка систем водорастворимых ПАВ с модифицированными реологическими характеристиками путем добавления к ним высокомолекулярных водорастворимых полимеров существенно расширяет спектр их использования. Для создания композиции выбрано анионное ПАВ, в качестве полиэлектролита – производные полиакрилонитрила, так как исследование свойств полученных новых композиционных материалов и отработка технологий их применения является актуальной задачей.

Новые композиционные материалы в данной работе предстоит исследовать в качестве деэмульгатора в нефтяной промышленности, так как проблема разрушения водонефтяных эмульсий стоит особенно остро при освоении месторождений тяжелых, высоковязких и высокосернистых нефтей. Поиск новых способов повышения эффективности и расширение ассортимента деэмульгаторов зависит от прогресса в области исследования их коллоидно-химических свойств.

В настоящей работе представлены данные исследований коллоидно-химических свойств гидролизованного полиакрилонитрила, полиакриламида и их композиций с поверхностно-активным веществом натрия олеатом. На основе изучения коллоидно-химических свойств были исследованы возможности применения композиций полимеров с поверхностно-активными

веществами как активаторов в процессах карбамидной депарафинизации нефти. Исследование свойств полимеров на основе полиакрилонитрила в объеме водных растворов и на различных границах раздела фаз, позволит выявить их взаимосвязь в зависимости от конформационного состояния и условий эксперимента. Это, в свою очередь, делает возможным осуществление научно-обоснованного подхода к выбору водорастворимых полиэлектролитов для оптимизации и регулирования процессов, происходящих в органических дисперсных системах.

При изучении вязкости сильно разбавленного раствора гидролизованного полиакрилонитрила было обнаружено, что водный раствор полимера, начиная с некоторой «критической концентрации», показывает отклонение приведенной вязкости от линейной зависимости. Так, например, при концентрации 0,00625 осново-моль/л гидролизованный полиакрилонитрил показывает низкое значение приведенной вязкости, а при концентрации 0,0125 осново-моль/л водный раствор гидролизованного полиакрилонитрила обнаруживает эффект полиэлектролитного набухания. Также можно видеть, что наблюдается линейное изменение приведенной вязкости полиэлектролита от концентрации.

При взаимодействии полимеров с ПАВ образуются компактные структуры, стабилизированные электростатическими и гидрофобными взаимодействиями, водородными связями [1].

Гидрофобизация комплексов полиэлектролит-ПАВ обуславливает их компактизацию и выделение в отдельную фазу [1]. Так, добавление олеата натрия и Госсфлок к гидролизованному полиакрилонитрилу приводит к сильному снижению приведенной вязкости системы, что свидетельствует об уменьшении размера комплексных частиц [2, 3-5].

На рисунках 1, 2 показано, что вязкость композиций гидролизованного полиакрилонитрила с олеатом натрия ниже, чем у отдельного полимера.

На рисунке 3 и 4 также видно уменьшение значения приведенной вязкости композиции гидролизованного полиакрилонитрила и ПАВ (концентрация полимера равна 0,025 осново-моль/л) по сравнению с отдельно взятым полимером и ПАВ. Это, по-видимому, связано с компактизацией макромолекул полимера, обусловленное образованием поликомплекса.

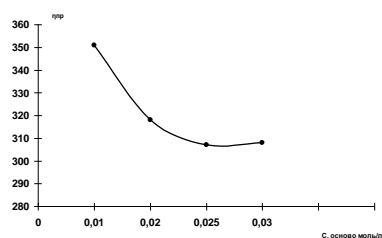

Рисунок 1 – Зависимость вязкости водного раствора гидролизованного полиакрилонитрила от концентрации

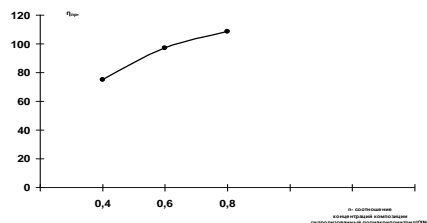

Рисунок 2 – Зависимость вязкости композиции гидролизованного полиакрилонитрила / OINa от соотношения концентраций $C(OINa) = 0,025$ моль/л

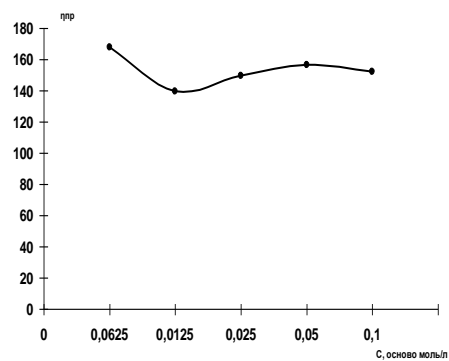

Рисунок 3 – Зависимость приведенной вязкости водного раствора Госсфлок от концентрации

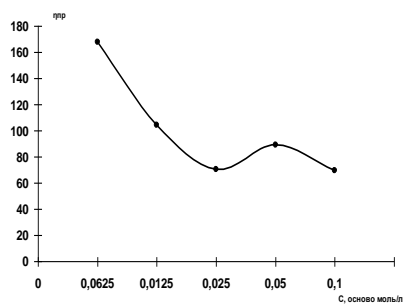

Рисунок 4 – Зависимость приведенной вязкости водного раствора композиций гидролизованного полиакрилонитрила и Госсфлок от концентрации

В связи с тем, что наиболее важным коллоидно-химическим параметром веществ, используемых в физико-химии дисперсных систем, является их способность снижать межфазную энергию, и практическое применение ПАВ определяется в основном их поверхностной активностью и адсорбционной способностью, нами исследовано поверхностное натяжение водных растворов полимера и его композиций с ПАВ в различных условиях.

На рисунках 5, 6 показано, что композиции гидролизованного полиакрилонитрила с олеатом натрия обладают большей способностью снижать значение поверхностного натяжения.

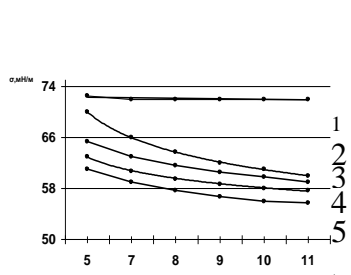

Рисунок 5 – Кинетика снижения поверхностного натяжения водных растворов гидролизованного полиакрилонитрила при различных концентрациях:

1- для воды; 2 – 0,01; 3- 0,0125; 4- 0,02; 5- 0,05 осново-моль/л

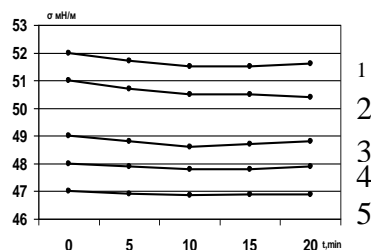

Рисунок 6 – Кинетика снижения поверхностного натяжения водных растворов композиций гидролизованного полиакрилонитрила с ПАВ при различных соотношениях концентраций:

1- n=0,1; 2- 0,2; 3- 0,25; 4- 1; 5- 0,5 (C_{полимера}=0,025 о-моль/л)

Нами также было предпринято изучение использования композиционных смесей водорастворимых полимеров как активатора в процессах карбамидной депарафинизации нефти.

В качестве материалов для проведения процессов депарафинизации используют нефть Кумкольского месторождения, толуол, кристаллический карбамид (мочевина), изопропиловый спирт. Были проведены исследования с использованием стандартного активатора, композиционной смеси, а также смеси композиции водорастворимых полимеров с поверхностно-активными

веществами в равных соотношениях и стандартного активатора одновременно. В результате соответственно выделилось 15 г, 25 г, 12 г жидкого парафина.

На рисунке 7 показано изменение выхода н-парафинов ККН в зависимости от состава использованного активатора. На рисунке 8 также видно изменение выхода продукта (масло И-20) в зависимости от состава использованного активатора, а на рисунке 9 показано изменение температуры застывания в зависимости от использованного активатора.

Образовавшийся адсорбционный слой, состоящий из гидролизованного полиакрилонитрила и олеата натрия, обеспечивает наиболее оптимальную упаковку поверхностно-активных ионов ПАВ и сегментов макромолекул. Вероятно, в результате комплексообразования между СОО- группами полимера и карбамида образуется гидрофобизированный клубок ассоциата полимер-ПАВ. Активаторы, являясь полярными веществами, во-первых, способствуют ослаблению межмолекулярных сил притяжения молекул твердых и жидких углеводородов, создавая условия для спиралеобразной гексагональной решетки карбамида. Во-вторых, препятствуют адсорбции на кристаллах карбамида или комплекса неуглеводородных компонентов сырья, являющихся ингибиторами комплексообразования (смолистых веществ, серо- и кислородсодержащих соединений и др.). Кроме того, активаторы способны повышать растворимость хотя бы одного из компонентов, участвующих в комплексообразовании.

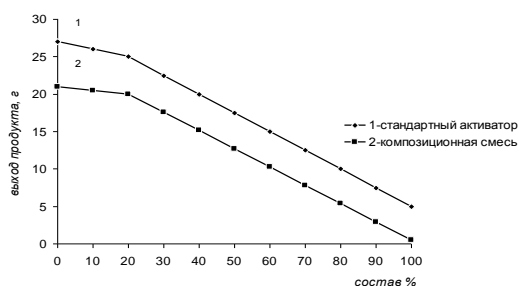

Рисунок 7 – Изменение выхода продукта (масло И-20А) в зависимости от состава использованного активатора

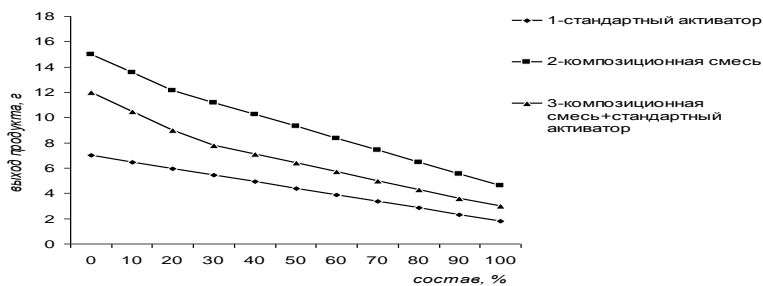

Рисунок 8 – Изменение выхода n-парафинов ККН в зависимости от состава использованного активатора

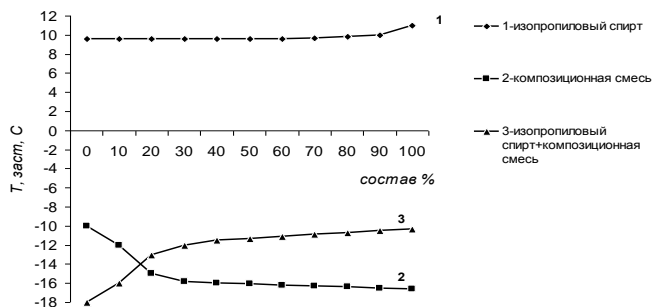

Рисунок 9 – Изменение T заст. в зависимости от состава использованного активатора

Большой выход n-алканов при использовании композиций полиэлектролитов и ПАВ, чем при использовании спиртов, объясняется тем, что применение ПЭ, модифицированных ПАВ, проявляет новые свойства, не характерные отдельным компонентам. Полиэлектролит, модифицированная ПАВ, обладает более поверхностно-активным свойством, улучшая состояние адсорбционного слоя на границе раствора. Вероятно, что макромолекулы,

скручиваясь, образуют компактные с гидрофобными участками клубки, способные, адсорбируясь на межфазной границе, снижать поверхностное натяжение и одновременно усиливать прочность комплекса. Так как функциональные группы на полимерной цепи могут взаимодействовать (в зависимости от условий) с ионами переходных металлов [6], с низкомолекулярными ПАВ катионного или анионного типа [6], с полимерными соединениями в реакциях комплексообразования [6].

Предложенные гидрофильные высокополимеры растворимы в воде, наиболее доступном растворителе, не переходят в нефть и отделяются от нее обычным отстоем, не ухудшают качества пищевого парафина и специальных топлив. При движении по трубопроводу данные полимерные композиции обладают разрыхляющим, собирательным и вытесняющим действием на твердые отложения.

Полученные новые композиционные материалы исследованы так же при применении в процессе инкапсуляции, так как в последнее время обращается внимание на то, что эмульсии, стабилизированные системами полимер – ПАВ, являются потенциально новым существующим направлением микроинкапсулирования активных ингредиентов, применяемых в различных отраслях промышленности.

Одной из практических задач для капсулирования инсулина, чтобы получить эмульсии, которые обеспечивают стабильные полиэлектролитные комплексы, способные поддерживать стабильность в широком диапазоне внешних условий (рН, ионная сила, температура), а также характеристики полученных эмульсий исследовали путем измерения распределения по размерам (DLS) и межфазного заряда (Zeta-потенциал) [7]. Особенно ценным является то, что в полученной эмульсии перестройка комплексов может осуществляться в среде, благоприятной для функционирования естественных полиионов (белки, ферменты, нуклеиновые кислоты).

ЛИТЕРАТУРА

1. Бектуров Е.А., Бимендина Л.А., Мамытбеков Г.К. Комплексы водорастворимых полимеров и гидрогелей. – Алматы: НИЦ «Гылым», 2002. – С. 36.
2. Bekturov E.A., Kudaibergenov S.E., Rafikov S.R. // J. Macromol. Sci. Rev. Chem. Phys. 1990. – С. 30. – Р. 233.
3. Bekturov E.A., Kudaibergenov S.E., Kanapyanova G.S. // Polym. Bull. 1984. V. 11. – Р. 551.
4. Бектуров Е.А., Кудайбергенов С.Е. // Вестник АН КазССР. – 1985. – № 4. – С. 36.
5. Bekturov E.A. et. Al // Macromol. Chem. Rapid Commun, 1991. – V. 12. – Р. 37.
6. Мадыебекова Г.М. Коллоидно-химические свойства полифункционального полиэлектролита и его ассоциатов с поверхностно-активными веществами: автореф. дис. ... канд. хим. наук. – Алматы, 1996. – 19 с.
7. B. Mutaliyeva, D. Grigoriev, A. Sharipova, S. Aidarova, G. Madybekova, A. Saparbekova, R. Miller. Microencapsulation of Insulin and its release using W/O/W double

emulsion method. Article reference: COLSUA 21108 Journal title: Colloids and Surfaces A: Physicochemical and Engineering Aspects Online publication complete 20-OCT-2016.

МӘДІБЕКОВА Ғ.М., МҮТАЛИЕВА Б.Ж., ЕРГЕШОВА Б.Қ. ЖАҢА КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛДАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Жұмыста өндіріс қалдықтары мен жергілікті шикізат негізінде алынған жаңа композициялық материалдардың коллоидты-химиялық қасиеттерін зерттеу жүргізіледі, оларды мұнай эмульсияларының деэмульгаторлары ретінде, биологиялық белсенді заттарды инкапсуляциялау процесінде пайдалану мүмкіндігі қарастырылды.

Полимердің су ерітінділерін және оның ББЗ-мен композицияларын әртүрлі жағдайларда практикалық қолдануы беттік керілуді зерттеу нәтижелерімен және олардың беттік белсенділігі мен адсорбциялық қабілеттілігімен анықталды.

Кілт сөздер: анионды ББЗ, полиакрилонитрил туындылары, коллоидты-химиялық қасиеттері, жаңа композициялық материалдар, адсорбциялық қабілеті, деэмульгатор, инкапсуляция.

MADYBECOVA G.M., MUTALIEVA B.J., ERGESHOVA B.K. NEW COMPOSITE MATERIALS AND THEIR APPLICATION

The paper presents the study of colloid-chemical properties of new composite materials obtained on the basis of production waste and local raw materials, the possibility of their use as demulsifiers of oil emulsions in the process of encapsulation of biologically active substances.

The practical application of aqueous solutions of the polymer and its compositions with surfactants in different conditions was established by the results of studies of surface tension, and their surface activity and adsorption capacity.

Keywords: Anionic surfactant, polyacrylonitrile derivatives, colloidal chemical properties, new composite materials, adsorption capacity, demulsifier, encapsulation.

УДК 595.754

БИОРАЗНООБРАЗИЕ БЕСПОЗВОНОЧНЫХ В УЩЕЛЬЕ ИИРСУ

ТАСБУЛАТОВА А.Т.

*В статье описаны результаты исследования, проводимого в течение одного года на территории Сайрам-Угамского государственного национального природного парка. За время исследования было собрано около 70 экземпляров чешуекрылых и 40 жесткокрылых. Описаны часто встречающиеся виды из отряда чешуекрылых: *Zygaena sogdiana karatauensis Holik et Sheljuzhko*, *Cossus cossus tianshanus Hua, Chou, Fang et Chen*, *Chlorissa viridata Linnaeus*, *Hemaris fucifirmis Linnaeus*, *Rhyacia arenacea Hmps*. Из отряда жесткокрылых определены часто встречающиеся виды: *Madotrogus glabripennis (Ballion, 1871)*, *Madotrogus glabripennis (Ballion, 1871)*, *Protaetia interruptocostata (Ballion, 1870)*.*

Ключевые слова: ареал, фауна, редкий вид, Аршалы.

Иирсу – ущелье с ручьем Тобылбулак, кордон Природного парка, находятся приблизительно 3,5 км к севернее от поселка Иирсу. Координаты 42°24'58.02"С Ш 70°21'29.97"ВД. Рядом находятся горы Аршалы, ближайшая высота – 1456 м. Окрестные склоны представляют собой сообщества очень близкие к каменистым степям с характерной растительностью. Кустарников почти нет, изредка встречаются спирея и жимолость. Вдоль ручья простираются луговины, поросшие ивой. За время исследования было собрано около 70 экземпляров чешуекрылых и 40 жесткокрылых.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ

Среди примечательных находок

1. Шмелевидка скабиозовая (лат. *Nemaris tityus*. (Linnaeus, 1758)) пойман на горных склонах недалеко от кордона Природного парка, это первая находка для Южно-Казахстанской области и, кроме того, это самая южная точка в ареале распространения этого вида.

1. Медведица ферганская (лат. *Chelis ferghana* Dubatolov, 1988), относительно недавно описанный малоизвестный вид с плохо изученным ареалом распространения. Вид был описан из Аксу-Жабаглы, на территории Природного парка ранее отмечен не был.

2. Представитель семейства верерокрылок (лат. *Alucitidae*), очень редкие молевидные чешуекрылые. Новый для науки вид. Всюду единичные находки. Также новый род для фауны Южно-Казахстанской области.

3. Парусник александор (лат. *Papilio alexanor voldemar* (Kreuzberg, 1989)), самый редкий из парусников бывшего СССР, занесен в красную книгу Казахстана, всюду малочислен, все известные места обитания требуют охраны ввиду очень локального распространения этого вида. Летаёт на высоте 1200-1700 м, предпочитает склоны, поросшие зонтичными (*Ferula* sp.).

4. Аполлон пятнистый (лат. *Parnassius apollonius* (Eversmann, 1847)) Красивый, сокращающийся в численности вид. Летаёт на высоте около 500-1300 м.

1. Шмелевидка жимолостная (лат. – *Hemaris fuciformis* (Linnaeus, 1758)) в массе летает днем на горных склонах, кормится на цветах, это первая находка для Южно-Казахстанской области и, кроме того, это самая южная точка в ареале распространения этого вида.

2. Шмелевидка дукалис (лат. – *Hemaris ducalis* (Staudinger, 1887)) в полете этот редкий бражник почти не различим среди похожих на него шмелевидок жимолостных, летает днем на горных склонах, кормится на цветах, это первая находка для Южно-Казахстанской области и Республики Казахстан. Кроме того, это самая северная точка в ареале распространения этого вида.

**Таксономический состав насекомых
Сайрам-Угамского ГНПП, 2018 г.**

№	Наименование вида	Примечание
---	-------------------	------------

	Русское	Латинское	Казахское	
Отряд чешуекрылых (Lepidoptera) қабыршаққанаттылар, көбелек				
Семейство листовертки TORTRICIDAE Жапырақ ширатқыш көбелектер				
1		Thiodia sulphurana Christoph		
Семейство древоточцы COSSIDAE ағаш бұрғы көбелектері				
2		Cossus cossus tianshanus Hua, Chou, Fang et Chen		
3		Dyspessa sp.		
Семейство пестрянки ZYGAENIDAE шұбар көбелектер				
4		Zygaena sogdiana karatauensis Holik et Sheljuzhko		
Семейство пяденицы GEOMETRIDAE мұр көбелектер				
6		Cataclysmes rignata Hübner		
7	Пяденица цветочная удлиненная	Eurithecia centaureata Denis & Schiffermüller	Ұзынша гүл мұр көбелегі	
8		Helimata glarearia Denis & Schiffermüller		
9		Scopula rubiginata Hufnagel		
10	Пяденица украшенная	Scopula ornata Scopoli	Әшекейлі мұр көбелек	
11		Chlorissa viridata Linnaeus		
Семейство парусники PAPILIONIDAE желкенді көбелектер				
12	Мнемозина	Parnassius mnemosyne Linnaeus (ssp.)	Мнемозина желкенді көбелегі	Один из самых многочисленны х парусников Тянь-Шаня и Каратау.
13	Парнасец пятнистый	Parnassius apollonius Eversmann	Дақты парнасец	Редкий красивый парусник. Требуется охраны известных местообитаний
14	Махаон	Papilio machaon centralis Staudinger	Махаон желкенді көбелегі	
Семейство нимфалиды NYMPHALIDAE нимфалидалар				

15	Многоцветница черно-рыжая, черно-желтая	<i>Nymphalis xanthomelas</i> Denis et Schiffermüller	Қара жирен көптүсті көбелек, қара сары көптүсті көбелек	
16	Перламутровка пандора	<i>Argynnis pandora pasargades</i> Fruhstorfer	Пандора құлпырма көбелегі	
Семейство голубянки LYCAENIDAE көгілдір көбелектер				
17		<i>Superflua acaudata tenebricosa</i> Korb		
18		<i>Athamanthia alexandra darja</i> Zhdanko		
Семейство коконопряды LASIOCAMPIDAE жібек көбелек				
19		<i>Malacosoma parallelum</i> Staudinger		
20		<i>Malacosoma neustria</i> Linnaeus		
21		<i>Malacosoma castrensis kirghisika</i> Linnaeus		
Семейство бражники SPHIGIDAE бозашы көбелектер				
22		<i>Smerinthus kindermanni orbata</i> Grum-Grshimailo		
23	Шмелевидка жимолостевая	<i>Hemaris fucifirmis</i> Linnaeus	Түкті аратәрізді үшқат көбелегі	
Семейство хохлатки NOTODONTIDAE айдарлы көбелектер				
24		<i>Cerura przewalskyi</i> Alphéraky		
Семейство медведицы ARCTIIDAE кірекей көбелектер				
25	Медведица подвижная, толстянка бурая	<i>Phragmatobia fuliginosa paghmani</i> Lének	Қозғалғыш қоңыр кірекей көбелек	
26		<i>Eudiaphora turensis</i> Erschoff		
Семейство совки NOCTUIDAE				
27		<i>Callistege mi</i> Cl		
30		<i>Tyta luctuosa</i> Den.et Schiff		
31		<i>Protoschinia scutosa</i> Den.et Schiff		
2		<i>Noctua orbona</i> Hufn		

33		Dichagyris flammatra Den.et Schiff		
4		Anarta actinobola Ev		
5		Egira anatolica M.Hering		
6		Rhyacia arenacea Hmps		
7		Hadena albertii Hacker		
8		Xestia c-nigrum L		
39		Lophoterges centralasiae Stgr		
0		Caradrina clavipalpis Sc		
1		Hadena magnolii Boisd		
Семейство черноточечные моли ETHMIIDAE қара нүктелі көбелектер				
42		Ethmia bipunctella Fabricius		
Семейство дерновинно-злаковые моли BRACHODIDAE				
43		Brachodes straminella Rebel		
Отряд жесткокрылых (Coleoptera) қаттықанатты насекомдар				
Семейство жуки-землерои – GEOTRUPIDAE				
44		Lethrus scoparius Fischer, 1831		
Семейство пластинчатоусые – SCARABAEIDAE тақтамұртшалы қоңыздар				
45		Madotrogus glabripennis (Ballion, 1871)		
46		Lasiopsis dilaticollis (Ballion, 1870)		
Семейство жуки-землерои – GEOTRUPIDAE				
47		Lethrus scoparius Fischer, 1831		Иирсу
Семейство жуки-нарывники – MELOIDAE алағүлік қоңыздар				
48		Nucleus biguttatus (Gebler, 1841)		Иирсу. Впервые отмечается для Южного Казахстана.
49		Mylabris klugi Redtenbacher, 1850		Иирсу. Впервые отмечается для Южного Казахстана.
Семейство пластинчатоусые – SCARABAEIDAE				
50		Madotrogus glabripennis (Ballion, 1871)		

51		<i>Lasiopsis dilaticollis</i> (Ballion, 1870)		
52		<i>Cetonia aurata</i> (Linnaeus, 1758)		
53		<i>Protaetia interruptocostata</i> (Ballion, 1870)		
Семейство жуки-усачи – CERAMBYCIDAЕ ұзынмұртшалы қоңыздар				
54		<i>Phytoecia virgula</i> (Charpentier, 1825)		Кормовое растение – <i>Inula</i> sp.
55		<i>Agapanthia muellneri</i> Reitter, 1898		Кормовое растение – <i>Malva</i> sp.
56		<i>Agapanthia detrita</i> Kraatz, 1882		Кормовое растение – <i>Eremurus</i> spp.
57		<i>Agapanthia soror</i> Kraatz, 1882		Кормовое растение - <i>Ferula</i> spp.
58		<i>Agapanthia talassica</i> Kostin, 1973		Эндемик Каратау и Таласского Алатау.
59		<i>Phytoecia coerulescens</i> (Scopoli, 1763)		
Семейство жуки-листоеды – Chrysomelidae жапырақжегіш қоңыздар				
60		<i>Cryptocephalus sarafschanensis</i> Solsky, 1882		
Семейство долгоносики – Curculionidae бізтұмсық қоңыздар				
61		<i>Trichalophus krauseanus</i> Bajtenov, 1975		

ЛИТЕРАТУРА

1. Кириченко А.Н. Методы сбора настоящих полужесткокрылых и изучения местных фаун. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1957. – 124 с.
2. Голуб В.Б., Колесова Д.А. и др. Энтомологические и фитопатологические коллекции. Их составление и хранение. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1980. – 228 с.
3. Кулик С.А. Методы сбора и изучения полужесткокрылых насекомых (Heteroptera), обитающих на деревьях, кустарниках и травянистых растениях Сибири // Насекомые Восточной Сибири и Дальнего Востока. – Иркутск, 1978. – С. 7-19.

4. Палий В.Ф. Методика изучения фауны и фенологии насекомых. – Воронеж, 1970. – 192 с.

5. Фасулати В.П. Полевое изучение наземных беспозвоночных. – М., 1971. – 424 с.

TASBULATOVA A.T ИИРСУ ШАТҚАЛЫНДАҒЫ ОМЫРТҚАСЫЗДАРДЫҢ БИОӨРТҮРЛІЛІГІ

Мақала да Сайрам-Өгем мемлекеттік ұлттық табиғи паркінің аумағында мекендейтін омыртқасыздарға бір жыл көлемінде жүргізілген зерттеу нәтижелері берілген. Көп кездесетін омыртқасыздарға сипаттама берілген. Зерттеу жұмыстарының барысында қабыршаққанаттылар отрядынан 70 түр және қаттықанаттылар отрядынан 40 түр жинап анықталды. Қабыршаққанаттылар отрядынан ең көп кездескен: *Zygaena sogdiana karatauensis* Holik et Sheljuzhko, *Cossus cossus tianshanus* Hua, Chou, Fang et Chen, *Chlorissa viridata* Linnaeus, *Hemaris fucifirmis* Linnaeus, *Rhyacia arenacea* Hmps. Қаттықанаттылар отрядынан: *Madotrogus glabripennis* (Ballion, 1871), *Madotrogus glabripennis* (Ballion, 1871), *Protaetia interruptocostata* (Ballion, 1870).

Кілт сөздер: ареал, фауна, сирек түр, Аршалы.

TASBULATOVA A.T BIODIVERSITY OF INVERTEBRATE IN THE GASTER IIRSU

In clause results annual research insects living on territory of Sayram-Ygams national park are stated. The most common invertebrates are described. During the research, 70 species of Lepidoptera and 40 species of Coleoptera detected. The most frequent from the order Lepidoptera: *Zygaena sogdiana karatauensis* Holik et Sheljuzhko, *Cossus cossus tianshanus* Hua, Chou, Fang et Chen, *Chlorissa viridata* Linnaeus, *Hemaris fucifirmis* Linnaeus, *Rhyacia arenacea* Hmps. From the order Coleoptera: *Madotrogus glabripennis* (Ballion, 1871), *Madotrogus glabripennis* (Ballion, 1871), *Protaetia interruptocostata* (Ballion, 1870).

Keywords: area, fauna, rare species, Arshalynsky.

**ТАРИХ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ПӘНДЕР.
ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА**

UDC 341.234(574)

**LEGAL MECHANISMS FOR THE PROTECTION
OF THE RIGHTS AND LEGITIMATE INTERESTS OF ETHNIC
MINORITIES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

ABISHEV ARNAT, co –Author IVAN HALASZ

The article provides examples and mechanisms in relation to national minorities living in the territory of the Republic of Kazakhstan. The unique model of development of relations between representatives of different peoples, allows us to call Kazakhstan one of the most tolerant places on earth. The model of interethnic and interreligious harmony is the contribution of Kazakhstan to the global process of interaction of different faiths. Thanks to a balanced and thoughtful policy, we can say that representatives of small nationalities living in Kazakhstan feel that they live in a «big peaceful country». Thus, Kazakhstan is perceived in the international arena as the «House of peace and harmony».

Keyword Kazakhstan, national minorities, human rights, Assembly of Peoples of Kazakhstan (ANK).

Introduction

The existence of ethnic (national) minorities is a historically established fact, not always and not always unambiguously perceived as a given. That is why this notion attracts the attention of the world public, and, unfortunately, more often in the context of discussing the problems connected with the violation of the rights and legitimate interests of its representatives in certain states on this or that historical period.

In terms of maximum protection of the rights and legitimate interests of national minorities, an enormous role belongs to international organizations and institutions, thanks to which the world practice has developed its approaches to finding solutions to the problems of ethnic minorities emerging in this or that region of the world, and it must be recognized that it is to international structures has an important role in developing strategies and mechanisms for their resolution.

International legal documents protecting the rights and legal interests of ethnic minorities.

The international monitoring mechanisms in the field of human rights, the possibilities of which can be used to protect the rights of persons belonging to minorities, are created on the basis of documents adopted by the world community. The list of such documents [1] includes:

- Universal Declaration of Human Rights of 1948;
- Convention on the Prevention of the Crime of Genocide and its Responsibility for 1948;
- The International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, adopted by the UN General Assembly on December 21, 1965;
- International Covenant on Civil and Political Rights, adopted by the UN General Assembly on December 16, 1966;
- Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities, proclaimed by the UN General Assembly on December 18, 1992.
- European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, adopted by the Council of Europe on November 4, 1950;
- Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe (Helsinki Final Act), 1975;
- Concluding Document of the Vienna Meeting of CSCE Participating States on January 15, 1989;
- Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE, 1990;
- Document of the CSCE Expert Meeting on National Minorities, Geneva, 1991;
- Document of the Moscow Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE, 1991;
- The Paris Charter for a New Europe – Summit of the CSCE Participating States, 1991;
- European Charter on Regional and Minority Languages, adopted in 1992;
- Declaration of the Helsinki Summit, 1992;
- The Framework Convention for the Protection of National Minorities of the Council of Europe, adopted in 1995;
- Convention on the Protection of the Rights of Persons Belonging to National Minorities. Moscow, October 21, 1994.

Apparently, the world has created a powerful legal framework for regulating and protecting the rights and legitimate interests of national minorities. However, their violation in some countries raises the issue of developing effective mechanisms for implementing measures taken by the international community.

In connection with the fact that the problem of national minorities is complex, its legislative decision is often connected with the solution of a number of humanitarian problems. For example, ensuring the rights of national minorities means reducing the number of refugees; on the other hand, the simplification of the procedure for free movement automatically removes many of the demands of national minorities. Hence, it should be concluded that the cooperation of states in

the humanitarian field can not be carried out without taking into account the interests of ethnic minorities.

The Convention on the Protection of the Rights of Persons Belonging to National Minorities of October 21, 1994

Democratic changes in the post-Soviet space after the collapse of the Soviet Union gave rise to the hope of staging the long-overdue issues of improving interethnic relations, including the resolution of problems of national minorities. However, with the creation of the Commonwealth of Independent States in December 1991, the problems of national minorities in the territory of the former Soviet Union acquired a very complex and sometimes contradictory character and became more relevant in individual countries than in the period of the existence of the USSR. This was due to the fact that if the old all-Union laws allowed at least partially to solve the problems of national minorities (for example, in the issue of citizenship), then with the formation of the CIS in most of the Commonwealth countries, these laws ceased to exist, and new ones were not adopted. At the same time, every sovereign state that is a member of the CIS, despite the rich and time-tested arsenal of international legal means for resolving the problems of interethnic relations, tried either to ignore the existence of such relations or to offer its own vision of a solution that did not always take into account the interests of other nations that were foreign to the country.

It seems that, in part, therefore, the previously mentioned multilateral document on the issues of national minorities – the Convention on the Protection of the Rights of Persons Belonging to National Minorities, signed in Moscow on October 21, 1994 by the presidents and heads of Azerbaijan, Armenia, Belarus, Georgia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Moldova, Russia, Tajikistan and Ukraine [2].

When signing the Convention, the President of Azerbaijan G. Aliyev expressed a «dissenting opinion», and the President of Ukraine L. Kravchuk signed it with a note «taking into account the legislation of Ukraine». The experts of Ukraine expressed a dissenting opinion, and at the stage of elaborating the draft convention, stating that the draft Convention does not take into account the views of Ukraine on a number of conceptual principles, does not provide a clear legal definition of the concept of «linguistic minorities», so that the very subject of the Convention, aimed at ensuring their rights, has an indefinite, blurred character.

The special opinion of the experts of the Republic of Azerbaijan was that Art. The two drafts of the Convention should be changed, since the nationality of a person is determined, as a rule, not by an individual choice, but by ethnic origin. Only in the case of mixed marriages can we talk about individual choice, and then only in a limited form and in accordance with the existing legislation in this or that country.

The Convention was not signed by Turkmenistan and Uzbekistan. According to Art. 14 The Convention comes into force from the date of the deposit of the third notification to the depositary (the Government of the Republic of Belarus) confirming the fulfillment by the contracting parties of the necessary internal procedures for entry into force. For other contracting parties, the Convention shall enter into force on the date of receipt by the depositary of the notification.

Thus, within the framework of the CIS, it can be said that a historical document was adopted that formed the legal basis for multilateral cooperation of states in the field of protecting the rights of persons belonging to national minorities. The Convention on the Protection of the Rights of Persons Belonging to National Minorities is of an open nature, which follows from Art. 15, according to which other states that share its goals and principles may join the Convention after its entry into force. The open nature of the Convention is also confirmed by the fact that any of the contracting parties on the basis of Art. 16 of the Convention may declare its withdrawal from it by written notification to the depositary not less than six months before the date of withdrawal.

The preamble of the Convention reaffirms the adherence of the States parties to the Convention to the observance of international standards in the field of human rights and the protection of the rights of persons belonging to national minorities, as enshrined in relevant United Nations and OSCE documents. The States Parties to the Convention also affirm that the rights of persons belonging to national minorities are an integral part of universally recognized human rights.

The mere fact of participation of the CIS member countries in the Convention means that they have finally recognized the existence of national minorities on their territory and the resulting interests and needs. This conclusion is confirmed by the preamble of the Convention, which states that its participants take into account that «in the territory of each Contracting Party people who belong to national minorities live».

In the preamble of the Convention, the «contracting parties» stated that the promotion and protection of the rights of persons belonging to national minorities contribute to the political stability of the states in which they live. In this regard, the States Parties to the Convention recognize the need to take appropriate measures to ensure the rights of national minorities and to establish appropriate cooperation mechanisms for this purpose, including through bilateral agreements.

The Convention on the Protection of the Rights of Persons Belonging to National Minorities is not without its essential shortcomings. It does not, in particular, reflect all the rights of minorities contained, for example, in the OSCE documents – there is no provision for the establishment of a monitoring mechanism, and mechanisms under the CIS Charter, including the Commission on Human Rights, are not able to provide effective control in this area.

At the same time, it should be noted that the Convention creates a legal framework for the cooperation of the CIS member states on the basis of bilateral agreements or the adoption of national legislation on the problems of national minorities.

Issues of equal rights for citizens, regardless of their national origin and status, are regulated in the CIS countries by the constitutions and legislative acts of these countries. In this regard, there are some signs of unification of national legislation in the field of human rights and the protection of the rights of national minorities. For example, the Declaration on the observance of the principles of cooperation within the framework of the CIS of February 14, 1992 establishes the principle of observance of international legal norms in the field of the protection of human rights, including the rights of national minorities.

Legal protection of the rights of ethnic (ethnic) minorities in Kazakhstan.

The population of Kazakhstan as of June 1, 2012 was 16 million 760 thousand people. The ethnic structure of Kazakhstani society according to the national census of 2009 is as follows: Kazakhs – 63.07%, Russians – 23.70%, Uzbeks – 2.85%, Ukrainians – 2.08%, Uygurs – 1.40%, Tatars – 1,28%, Germans – 1,11%, Others – 4,51%.

Currently, representatives of 130 ethnic groups reside in the republic, the consultative and advisory body for the harmonization of interethnic relations – the Assembly of the People of Kazakhstan – is operating successfully. In 2012, the 4th Congress of Leaders of World and Traditional Religions was held in Astana, in the work of which about 85 delegations from 40 countries of the world took part. Annually since 2008 leading economists, analysts and experts from all over the world are gathering the Astana Economic Forum. In early 2011, the VII Winter Asian Games were successfully held in Astana and Almaty, the national team took the first team place.

The study of interethnic relations in Kazakhstan, where in recent years there have been significant quantitative changes in the population that have actualized this problem, naturally leads to the conclusion about the importance and necessity of resolving the issue of legal protection of the rights of national (ethnic) minorities.

Representatives of more than 100 nationalities live in Kazakhstan, so public consent and political stability are very important for the republic, and this is reflected in Article 1 of the new Constitution, adopted on August 30, 1995. However, the margin of social consensus and political stability in a multinational state, history teaches, largely depends on the correct national policy. In this respect, our country has accumulated a unique experience in regulating inter-ethnic relations and protecting the interests of national minorities.

It should be noted that before the adoption of the new Constitution of 1995 [3], by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan of March 1, 1995, the Assembly of Peoples of Kazakhstan (ANK) was established as an advisory body under the President of the Republic of Kazakhstan, one of whose tasks is to develop proposals for holding state policy that promotes the development of friendly relations between representatives of nationalities residing in the territory of Kazakhstan, the promotion of their spiritual and cultural revival and development on the basis of observance of prerequisites incidence of equality.

An important element of the political system of Kazakhstan, which has enshrined the interests of all ethnic groups, ensuring unswerving observance of the rights and freedoms of citizens, regardless of their nationality.

The main tasks of the ANK are the implementation of the state national policy, ensuring social and political stability in the Republic of Kazakhstan and increasing the effectiveness of interaction between state and civil society institutions in the sphere of inter-ethnic relations.

In May 2007, the Constitution of the Republic of Kazakhstan was amended. The Assembly of the People of Kazakhstan was given a constitutional status, it was given the right to elect nine deputies to the Majilis of the Parliament, which significantly increased its socio-political role.

On October 20, 2008, the President of Kazakhstan signed the Law of the Republic of Kazakhstan «On the Assembly of the People of Kazakhstan» [4], according to which it became a full-fledged subject of the political system of the country and the regulatory legal basis for its activities was determined.

Today, the Assembly contributes to the creation of favorable conditions for further inter-ethnic harmony, tolerance in society and the unity of the people. In addition, the ANK assists state bodies in countering the manifestations of extremism and radicalism in society, the formation of a politico-legal culture of citizens based on democratic norms. The Assembly ensures the integration of the efforts of ethno-cultural associations, helps revive, preserve and develop the national cultures, languages and traditions of the people of Kazakhstan.

In regions, the structure of the Assembly is headed by akims of the regions. The composition of the Assembly and Assemblies of the regions, the city of the republican significance and the capital is formed from the representatives of ethno-cultural and other public associations, representatives of state bodies and other persons, taking into account their authority in the society [5].

Nine deputies of the Majilis of the Parliament from the Assembly of the People of Kazakhstan represent the interests of all ethnic groups of the country. In addition, the representation of Kazakhstani ethnic communities in Parliament is exercised on the basis of their direct participation in representative bodies through political parties.

For 20 years of active work the ANK has passed a long way of development, having accumulated a great consolidating and intellectual potential and having transformed into the institute of people's diplomacy.

Thanks largely to the work of the Assembly, a unique model of inter-ethnic and inter-religious harmony has emerged in our country, a special atmosphere of trust, solidarity and mutual understanding, where every citizen, regardless of ethnic or religious affiliation, enjoys and enjoys the full range of civil rights and freedoms guaranteed by the Constitution. All the necessary conditions for the development of culture, language and traditions of all ethnic groups of our republic have been created in the republic. The activities of the Assembly contribute to the growth of the international authority of Kazakhstan as a country that effectively resolves issues of interethnic relations [6].

In 2015, by the Decree of the Head of State, it was declared the year of the Assembly of the People of Kazakhstan [7]. On April 23, 2015, the XXII session of the ANK was held in the Palace of Peace and Accord under the chairmanship of the President of the Republic of Kazakhstan. Nursultan Nazarbayev set 7 new tasks, in the implementation of which the Assembly should take a direct part. It is the development of all-Kazakhstan culture, the strengthening of the unity of the people on the basis of common spiritual and moral values, the patriotic education of youth, the further development of the state language and the trilingual education, the provision of public control in a transparent state, the prevention of politicization of interethnic relations, and the strengthening of cultural and humanitarian ties with partners in The Eurasian Economic Union.

Conclusion

Thus, Kazakhstan has proposed its own version of regulation of interethnic relations, taking into account the interests of national minorities.

To date, it has served as a reliable mechanism for solving problems in the national sphere. I would like to hope that this experience will find its continuation and development taking into account existing international legal mechanisms.

BIBLIOGRAPHY

1. Aidarbaev S. Status of national minorities in Kazakhstan on international and domestic law. – Almaty, – 215 p.
2. International instruments on human rights: A collection of documents. – M.: NORMA-INFRA-M, 1998. – 784 p.; Human rights and freedoms: Collection of normative legal acts. - Almaty: LAWYER, 2007. – 36 p.
3. The main international documents on human rights. Materials and comments. - Almaty, 1998. – 148 pp.
4. International treaties ratified by the Republic of Kazakhstan in the field of ensuring human rights, fundamental freedoms, labor protection, migration policy. / Comp.

I.V. Mezhibovskaya, E.B. Mukhametzhonov. In 2 books. Book. 1. – Almaty: JetiZhary, 2000. – 254 b.

5. Convention on the Protection of the Rights of Persons Belonging to National Minorities. Moscow, October 21 adilet.zan.kz/rus/docs/H940000213

6. Sapargaliev G. Constitutional law of the Republic of Kazakhstan: Academic course. - 3rd ed., With add. – Almaty: Жетіжарғы, 2007. – 544 с.

7. On the formation of the Assembly of the Peoples of Kazakhstan. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan of 1 March 1995 N

ӘБИШЕВ АРНАТ, ХАЛАС ИВАН. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА АЗ ҰЛТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН ЗАҢДЫ МҮДДЕЛЕРІН ҚОРҒАУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕТІКТЕРІ

Мақала Қазақстан Республикасының аумағында тұратын ұлттық азшылықтарға қатысты мысалдар мен тетіктерді қарастырады. Әртүрлі ұлттар өкілдерінің арасындағы қарым-қатынасты дамытудың бірегей моделі Қазақстанды әлемдегі ең төзімді жерлердің бірі деп атауға мүмкіндік береді. Этносаралық және конфессияаралық келісім үлгісі Қазақстанның әртүрлі конфессиялар арасындағы өзара әрекеттесу үдерісіне қосқан үлесі болып табылады. Теңдестірілген және ойластырылған саясаттың арқасында Қазақстанда тұратын шағын ұлттар өкілдері «үлкен бейбіт елде» өмір сүреді деп санайды. Осылайша, Қазақстан халықаралық аренада «Бейбітшілік пен келісім үйі».

Кілт сөздер: Қазақстандық, ұлттық азшылықтар, адам құқықтары, Қазақстан халықтарының Ассамблеясы (ҚХА).

АБИШЕВ АРНАТ, ХАЛАС ИВАН. ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ И ЗАКОННЫХ ИНТЕРЕСОВ НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНЬШИНСТВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

В статье приводятся примеры и механизмы, применяемые в отношении национальных меньшинств, проживающих на территории Республики Казахстан. Уникальная модель развития отношений между представителями разных народов позволяет назвать Казахстан одним из самых толерантных мест на земле. Модель межнационального и межрелигиозного согласия – это вклад Казахстана в общемировой процесс взаимодействия различных конфессий. Благодаря взвешенной и продуманной политике, считают авторы, представители малых национальностей, проживающие в Казахстане, чувствуют, что живут в «большой мирной стране». Таким образом, Казахстан воспринимается на международной арене как «Дом мира и согласия».

Ключевое слово: Казахстан, национальные меньшинства, права человека, Ассамблея народов Казахстана (АНК).

ӘОЖ 101. 8:316+37(574)

ҚАЗАҚ ӘЙЕЛДЕРІ БЕЙНЕЛЕРІНІҢ ТАРИХИ ФОРМАЛАРЫ

АРЫНҒАЗИЕВА Б.Б.

Мақалада әйел мәселесі философиялық тұрғыдан талданып, қазақ халқының дүниетанымындағы әйел бейнесін терең және жан-жақты ашу үшін оның архетиптік санасындағы іздерін анықтай отырып, ежелгі қазақтардың діни наным-сенімдері мен кейінгі дәстүрлі қазақ философиясындағы гендерлік сипаттары мифологиялық, діни философиялық дүниетаным аясында қарастырылып, қазіргі әйел бейнесінің рәміздік белгілері мен тарихи ықпалдары талданады. Сонымен қатар, қазіргі қазақ әйелінің бүгінгі жағдайын, оның тарихи-мәдени түбірлерімен байланыстыру негізінде философиялық әдебиетте кеңінен таралған ұғымдарды заманның қалыптастырған қазіргі гендерлік ахуалында өзінің тарихи тұнық бастаулары мен дәстүрлеріне қайта оралуына тоқталып, өзіміздің дәстүрлі дүниетанмымыздан қазіргі әлемдік рухани бағыт-бағдарға лайық келетіндері баяндалады.

Кілт сөздер: *аңыз-ертегілер, рәміз, тотем, тернарлық әлем, мәдени дисперсия, синкретизм, тәңіршілдік, сакральды, номадизм, ілкі тек, автохтонды мәдениет, генеалогиялық сана, архетип, феминизм, махаббат, сұлулық, гендер, еркіндік, тектілік, отбасы, ұрпақ.*

Адам баласы жаратылғаннан бері қанша заман өтіп, адамдар өздерін саналы түрде сезіне бастағалы, әйелдер мен еркектер болып бөлінетінін біліп келеді. Бірақ, өркениет алға озып, жаһандану жүрген сайын әйел мен еркектердің қоғамдағы орын деңгейлері қалай болу керек? – деген сұрақ ешқашан күн тәртібінен түскен емес. Сан ғасырлар бойы өсіп, дамып келе жатқан адамзаттың әрбір тайпа, қоғам, ұлт тарихында матриархаттың дамыған кезі болғанынан көне тарих сыр шертеді. Алғашқы қауымдық кезде, ер мен әйел арасы тек жан сақтау мен ұрпақ өсіру үшін күрес арқылы айшықталып, өзара орын таласы аса мықты белең ала қоймаған. Ал, қоғам күрделене түскен сайын бұл мәселенің қыр-сыры қалыңдап, шиеленісе түсті. Қазіргі таңда, дамудың қарама-қарсы тенденцияларының арасынан батыстық және шығыстық дәстүрлердің қайшылығын, модернизацияның басымдығын, мәдениет вестернизациясын ерекше атап өтуге болады. Бұл тендерлік қатынастар, ерлер мен әйелдер арасындағы әлеуметтік және отбасылық рөлдерді иемдену, әйелдердің қоғамдағы мәртебесі сияқты сферада маңызды орын алады. Қоғамның әйелдер мәселесіне назар аударуы Еуропа мен АҚШ сияқты елдерде ХХ ғ. 60 ж. басталды. Осы уақыттарда тендерлік зерттеудің пәнаралық ғылыми бағытына айналған әйелдер мәселесіне қатысты зерттеулер пайда бола бастады. Ал, қазақ әйелдері туралы зерттеулерден

байқайтынымыз: халықтың діні, наным-сенімдері мен көзқарастары оның тарихына, рухани-мәдени-саяси өміріне үлкен әсер ететін фактор екендігінде. Дәстүрлі қазақ қоғамы мен ондағы әйелдің орны – өте аз зерттелген тақырып, ол арнайы зерттеуді қажет етеді.

Қазақ қоғамындағы әйелге дәстүрлі дала заңдарына сүйенген әдет те, ислам құндылықтарына негізделген шариат та өз ықпалын тигізгені сөзсіз. Сонымен қатар, әйелдердің құқықтары мен міндеттерін айқындайтын заңнамалық құжаттарға Тәуке ханның «Жеті жарғысын» жатқызуға болады. Бұның алдында «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» деген заң жобалары болған. Қазақта «*бірлік түбі – тірлік*», «*ырыс алды – ынтымақ*», «*төртеу түгел болса төбедегі келеді, алтау ала болса ауыздағы кетеді*» деген ежелден келе жатқан нақыл сөздер бар. Осы бірліктің қадір-қасиеті заңнамалық құжаттардың ең басты идеясы болып табылады. «Жеті жарғыда» даланың «*қанға – қан, жанға – жан*» ережесімен қатар, мұсылмандық ұстанымдар да сақталған. Бұл заңда, бір еркектің орнына екі әйел куәлікке жүреді, сондай-ақ, біреудің әйелін зорлау, алып қашып кету отбасы мен бүкіл рудың намысына тиетін ауыр қылмыс деп есептеледі. Мұндай қылмыстарға айыптылар өлім жазасына тартылуға тиіс болған. Алайда, оны төлем (айып) төлеумен ауыстыруға да болатын. Қазақтың дәстүрлі отбасылық мәдениетінде исламдық элементтер айқын болғанымен, бірақ, шешуші, әрі басым факторға жеті аталық үрдіс жатады. Бұл жағынан алғанда қазақы отбасылық мәдениеттің, жалпы мұсылмандық мәдениеттен ғана емес, сонымен бірге, өзіне жақын көршілес өзбек, тәжік, түркімен, парсы жұрттарынан айырмашылығы көп болды. Себебі, аталған этностарда **қузендік некеге** (нағашы мен жиеннің арасындағы неке) тыйым салынбаған. Жеті аталық үрдіс – қазақтың неке және отбасылық қатынастарының басты өзегі. Бүкіл әдет-ғұрып құқығының неке және отбасы саласын реттеуге бағытталған нормаларының басты ұстанымы жеті атаға дейін қыз алыспау. Яғни, жақын туыстар арасында қан араластыруға (инцестке) жол бермеу неке және отбасы қатынасын реттеуге арналған әдет-ғұрып құқығының басты мақсаты және мәні. Өзге нормалар (қалың мал, көп әйел алу, әмеңгерлік және т.б.) осы ұстанымның аумағында (бақылауында) іске асады. Қазақтың осы шежірелік дәстүрі бойынша жеті ұрпақ бір ата, ал, он үш ата бір ру деп есептеледі. Қазақ арасында некенің негізгі формасы дара неке (моногамия) болды, ал, көп әйел алушылық (шариатқа сәйкес төртеумен шектелді) – полигамия байлар арасында ғана орын алды.

Некеге қатысты негізгі салттар – «**мәхір**» (ер адамның болашақ жары үшін заттай немесе ақшалай беретін міндетті материалдық төлемі) мен «**қалың мал**». Қалың малдың мөлшері құдаласушылардың дәулеті мен әлауқат күйіне қарай әркелкі болады. Күйеу жақ қалың малдан тыс қыздың әке-

шешесіне *«ілу»*, *«сүт ақы»*, *«қоймал»* береді. Қалың мал беріп үйленуге шамасы жетпеген кедейлерге ағайын-туғандары көмектескен. Қазақтардың дәстүрлі неке салтында ажырасу *сұмдық іс* деп есептелді. Егер, әйелі күйеуінің көзіне шөп салса, ажырасудың бұл түрі тіпті масқара болған. Сондықтан, қазақ арасында ажырасу өте сирек болған. «Қазақ әйелінің қоғамдық саяси өмірде құқығы аз болған. Заң жүзінде ол әрдайым еркектің қол астында болу керек болатын. Әйел ешқашан дүние-мүлікті еркін иемдене алмаған. Салт-дәстүр мен шариат отбасының қызығушылығын арттырған, әйелді мүліктік байланыстан шегеріп, құқықсыз деп санаған. Күйеуінің рұқсатынсыз әйел ешқандай шешім қабылдамайтын» [1, 39 б.] – деген авторлар бар. Алайда, қазақ әйелі көптеген азиялық халықтардың жағдайынан ерекшеленген. Қазақ әйелі ешқашан пәренже кимеген, күйеуі жоқ кезде барлық тіршіліктік сұрақтарды өздері шешкен, жанұяда үлкен құрметке ие болған. Мысалы, *«ауылмен байланысты жұмыстың бәрін Ұлжан әрқашанда Құнанбайға айтпай өзі шешкен»*. Қазақ қоғамының осы дәстүрлі нормалары мен құндылықтары әлі күнге дейін сақталып келеді. Дәстүрлі қазақ қоғамын зерттеген кейбір ғалымдардың айтуы бойынша, дәстүрлі батырлық эпостарда әйелдер еркекке тән қасиеттерді иемденген, интеллект және адамгершілік жағынан өз күйеуімен тең түрде бейнеленген.

Көшпелі қазақ қоғамында әйелдің болмысы оның әлеуметтік өмірде алатын орнының ерекшеліктеріне – салыстырмалы түрде еркіндікке, ер адаммен теңдікке ие болуына мүмкіндік туғызды. Қонақжайлылық және туыстық қатынастар тұрғысынан қарасақ, қазақ жанұясында әлеуметтік қатынастар барысында, барлық ауыртпалық әйелдің мойына түседі. Мысалы, *«...ылғида оның туыстары ауылдан келе береді, айлап жатады, оларға тамақ пісірем, күніне үш рет тамақтандырамын, өз балаларыма қарауға мұршам жоқ, уақытымның бәрі қонақ күтумен кетеді»* [2, 49 б.]. Қазақ қоғамында әйелдің ерлермен бір сатыда тұрғанын жоққа шығаруға болмайды. Ресей философы Георгий Дмитриевич Гачевтің айтуынша, *«көшпелі халық отырықшыға қарағанда әйелдерді жоғары бағалайды ...өзбектер де, қазақтар да ислам дінін қабылдаған. Алайда, қазақ әйелдері жүзін паранжамен жасырмаған, олар барынша көп мәселені өздерінше шеше алатын белсенді тұлға болған»* [3, 68-71 бб.]. Көшпелі қоғамда әйел тек қарапайым үйдің ғана емес, көшіп-қонатын, қайта жығылып, қайта тігілетін шаңырақтың сақтаушысы болды. Оның дүниені қабылдауы жалаң тіршілік кешумен ғана емес, өзіндік сана-сезіммен, ең бастысы табиғилықпен астасып жатыр. Осымен байланысты қазақ әйелдері ерлеріне ежелден құрметпен қарайды, алайда, ол құлдық санадағы табынушылыққа жатпайды. «Қазақта ананың құрсағындағы балаға арнап мынадай салт-салтанат рәсімін жасалған: аяғы ауыр анаға ең алдымен таң алдында сауылған бие сүтінің көбігін, содан кейін

күндізгі сауылған сүттің көбігін, содан соң кешкі сауылған бие сүтінің көбігін жегізген. Сонымен қоса, ананың бетіне көбік жағады екен» [4]. Сол арқылы құрсақтағы нәрестеге ананың көбікпен жұтқан ауаның иісі арқылы *жарық дүниемен, туған жерімен* таныстырып, информация беріп отырады екен. Таң алдындағы ғаламның ауасымен, туған жердің салқын самал иісімен таныстырса, күндізгі шуақты күннің ауасының иісімен тағы таныстырады, кешкі мезгілде туған жер иісімен тағы таныстырады. Нәрестенің бұл жарық дүниемен *кездесуі-танысуы* иіс арқылы болғандықтан, бұл байланыс-танысу қарым-қатынастық сезім арқылы дамиды, бұл ажырамас-үзілмес сезім қан арқылы дариды, рухани кіндіктестік деңгейде сана-сезімге енеді, сана астарында жүреді, бұл алғашқы рухани уызы өзіне Мәңгілік болады. Бұл рухани жетістіктің (қарым-қатынастың) ерекше мәні бар.

Шығыс елдерінде иіс мәдениетіне байланысты бағыт кең дамыған және иістің адамға әсеріне көп мән берілген. Бұл мәдениет түрі қазақта да кең дамыған. Қазақ иістің адамға әсерін білгендігі соншалық, сол арқылы адамға рухани күш-қуат дарыта білген. Ананың құрсағындағы нәрестеге мынадай салт-салтанат рәсімі жасалған: жусан тұнбасы құйылған сумен ананың аузын шайғызады. Анасы арқылы, жусанды ауа мен су арқылы нәрестеге *информация* жеткізіп, туған жермен, оның аңқыған иісімен *таныстырған*. «Таныстыру» иіс арқылы болғандықтан, бұл қалыптастырып отырған қарым-қатынас сезім арқылы дамиды, қан арқылы дариды. Иіске, әсіресе, жусан иісіне байланысты аңыздар бар. Соның бірі, Артық хан есімімен, яғни, Артық ханның елге оралуымен байланысты. Артық хан Кавказ жерінде жылдар бойы жүріп қалады. Сан рет соңынан іздеп барғандардың «елге қайт» – деген сөздеріне құлағына аспайды. Соңынан тағы іздеп барған туысқаны қойнынан кепкен бір уыс жусанды суырып алғанда, жусанның аңқыған иісі Артық ханды орнынан атып тұрғызып, арғымағына бір-ақ қондырады [5, 74 б.].

Қазақ болмысында әйелдің маңыздылығы сәбидің шыр етіп дүниеге келген сәтінен бастап («*туғанда дүние есігін ашады өлең*» деп Абай айтқандай), дүниеден өтердегі жерлеу дәстүріне дейінгі салт-дәстүрден айқын аңғарылады. Әрбір салт-дәстүрдің барысында әйелдер жүреді, содан-ақ, қазақы әйелдің болмысы аңғарылады. Қазақтың дәстүрлі жерлеу салтын сөз еткенде, естірту, көңіл айту және жоқтау ғұрыптары ерекше орын алады. Жоқтауды әйелдер айтады. Халық ауыз әдебиетінде жоқтаудың небір үлгілері бар. Әйел тіршілікті өмірге әкелуші ана, отбасының күре тамыры, шаңырақтың тірегі, ұрпақтың тәрбиешісі, қамқоршысы, жарық дүниенің жақсылықтарын жасаушысы адам баласына тек ізгілік, жақсылық тілеуші тұлға болғандықтан қазақ қоғамында қатты құрметтелді. «Қабырғаммен кеңесейін» деген сөз, әдетте «әйеліммен ақылдасайын» деген мағынаны білдіреді. Мұнда «қабырғам» деп әйелін айтып отырғаны белгілі. Сондай-ақ,

қазақ халқының батырлық эпостарында да қазақ әйелін еркекпен теңестіріп бейнелеген. Белгілі философ Грета Георгиевна Соловьева бойынша, «қазіргі кездегі гендерлік концепт әйелге құрметтік қатынасты көрсетеді, ол қазақтарға әр кезде тән болған. Ұмай құдайы (ана) жанұялық бақыттың сақтаушысы, баланың жанын сақтап отырған, оның атымен жерін тастап кеткен батырға дұға оқыған» [6, 184 б.].

Дәстүрлі қазақ жұртынан ел басқарған әйелдер, ру билеген көсем аналар, ерлігімен аты ұранға айналған батырлар, әйелдік қасиеттерін халық пір тұтқан киелі ежелер, сұңғыла шешендер, айтулы ақындар, көрнекті күйшілер көптеп шыққан. Олардың кейбіреуінің бейнесі халық жадында көмескі тартып, атақ-даңқтары тарих көш-керуенінің шаңына көмілсе, кейбірі шежірелерде сақталып, аңыз-жырлардың арқауына айналған. Мысалы, сыр бойындағы Бикен мұнара, Жамбыл облысындағы Айша бибі мен Баба әже, Сарысу өзенінің сағасындағы Белең ана мен Болған ана, Түркістан облысындағы Домалақ ана мен Қарлығаш ене және т.б. сәулетті күмбездер осыны дәлелдейді. Әйелдерге байланысты топонимдер (өткен заманның куәгерлері) мен аңыздар арқылы бүкіл қазақ дәстүрлі қоғамындағы гендерлік қатынастар туралы, қоғамдағы әйел орнының қаншалықты жоғары деңгейде болғандығын, әйелдің ақылы мен парасатының, мінезі мен тектілігінің қаншалықты бағаланғанын байқап, ой түюге болады. Ономастикада (ат беру өнерінде) рулар мен олардың кіші құрылымдарын «геноним» деп атау қалыптасқаны белгілі. Бүтіндей рулардың әйел атымен аталғаны туралы деректерді қазақ халқының негізін құраған барлық рулардың шежірелерінен көруге болады. Шәкәрімнің шежіресінде: «Жоғарыдағы Сарының қатыны Мұрын екен, Сарының нәсілі шешелерінің атымен Мұрын аталды... Матайдың үш баласы Аталық, Кенже, Қаптағай Аталықтың қатыны Қызай дегеннің атымен тұқымы Қызай аталды... Бұл төртеуі нағашысы Уақ ішіне кетіп Ергенекті Уақ атанды» [7, 38 б.]. Белгілі ғалым Ақселеу Сланұлы Сейдімбектің (1942-2009) пікірінше: «Қазақ халқының әйел-ананы қадірлеп, тіптен культке айналдырғаны соншалық, тұтас руларды әйел есімімен атаған. Мәселен, Домалақ ене, Дәулетбике, Алтын, Мәукеш, Айбике, Нұрбике, Ұлдай – міне, мұның бәрі де ру атына айналған әйел есімдері...Тіптен, қазақ руларының елдігін танытар ұрандарының әйел-ана есімімен аталатыны да бар. Мәселен, Арғыннан тарайтын Сүйіндік руының ұраны – Жолбике, Қаракесек руының ұраны – Қарқабат, Найманның бір бұтағы Қызылайлардың ұраны – Қызай» [8, 187 б.].

Рәміздік ұғымға **тектілік** жатады. Тектілік ерге де, әйелге де, бай мен кедейге де тән қасиет. Ол кез-келген адамда болмайды. Тектілік деңгейін *«тұқым мен қан тектілігі, азаматтың өз басының тектілігі, халқының тектілігі»* деп бөлген ғалым Г.А.Адаеваның пікірінше, «осы тұқым мен қан

тектілігі туралы қазақ түсінігі ерте заманнан бастау алғанын және бұл қасиетке атасы мен анасының бірдей жауапты екенін, көбінесе әкесінен гөрі анасының тегіне қатты мән берілетіндігін, қазақ түсінігінде елді текті адам билеуі тиіс екенін дәлелдейтін мысалдар жеткілікті» [9, 96 б.]. Әсіресе, ақын-жыраулар шығармашылығындағы «қазақ әйелі» концептісінің рәміздік көрінісі ұлттық дүниетаным құндылықтарына сәйкес келеді. Мысалы, «Қатын алдың қарадан, Айрылдың хандық жорадан, Ел ұстайтын ұл таппас, Айрылар ата-мұрадан! Мұны неге білмейсің!» [10, 116 б.].

Халық аңыздары мен жырлардан, тарихи хикаялар мен шежірелерден, салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардан ата-бабаларымыздың ана тегіне ерекше назар аударғанын байқауға болады. Бұл туралы белгілі шығыстанушы ресей ғалымы Лев Николаевич Гумилевтің (1912-1992): «...Анасының шыққан тегіне айрықша мән берілген... Ханзада Төременді тақтан тайдырудың себебі, «шешесінің шыққан тегінің төмендігі болды. Әрине, бұл желеу, оның саяси жауларының айла-амалы, бірақ, сол дәлелінің қызықтығына қараңызшы» [11, 72 б.] – деп жазуы тегін емес. Айрықша құрметтелетін ата-баба аруақтарын кие тұту белгісі ретіндегі ұрандардың сақталу себебі, ел басына күн туған, қиын-қыстау кезеңде, ел үшін, жер үшін кескілескен шайқастарда ата-бабасының, сол рудан шыққан батырлардың, билердің, жыраулардың атын ұран етіп шақырып, солардан медет сұраған. Солардың ішінде ру, халық рухын көтерер, елдікке бастап, желеп жебейтін әйел есімдері де бар. Қазақ тарихы мен мәдениетін зерделесек, сан ғасырлар бойғы күресте елдігін ерен ерлігімен, асқан парасатымен, шексіз шыдамдылығымен сақтай білген, ұлттық рухты ұрпағының бойына тіл арқылы сіңіре білген әйелдер (Құртқа, Қарашаш, Домалақ ана, және т.б.) көп болған. Сондықтан, ана тілінің тағдырында, бүгінгі мен ертеңінде бағзы замандардағыдай аналардың алатын орны, атқаратын рөлін көрсету мен жаңғыртудың мәні ерекше. Демек, тіліміздің алтын арқауын асыл қолдарынан шығармай ұстап, құнарын жоғалтпай сақтап, ұлттық тіліміздің қадірі мен құдіретін ұғындыруды аналардың қасиетті парызы ретінде қазіргі қазақ қоғамында қалыптастыру, оның әлеуметтік-материалдық негізін жасау – өзекті мәселелердің бірі. Өз тілін *ана тілі* деп атаған қазақтардың танымында, мәдениетінде «әйел-анаға» ерекше мән берілген. Ел аузында есімі қалған небір кеменгер ойшылдардың, ұлтымыздың біртуар азаматтарының, танымал тұлғалардың бойындағы асыл қасиеттердің әжесінен немесе анасынан, яғни, нағашы жұртынан даритыны кездейсоқтық емес. Көркем әдебиеттегі аналар бейнесін тілдік дүние суреті аясында «қазақ әйелі» рәмізі тұрғысынан қарастырар болсақ, көптеген ғажайып қазыналарға кездесеміз. Әйел болмысы, оның еркектен ерекшелігі, ең алдымен, әйелдің сұлулығынан көрінеді. Сұлулық – тек әйел затының өлшемі. Сондықтан, әрбір әйелдің сұлулыққа ұмтылуы, ал, ақындардың бүкіл

адамзат баласы секілді сұлулыққа құмарлығы, ынтықтығы – заңдылық. Мысалы, Абайдың *сұлулық концептісін* сипаттауы мынадай тіркестер арқылы көрінеді: «*кең маңдай*», «*қолаң шап*», «*ақ тамақ*», «*қызыл жүз*», «*қара көз*», «*имек қас*», «*қызыл гүл*», «*ақ тісің кір шалмас*», «*шісің – гүл аңқыған, нұрың – күн шалқыған*» және т.б. Аталған тіркестерден қазақ халқының сұлулық туралы ұғымына сай мағыналар айқын аңғарылады. Олардың бірқатары халық санасында бұрыннан қалыптасқан етене жақын тұрақты сөз тіркестері болса, енді, бірқатары ақынның өз қолданысындағы сөз өрнектері.

Қазақтың аңыздары мен эпостарында *махаббат* оптимистік сезімнен трагедиялыққа дейін өрбіген. Қазақ дүниетанымында махаббат туралы түсініктің өзіндік ұзақ тарихы бар. Бұл ұғым көбінесе, саяси-патриоттық және рухани-адамгершілік мәселелерімен тығыз байланысты. Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымына тән махаббат ұғымының асыл қасиеттерін жинақтап көрсеткен эпостардағы қыздың тамаша образдарының бірі Қыз Жібек бейнесі. Эпос дәстүрлі сипатта басталмайды, яғни, сезімнің пайда болуы келісімге, тағдырға, пешенеге жазғанға негізделмейді, ол таңдау еркіндігіне арқа сүйейді. Негізгі кейіпкер Төлеген өзіне қалыңдықты өзі табады. Махаббаттағы таңдау құқығы мен сезім еркіндігінің көрініс беруі қазақ қоғамындағы әлеуметтік-адамгершілік қатынастардың жаңа толқынын білдіреді, оны қоғам жазғырмайды, керісінше, қолдауға тырысады. Дегенмен, бұл махаббаттың өмірі ұзақ болмады. Күйеу жігіттің жол үстінде қаза табуы Қыз Жібекті өз заманының сұрапыл дала заңын түсінуге, өз сүйіктісін мәңгі есте сақтауға қарай итермелеп, бекзаттандыра түсті. Қазақ түсінігінде махаббат тек қажетті дүние ғана емес, ол бұл пәнидегі адамның бірден-бір өмір сүру тәсілі болып табылады. Халық бұл сезімді айтумен шектеліп қана қоймай, оған жүйелі түрде тәрбиелеу құралы ретінде үлкен мағына берді. Тарихи деректерге арқа сүйесек, Қозы Көрпеш, Төлеген, Жібек, Баян – барлығы өз ата-аналарының, өз бауырларының, жақындарының махаббатымен, әлеуметтік ортасымен тәрбиеленген жандар. Махаббат ұғымы – қазақ дүниетанымының өзекті де күрделі мәселесі. Махаббат деген адамның өмір сүруінің бірден-бір тәсілі, оның еркіндігінің, өзіндік таңдау еркіндігінің көрінісі. Қазақ халқының «*сұлу сұлу емес, сүйген сұлу*» деуі соның дәлелі. «*Махаббат пен құштарлық ол екі жол*», деп Абай айтқандай, махаббат адамдардың қоғамдағы отаншылдық, ұлтжандылық, адамгершілік, имандылық қатынастарын анықтайтын халыққа тән философиялық категория. Көшпелі қазақ махаббат дастандарын қасиетті діни кітаптардан кем бағаламаған. Өйткені, махаббат Алланың нұры. Махаббатқа әркімнің қолы жете бермейді, ол Алланың нұры жауғандарда ғана болмақ. Махаббаты жоқ адам әлемді және өзін тани алмайды, оның өмірге деген рухани құштарлығы да болмайды. Ондайлардың рухында Алланың сәулесі жоқ. Қазақтың махаббат жырларында осындай идея

қыз бен жігіт арасындағы қалтқысыз сүйіспеншілік арқылы берілген. Адамды рухани жағынан жетілдіру – махаббаттың басты қасиеті. Махаббат жырларының көбісі қайғылы жағдаймен бітетіні де сондықтан. Мысалы, «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырындағы өмірде болған Қозы үшін Баянның өзін өлімге қиюы өмір қызығын тәркі ету емес, сол өмірге деген құштарлықтың қуатынан болған жағдай. Бұл түсінік қазақ әдебиетінде кеңінен тараған. Махаббат тақырыбына құрылған жырлар нағыз гуманизм, оптимизм идеяларын насихаттаған туындылар болып табылады.

Қазақ эпостары мен аңыздарында махаббат көп қырлы болып келеді: өмірге деген махаббат, туған жерге деген махаббат, өз халқына деген махаббат, ата-анаға деген махаббат, әйел мен еркектің махаббаты, балаға деген махаббат. Осы көптүрлілік махаббат туралы түсініктің нақтылануына, адам мен әлем арасындағы қатынасты тереңдете түсуге көмектеседі. Сондықтан, Баян мен Жібек сияқты арулардың сүйікті адамынан айрылуы жарық дүниеден түнілуге дейін әкеледі. Жер бетіндегі әлеуметтік жалғыздықты сезіну орны толмас нәрседей көрінгені белгілі. Жібек бейнесінің ерекше психологизмі – оның ерік күшіне қарамай өмірі бірте-бірте сөне бастауында. Баянмен салыстырғанда Жібек өмір сүруді қалайды. Бірақ, ол қандай өмір еді? Еске алу арқылы өмір сүру өз парызыңды орындауға деген ұмтылыс қыздың қасіретін одан сайын тереңдете түсті. Махаббат әрқашан азап шегумен байланысты болатынын міндетті түрде айту қажет. Қасірет шегу ғашықтардың өмірінің ажырамас бір бөлігі болып табылады. Махаббат – бұл үздіксіз азапқа түсу. Махаббат адамды азапқа түсіретін сезім болғандықтан одан міндетті түрде құтылу керек дейтін буддалықтардың түсінігінен өзгеше, қазақта және т.б. шығыстық тұжырымдамаларда азап рухқа ерекше күш, ғашықтарға айрықша шабыт береді. Ғашықтардың біреуінің өлімі екіншісіне орны толмас қасірет әкеледі. Баян оқиғасындағы сұлу қыз жүрегінің шындықпен табысуы тамаша рухани көрініс. Махаббатты адамның өмір сүруінің бірден-бір тәсілі ретінде түсінудің қазіргі мағынасы ерте кезден-ақ анықталған. Сондықтан, өткенге ғылыми талдау жасағанда, өткенді асыра марапаттамай, өзіміздің өткен рухани-өмірлік тәжірибеміздегі жағдайларды асыра дәріптемей, теріс сәттерден де арылуымыз қажет.

Ұлы Абай махаббатты экзистенциалдық тұрғыдан терең түсініп, оның мәнін «жүрек» категориясы арқылы ашты. *Махаббат философиясының* және *жүрек философиясының* тілі мен шығу тегі бір болатын. Ендеше, мұндай адамда бұл сезім әуелден-ақ сақталған. Оның өмірі махаббатты іздеуден және оны табудан тұрады. Абай өзінің «Қара сөздерінде» жүрек, махаббат туралы жиі айтады [12]. «*Жүрек*», «*намыс*», «*рух*», «*ерлік*», «*ар-ұят*» туралы философиялық пайымдауларын Абай терең герменевтикалық талдаулармен кеңейтеді. Ол махаббаттың мәнін анықтай отырып, тек сол ғана адамның өмірін толықтырады

деген қорытынды жасайды. Адам өз махаббатын басқаға сыйлай отырып, өзінің жанын біреуге қия отырып, өзі оны жоғалтпайды, керісінше, өз болмысының мәнін жауапкершіліктен, қуаныштан, құрбандықтан табады. Абай махаббаттың түрлері туралы айта отырып, сезімдік махаббатты кемсітпей, оны рухани махаббаттың жоғары сатыларының бірі деп есептеп, адамдарды жүректің тілімен сөйлесуге шақырады. Ал, Шәкәрім Құдайбердіұлы, махаббатты ақиқаттың, руханилықтың жарығымен байланыстырады. Оның пікірінше, адам өз махаббатын жоғалтса, онда ол өзінің адамдық мәнінің тереңдігінен де айырылады. Қазақ дүниетанымында махаббат туралы философиялық түсінік көпжақты, көпқырлы, сонымен қатар, ол әлемді үйлесімді-біртұтас ретінде тануға итермелейді. Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында махаббат ұғымы әлемді ерекше сезіммен қабылдау тұрғысынан және әлемде өмір сүрудің бірден-бір мүмкін тәсілі ретінде көрініс табады. Махаббаттың нақты-жалпы ұғымының мәні осында жатыр. Қазіргі уақытта бұл ұғым елімізде қоғамның рухани-адамгершілік тұрғысынан қайта өрлеуінде өте өзекті болып отыр. Өкінішке орай, бүгін біз бұл сезімнің құнсыздануының куәсі болып отырмыз. Жыныстық революция, абсолюттік прагматизм, ұлы сезімді жасанды, жалған махаббатпен ауыстыру – қазіргі заманның мұңды көріністері. Махаббатты терең философиялық түсінуді қайта жаңғырту қажет, яғни, ол жас адамды өз ортасында үйлесімділікке, түсіністікке әкеледі және қоғамдағы әлеуметтік жатсынудан құтқарады, өзіне деген махаббаттан басқаға және бүкіл әлемге деген махаббатқа дейін жеткізеді. Бұл сезімге жастарды жүйелі түрде тәрбиелеу қажет. Айрықша шығармашылық ретіндегі махаббатқа тәрбиелеу (махаббатпен тәрбиелеу) – еліміздегі жастарға білім беру жүйесінің негізі болуы керек. Қазіргі жаһандану заманында махаббат философиясын қайта жандандыру және оны кеңінен насихаттау әлемдегі өзара түсінісу мен рухани келісімді нығайтуға, әлеуметтік, діни және мәдени қайшылықтарды шешуге өз ықпалын тигізері сөзсіз. Бүкіл дүниені жаманшылықтан құтқаратын керемет – қайырымдылық, махаббат, әдемілік болып табылады. Біреуді жақсы көру, біреуді жан-тәніңмен сүю, біреуге жақсылық жасау тек рухани бай адамдарда ғана болатын қасиет. Адамда жақсы қасиет болмаса, данышпан Жүсіп Баласағұн айтқандай, оған бақ та, бақыт та қонбайды. Рухани бай адам ешқашан өзінің туған елін, өзінің халқын, өзінің Отанын сатпайды. Шынайы рухани сезім адамның негізгі байлығы болып табылады. Махаббат біздің өз басымыздың жеке қамын ойлауды жеңуіміз, бізге нағыз өмірдің шапағатты толымдылығын сыйлайды және өмірімізге мән-мағына береді.

Қазақ әйелдері туралы мақаланы жазу барысында, әсіресе, олардың сырты мен ішкі үйлескен сұлулығы, мінез байлығы, ақыл-парасаты жөнінде әңгімелегенде, ең алдымен батырлар жырындағы, аңыз әңгімелердегі әйел

кейіпкерлердің көз алдымызға келері сөзсіз. Құртқа – қазақ әйеліне тән ақыл-парасат пен көрегенділіктің, Жібек – сұлулық пен сымбаттың, Айман мен Ақжүніс және Қарашаш әйелдер үшін таптырмайтын қасиет – қулық пен айлакерліктің, тапқырлықтың, Домалақ ана қарапайымдылық пен көрегенділіктің, Баян сұлу мен Айша бибі – сұлулық пен махаббатқа адалдықтың, сезімге тұрақтылықтың символы. Мәселен, «Қобыланды батыр» жырында Құртқаның батырдың аты Тайбурылды өзі таңдап, оны қандай ыждаһатпен бағып-қаққаны туралы баяндалады. Қобыландының досы Қараман «жауға бірге жүр» деп шақырғанда, батыр Құртқамен ақылдасып, оның «тұлпардың бағуында қырық үш күн кемдігі бар» деген сөзіне тоқталып отырғанын айтқанда, Қараман: *«қатынның тілін алсаң, қатынға ақыл салсаң...»* – деп оның намысына тиеді. Қобыландының ашуланғанын көріп Құртқа Тайбурылды батырға амалсыз шығарып береді. Шайқаста аттың бабының қырық үш күн кемдігінен зардап шеккен батыр Құртқаның тілін алмағанына қатты өкінеді. Бұл – халықтың әйелде ақыл, байыптылық, жағдайды дұрыс таразылау сияқты қасиеттердің басым екенін, оны жете бағаламау, намыс көру жөнсіз екенін білдіреді. Әйел ақылына халықтың бас июінің айшықты көрінісі – «Айман-Шолпан» жырында да кездеседі. Осы жырда халықтың *«алтын басты әйелден бақа басты еркектің артық»* еместігін мойындап, әйел ақылына бас ұруы, әйел сұлулығынан ақылды жоғары қоятыны байқалады. Қазақ жырауларының эпикалық мұраларында маңызды орын алатын бақыт ұғымының мәнін аша отырып, қазақ ойшылдары бақытты жұбайлық өмірмен байланыстырады, оны бақыттың бір бөлшегіне жатқызады. Үйдегі барлық бақыт пен игіліктің ұйытқысы ошақтың иесі, отбасының тірегі болып табылатын әйелге деген құрмет пен ізет ойшылдардың бәріне тән.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әділбаева Ш.А. Хадис – ғұрпымыз, сүннет – салтымыз. – Алматы, 2009. – 280 б.
2. Усачева Н.А. Женщина: ее статус, судьба и образ в мировой литературе. – Алматы, 2016. – 277 с.
3. Гачев Г.Д. Национальные образы мира: Евразия космос кочевника, земледельца и горца. – М., 1999. – 368 с.
4. Міштайұлы Т. Тоғыз ай // Ана тілі. – 2011. – 16 қараша.
5. Жанпейісова С. Қазақ тілінің рухани мәдениет лексикасы. – Алматы, 2014. – 248 б.
6. Соловьева Г.Г. Загадка счастья. Опыт философского размышления. – Алматы, 2016. – 224 с.
7. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ және хандар шежіресі. – Алматы, 1991. – 88 б.
8. Сейдімбек А.С. Қазақ әлемі: оқу құралы. – Алматы, 1997. – 464 б.
9. Адаева Г.А. Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымындағы гендер мәселесі. – Алматы, 2017. – 147 б.
10. Бес ғасыр жырлайды. – Алматы, 1987. – 1 т. – 401 б.
11. Гумилев Л.Н. Көне түріктер. – Алматы, 1994. – 460 б.

12. Абай Құнанбайұлы. Жазғытұры // Абай. Поэзия. // <http://www.abay.nabrk.kz/index.php?page=content&id=149>

АРЫНГАЗИЕВА Б.Б. ИСТОРИЧЕСКИЕ ФОРМЫ ОБРАЗОВ КАЗАХСКИХ ЖЕНЩИН.

В статье исследуются философско-теоретические аспекты проблемы женщин в целях глубокого и разностороннего раскрытия образа женщин в мировоззрении казахского народа посредством определения его исторических архетипов. Вместе с тем, рассматриваются религиозные верования древних казахов и гендерные характеристики в последующей традиционной казахской философии в рамках мифологического, религиозного и философского мировоззрения, а также анализируются символические знаки современного образа женщин и влияние на женский образ исторических условий.

Ключевые слова: легенда-сказки, символизм, тотем, тернарный мир, культурная дисперсия, синкретизм, тенгрианство, сакральное, номадизм, автохтонная культура, генеалогическое сознание, архетип, феминизм, любовь, красота, гендер, свобода, родство, семья, поколение.

ARINGAZIEVA B.B. HISTORICAL IMAGES FORMS OF KAZAKH WOMEN.

The article examines the philosophical theoretical aspects of women and the nature of the genes in the traditional Kazakh philosophy of ancient Kazakh in the context of mythological outlook, defining the aspiration of the archetypes to discover and deepen the image of the woman in the world outlook, analyzing the symbolic signs and historical influences of contemporary women.

Keywords: legend-tales, symbolism, totem, ternary world, cultural dispersion, syncretism, Tengrianism, sacred, nomadism, rooster only, autochthonous culture, genealogical consciousness, archetype, feminism, love, beauty, gender, freedom, kinship, family, generation.

ӘОЖ 394 (470)

ӨЗБЕКСТАН АУМАҒЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТЫҢ КИЕЛІ ЖЕРЛЕРІНІҢ РУХАНИ МАҢЫЗЫ

ҚОЖАБЕКОВА З.Е., ТАЖЕКОВА А.Ж., НӘЛБАЕВ К.Қ.

Бұл мақалада Өзбекстандағы қазақтардың «Киелі жерлерінің» еліміздің рухани қазынасында алатын орны зерттелген. Бұл мәселені зерделеуде қазақтардың көрші республикаға миграциясын кезеңге бөліп зерттеу қажет болды. Сондай-ақ қазақ диаспорасының Өзбекстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық өміріндегі ықпалы мен үлесін қоса зерттеу талап етілді.

Кілт сөздер: Түркілер, этностар, демограф, Созақ көтерілісі, этникалық себептер.

Көнеден Орта Азия кеңістігі жаратылысынан біртұтас екені айдан анық. Осындай табиғи бірлік оны мекендеген халықтардың тағдырын да бір еткен. Өзіне тән мәдениеті бар осы Орта Азия елдері мыңдаған жыл бойы Тынық мұхиттың жағалауынан Атлантикаға дейін үлкен екі Еуропа мен Азия құрлықтарын біріктерген ежелгі түркі әлемінің бір аймағы болатын. Алайда Алтын Орда ыдырауымен бірлігінен айырылған бұл өлкені мылтық, зеңбірекпен қаруланып үлгірген патшалық Ресей басып алды. Осылайша екі ғасырға жуық созылған отарлық езгі басталды.

Билікті большевиктер басып алысымен орыстың ұлы державалық шовинистік саясаты еселене түсті. Халықтарымыздың біртума ұлдары алғашқы кезеңде большевиктердің ұрандарына сеніп қалып, Ташкентте 1920 жылы кеңестік Ресейдің құрамында батыс Түркістан аймағы түгелімен кіретін Түркі Кеңес Республикасын құру туралы шешім қабылданды. Алайда Кремль бұл қадамды аса қауіпті деп тауып, мұның басшыларының көзін жойып, атам заманнан бері араласып жатқан түркістандықтардың этникалық негізін бұзып, оларды бір-бірімен және ішінара алауыз болатындай етіп бес республикаға бөліп, өзін барлық мәселелер жөнінде жоғары би етіп қойды. Мысалы, қазақтармен түбі бір Хорезм хандығы мен оның айналасын мекендеген, қазақтардан айырмашылығы шамалы этностар – құрама мен қарақалпақтарды, Сырдария облысының қазақтар жайлаған бір бөлігін Өзбекстан құрамына кіргізді. Өзбекстанның құрамына тәжіктердің де біраз бөлігін қосты. Бұл жасалған халықтар қосындысын – өзбек, республикасын – Өзбекстан деп атады. Және де ортақ шағатай тілінде сөйлеп жүрген халықтарға жасанды өзбек тілін таңды. Сол тілді бүгіндері өзбектер ана тіліндей пайдаланып келеді [1].

Мұның бәрін большевиктер халықтардың өз жолын таңдап алуы деп соқты. Ал іс жүзінде қаншама халықтарды, оның ішінде айтарлықтай тарихы бар, талантты да еңбекқор түркі халықтарын өз болмысынан тайдыру жолын салды.

Бұған дәлел ретінде ХХ ғасырдың атақты шығыс зерттеушісі ресейлік ғалым В. Бартольд большевиктердің халықтарды валонтарлық жолмен большевиктенуін қателік деп атады. Ол: «Түркістанда адамдар өздерін қоғамдық өмірде ұлтқа бөлмей, қоқандық, жетісулық, бұқаралық деген сияқты тұрғылықты жерлері арқылы белгілейді» – деп атап көрсетті [2]. Ғалым бұл аймақтың халықтары бірлігін бұзбай мәдени ортада пайдаланып жүрген, көпшілікке түсінікті ортақ шағатай түркі тілі арқылы прогреске тез жетеді деп санады. Сонымен қатар ол әр халықтың өз тілдерін пайдалануына да қарсылық білдірген емес.

Алайда Кеңестік кезеңде жүргізілген «ұлттар эксперименті» мұны одан арман ушықтырып жіберді. Кеңес өкіметі жүргізген әкімшілік-

территориялық бөліністері негізінде ұлттардың бір республикадан басқа республикаға өтіп кету көрінісі қалыптасты. Оның дәлелі КСРО басшысы Н.С. Хрущевтің XX ғасырдың 50-60 жылдарында жүргізген республикалардың экономикалық әл-ауқатын теңестіру саясаты еді. Осындай теріс саясаттың нәтижесінде қазақ ұлтының біршама бөлігі Өзбекстан Республикасының Қарақалпақ АКСР-і, Бұқара, Ташкент, Жыззак, Сырдария облыстарының аумағында қалып қойды.

Сонымен Кеңестер өкіметі тараған кезде әр республика өзімен-өзі өмір сүріп жатты. Егемендігіміз нығайған сайын «ауылымыз аралас, қойымыз қоралас» қазақ пен өзбек халықтарының байланысында шекаралық бөгеттер пайда болды. Бұл өз кезегінде Өзбекстандағы бауырларымызбен саяси-мәдени өміріміздегі қатынастарымызды күрделендіре түсті.

Осындай тарихи себептермен қазақ халқы шекараның екі жағында бөлініп қалды. Ресми дерек көзіне қарағанда, Өзбекстанда 899195 қазақ тұрады. Ал тәуелсіз демографтардың мәліметіне жүгінсек, бұл сан біршама өсе түседі – шамамен 1,3 немесе 1,5 миллион [3].

Ұлтты ұлт ететін берік діңгектер – тіл, діл, дін, тамырын тану, тегін білу. Шеттегі қандастарымыздың бойындағы осы ұстындарды сақтап қалуға, ең алдымен қазақ мемлекеті мүдделі болуы қажет. Сонда ғана ол қандастарымыз бізге білікті мамандарды бермек, жаңа көзқарастарды, жаңаша ойлау жүйесін әкелмек. Ұлтымыздың ұлық болуына, мемлекет іргесінің берік болуына сыртта жүріп-ақ үлкен үлес қосатын болады. Осыларды ескере отырып, біз Өзбекстандағы қандастарымыздың тарихын, саяси-мәдени және әлеуметтік өмірін жазуды мақсат еттік.

Қазақ пен өзбек – тамырлас халық. Бауырлас ел. Енші бөліскеніне де саусақпен санарлықтай ғана ғасыр өтті. Өзбекстанның топырағы қазақ халқы үшін де қасиетті, киелі. Себебі, ол топырақта қазақтың ірі-ірі тарихи тұлғалары жатыр. Ташкентте Шымыр баба, Жабай әулие, Қойлық пен Киік аталардың және әйгілі Төле бидің бейіті бар. Самарқан қаласының әйгілі Регистан алаңындағы үш медресенің екеуін – Шердор, Тилла Қори медреселерін салдырған Самарқанның билеушісі Жалаңтөс Баһадур аталған қала іргесінде, Мақтұм ағзамның қасына жерленген. Науаидағы Нұрата қаласында екі ұлы бабамыздың мазары тұр. Бірі – Әйтеке би, екіншісі – Әйтеке бидің бабасы Сейітқұл әулие [4].

Осыларға негізделіп, өзбек жеріндегі қазақ ұлтының асыл ұлдары тарихта өзбек мемлекетінің қалыптасып, дамуына үлес қосқан. Оған көптеген дәлелдер бар.

XIX ғасырда өмір сүрген өзбек қоғам қайраткері және тарихшысы Абу Тахирқожа «Самария» атты кітабында Жалаңтөс туралы мынадай деректер келтіреді: «Жалаңтөс Баһадур аштархандықтар әулетінен шыққан Бұхара

хандығында аталық лауазымында қызмет етті. Кейіншелік қызметтен кетіп, қалада көпшілікке арналған ғимараттар салумен айналысты. Соның бірі – Шердор мешіт-медресесі. Бұл ғимарат хижра жыл санауының 1028 жылы (біздің жыл санауымызбен 1618 жылдың шілде айында) біткен. Шердор мешітін ислам дініндегі шиа бағытының 12 имамының алтыншысы Самарқанда жерленген Имам Жаффар Садықты құрметіне салдырған. Бұл ғимараттың Шердор деп аталуына кіреберісінде салынған екі жолбарыстың (өзбекше «шер») суреті себеп болған. Жалаңтөс «алшын» руынан еді» [5].

Ал, екінші бір деректе ХХ ғасырда өмір сүрген тарихшы Э. Хуршуттың «Ши – Чач – Ташкент» атты еңбегінде ХVII ғ. басынан, анықтай түссек 1601-1753 жылдар аралығында Ташкент қаласы қазақ хандығының иелігі болып, ол жерде Қатаған Тұрсын және Жүніс қожа билеген кездерде қазақтардың ықпалды болғандығын атап өтеді. Бұл деректер қазақ пен өзбектің Өзбекстан аумағында баяғыдан «қоян-қолтық» өмір сүргенін дәлелдейді [6].

Екі халықтың тарихында да қиын-қыстау кезеңдерде бір-біріне көмек қолын созған мысалдар көп. Соңғы ХVII-ХХ ғғ. қазақ халқының басына түскен қасіреттер кезінде, ұлтымыздың көп бөлігі осы өзбек халқынан пана тапты. Сол себепті Өзбекстандағы қандастарымыздың қоныстануының негізгі бес легін көрсетуге болады. Біріншіден, 1635 жылдан – 1755 жылға дейінгі қазақ-жоңғар соғысы жылдарындағы қоныстануы. Әсіресе, 1723 жылғы «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» – деп аталған ұлы апат жылдардағы қазақтардың өзбек жеріне қоныстануын жоғарыда аты аталған Абу Тахирқожа «Самария» еңбегінде былай сипаттайды: «1134 хижра жылында (біздің жыл санауымыз бойынша 1722 ж.) Шахрисабз (қазірде бұл қала бар) бегі Ибрахимбай және тағы басқа ауқаттылар бірігіп, Ражабханды Самарқан ханы деп жариялап, Бұқара ханы Абулфайз және оның қала билеушісі болған маңғыт Хақим аталыққа қарсы бүлік шығарды. Бұл қақтығыс үш жылға созылды. Бүлік шығарған бектер қалмақтардан қашып келген қазақтармен бірігіп Бұқара әскерін жеңді. Қолында көп малдары бар қазақтар Самарқан мен Бұқара маңында көшіп-қонып, бүтін бау-бақша мен егін алқаптарын малдарына жегізіп, таптап тастады» [5].

Екіншіден, Патшалық Ресейдің отарлау саясаты. Діні басқа, ниеті басқа орыстардың қазақ ұлтының намысы мен мүддесін аяқ асты етуіне қарсы өршіл, ұлтжанды қазақ азаматтары Сырым Датұлы (1783-1797) және Кенесары Қасымұлы (1837-1847) басшылығымен болған ұлт-азаттық көтерілістері және олардың жеңілісіне байланысты қандастарының елді тастап кетуі. Мұның дәлелі Сырым Датұлы патшаның жазалаушы әскері соңынан қалмаған соң, 30 мың шамасындағы адамымен Хиуа хандығының жеріне өтіп кетеді. Сонда 1802 жылы қайтыс болады.

Үшіншіден, 1917-1922 жылдардағы революция және азаматтық тайталас зорлық-зомбылық дәрежесіне жеткізілген террорды жүзеге асырды. Әсіресе Азамат соғысы кезіндегі қызылдар мен ақтардың қимылынан ең алдымен қарапайым халық зардап шекті. Олардың қайсысы болса да малды, бірінші кезекте аттарды реквизициялады (әскери қажеттер үшін зорлықпен тәркілеу түрі), қазақтар арасында күштеп мобилизация жүргізді, ауылдарды және даланы өртке орады. Атамандар Дутов пен Анненковтың казактары ерекше қатыгездігімен көзге түсті. «Омский вестник» газетінің тілшісі, жазушы Антон Сорокин былай деп жазды: «Дутовтың казактары Торғай даласында қазақ ауылдарына қырғидай тиді. Әрбір қазақ – қылтанақ, шөп-шалам жеді». Осы жазушының «Жеменейдің әні» деген әңгімесінен мынаны оқуға болады: «Анненков отрядының казактары қазақтарды тонап, киіз үйлерін балтамен шапты, от жағып, марқа қозыларды қуырып, асып жеді, ауылды тып-тиыл қылып, айқай салып, ысқырып, қарақшылардың әнін айтып кетіп бара жатты. Отрядтың алдында бұзақы казак Филарет Осетрин ұзын сырықты мақтаншыпен көтеріп барады, оның ұшар басында төрт бұрышты үлкен кара шүберек салақтайды. Бұл Анненков мұражайдан ұрлап әкеткен Ермактың туы болатын» [1].

Жоғарыдағы айтылған сұмдық және Кеңес үкіметінің елде соғыс жылдарындағы экономикалық саясаты – халық шаруашылығын ұжымдастыру, экономиканы басқарудың әміршілдік жүйесі, еңбекті ұйымдастырудың әскери формасы, азық-түлікті бөлудің әділетсіз көрінісі қазақ бұқарасын кедейлендірді.

Кеңестердің жаңа экономикалық саясаты Қазақстанды орасан зор қиыншылықтарға ұшыратты. 1921 жылдың жазында республиканың едәуір бөлігін қуаңшылық жайлады. Оның алдында қатты жұт болып, ол кей жерлерде малдың 80% дейін қырылуына әкеп соққан еді. Ашығушылар саны республика халқының 1/3 бөлігін қамтыды, олар 1921 жылғы қараша айында – 1 миллион 508 мың, 1922 жылдың наурыз айында – 2 миллион 303 200 адам болды, мамыр-маусым айларында бұл сан едәуір азая түсті [1].

Осындай сұм кезеңде «қой аузынан шөп алмайтын» қазақ тағы да оңтүстікке жайма-шуақ өзбек жеріне ауа көшті.

Төртіншіден, 1931-1933 жылдарда Қазақстандағы Кеңестер үкіметі қолдан жасаған ашаршылық жылдарында аш өзек қазақтардың және осы ашаршылыққа орай Кеңестерге қарсы соғысқан ұлтжанды азаматтар Өзбекстан жерінде қорғау табуы және қоныстануы. Әсіресе «Созақ көтерілісі» салдарынан осы өңірде көп қоныстанған ру-тайпалар – саңғылдар мен тамалар көрші республикада бас сауғалады.

Бесіншіден, Кеңестер Одағының бас хатшысы Н.С. Хрущевтің ХХ ғасырдың 50-жылдардың аяғы мен 60-жылдардың басындағы

республикаларды теңестіруге бағытталған қате саясатына орай Қазақ КСР-нің көптеген территориясы халқымен қоса қазіргі Ташкент облысындағы Бостандық ауданы, Жыззақ пен Сырдария облыстарындағы Мырзашөл өңірі Өзбекстанға берілген.

Одан келе, Кеңестер кезінде Ташкент қаласы Орта Азияның саяси-мәдени, экономикалық орталығы болып тұрған сәтте білім, ғылым қуған қазақтың зиялы ұлдары мен қыздары Өзбекстанда тұрақтап қалды. 1966 жылғы Ташкент зілзаласының зардаптарын жоюда бауырлас елге бүкілодақтық көмек көрсету кезінде өз қандастарымыз инженер-құрылысшы болып барып, сонда қалып қойды.

Қазақ ұлтының өкілдері Өзбекстан Республикасының бүкіл облыстарында кездеседі. Солардың ішінде қазақтар шоғырланып қоныстанған аудандар бар. Ташкент облысында – 340 700, Қарақалпақстан Республикасында – 332 377, Науаи облысында – 56 744, Ташкент қаласында – 45 474, Жыззақ облысында – 41 477, Бұқара облысында – 20 457, Сырдария облысында – 17 937, Хорезм облысында – 12 862 қазақтар жасайды [7].

Өзбекстандағы қазақтардың қоныстануындағы басты ерекшелігі – бұл олардың біртұтас тайпа, ру-ауыл болып қоныстану. Бұған себепші болған мынандай жағдайлар бар. Біріншіден, этникалық себептер – олардың бір бөлігі біртұтас ауыл болып көшіп келіп қоныстанған болса, бір бөлігі баяғы Қазақстандағы тайпа-ру құрылысқа негізделген қоныстар сол күйінше Өзбекстанға беріле салуы болды. Екіншіден, экономикалық себептер – мал шаруашылығымен шұғылдану барысында қазақтар өзге ұлттардан ерекшелене қоныстанды. Үшіншіден, психологиялық себептер – қазақта ынтымаққа уағыздаушы «У ішсең де руыңмен іш», «Есің барда еліңді тап» – деген мақалдардан көрініс табады.

Осыларға орай ең үлкен қазақ диаспорасы орналасқан Ташкент облысының Бостандық, Жоғары Шыршық, Қыбырай аудандарында Ұлы жүздің – қаракөңірдек, ақкөңірдек, елубай, қайшылы, тутаңбалы, жаңабай, сиқым, жаныс, ботбай рулары қоныстанған.

Ташкент облысының Орта Шыршық, Төменгі Шыршық, Піскент, Бөке, Бекабад аудандарында көп мөлшерде қазақтың қожалары, Ұлы жүздің – қаңлылар, батыр, қарабатыр, шалдар, шымыр, жаңабай, ысты, боқа, қарақойлы, Орта жүздің – саңғыл, маңғытай, құлшығаш, жауқашты, қира, жетімдер, ақболат, тоқболат, уақ, киікші, тобықты, наймандар, Кіші жүздің – тама, телеу, рамадан руларының өкілдері қоныстанған.

Ташкент қаласының маңында Ұлы жүздің – қаңлы, айтбозым, ақкөңірдек, қаракөңірдек, ысты, қоралас, Орта жүзден – құлшығаш, Кіші жүзден – рамадан рулары қоныстанған.

Сырдария және Жыззақ облыстарында Орта жүзден – алғи, қаракөсе, оразгелді, көбек, қыпшақ, найман рулары жиі қоныстанған.

Қарақалпақстан Республикасы және Науаи, Бұқара облыстарында Кіші жүздің – төртқара, шөмекей, адай, жаппас, табын, тама, рамадан рулары қазақ ұлтының көпшілігін құрайды [8].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Аққошқаров Е. Қазақ тарихынан. – Алматы: Жалын, 1997.
2. Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясы. – 1 т. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005.
3. Наримбетов Т. Социально-психологические особенности казахских семей проживающих в Узбекистане. – Ташкент, 2008.
4. Есламғалиұлы М. Ғұмырнамалар мен ғибратнамалар. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2001.
5. Абу Тахирқожа. Самария. – Ташкент: Камалак, 1991.
6. Хуршут Э. Ши – Чач – Ташкент. – Ташкент: Узбекистон, 1992.
7. Өзбекстан Қазақ зиялылары. – Ташкент, 2002.
8. Сәдібеков З. Қазақ шежіресі. – Ташкент: Узбекистон, 1994.

КОЖАБЕКОВА З.Е., ТАЖЕКОВА А.Д., НАЛИБАЕВ К.К. ДУХОВНОЕ ЗНАЧЕНИЕ САКРАЛЬНЫХ МЕСТ КАЗАХОВ В УЗБЕКИСТАНЕ. В данной статье рассматриваются «сакральные места» казахов Узбекистана. Рассматриваются периоды миграций казахов в Узбекистан и влияние казахской диаспоры на общественно-политическую жизнь Республики Узбекистан.

***Ключевые слова:** тюрки, этносы, демограф, Сузакское восстание, этнические факторы.*

KOJABEKOVA Z.E., TAJEKOVA A.D., NALIBAEV K.K. SPIRITUAL SIGNIFICANCE OF SACRED PLACES OF KAZAKH IN UZBEKISTAN. This article discusses the «sacred places» of the Kazakhs in Uzbekistan. It also examines the periods of migration of Kazakhs to Uzbekistan and the influence of the Kazakh diaspora on the social and political life of the Republic of Uzbekistan.

***Keywords:** turks, ethnic groups, demographer, Suzak uprising, ethnic factors.*

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ

UDC 811.111

USING THE DRAMA ACTIVITIES METHOD IN TEACHING ENGLISH

ABRAMOVA G.I., ALIKULOVA X.N., IBRAGIMOVA T.A.

Drama is a powerful language teaching tool that involves all students interactively. Drama can also provide the means for connecting students' emotions and cognition as it enables students to take risks with language and experience the connection between thought and action. Through drama, students practice and integrate reading, writing, speaking and listening. Drama also fosters and maintains students' motivation, by providing an atmosphere which is full of fun and entertainment. In so doing, it engages feelings and attention and enriches the learners' experience of the language. Drama activities can promote interesting ways of motivating language learners and teachers. Drama activities method can be used to improve language skills for the students of any age group. However, the using drama to improve English language is of special value for adult learners, as it helps to overcome some psychological barriers, such as the fear of being embarrassed and misunderstood when speaking foreign language, that obstruct significantly the process of communication.

Key words: *drama method, teaching English as a second language, motivation to teaching.*

The topicality of research on the developing pronunciation, communication and language skills with students of intellectual schools by using the drama activities method is clearly determined by the urgent need to find the most effective ways of teaching English, due to the policy of trilingualism in the Republic of Kazakhstan that was proclaimed in the «Strategy Kazakhstan – 2050» by the president N. Nazarbayev. Our president emphasized the importance of learning English language by stating: «Being able to communicate in the language of the modern world will reveal new and unlimited opportunities for each citizen of our country» [1]. The use of drama in schools to teach is not a new concept. It has been around since ancient times and in many different countries it has been introduced in everyday classrooms. First of all, we have to clarify that by using drama in the classroom the goal is not to teach acting and performance skills, but it is presented as a methodology that can be adapted and integrated to different subject areas. As we have seen in the previous section, drama can be defined with the expression «let's pretend». Taking into account the famous ancient Chinese proverb «I hear and I forget, I see and I remember, I do and I understand», we can understand the

positive effect drama can have in the education as a way to learn through experience and active participation.

Various professionals, such as Dewey define drama in education as «learning by doing» [2, p. 2], others, as Bolton, call the way of using drama to teach «dramatic playing». Bolton adds that learning in drama is essentially reframing; that is, the knowledge a pupil already has is placed in a new perspective. Moreover, he finds educational intuitions fail in developing natural understanding, which in his view is urgent. In his opinion drama could help pupils learn to cope with the complexities of relationships in a modern society [3 p. 45].

For a deeper understanding of the process of using drama in English teaching, it is important to consider the history of the emergence and formation of drama as specific mode of fiction represented in performance. Considered as a genre of poetry in general, the dramatic mode has been contrasted with the epic and the lyrical modes ever since Aristotle's Poetics (c. 335 BC) – the earliest work since Aristotle's Poetics (c. 335 BC) – the earliest work of dramatic theory [4]. The term Drama comes from a Greek word meaning «action» (Classical Greek: *δρᾶμα*, *drama*), which is derived from the verb meaning «to do» or «to act» (Classical Greek: *δράω*, *draō*). Theatre is also in origin a Greek word.

The two famous masks of drama represent the division between comedy and tragedy. They are symbols of the ancient Greek Muses, Thalia and Melpomene. Thalia was the Muse of comedy, while Melpomene was the Muse of tragedy.

Practical application of the drama activities method in teaching English includes pantomime, role-playing games, improvisation, simulation, however, our research is focused on the use of the dramatized statements for the development of language skills with students of intellectual schools. Students of intellectual schools know English significantly better than pupils of ordinary schools, this fact plays an important role in the process of choosing and working on the play, that's why we included this aspect in the title of the study on purpose.

Our research of the effectiveness of the use of drama activities method in teaching English includes the work on two plays – the first play is «Sherlock Holmes and the Mystery of the Aquilla Diamond» staged with pupils of the 7th grade and the second play is «Snow White and Her Friends» staged with pupils of the 9th grade in Nazarbayev Intellectual school of Chemistry and Biology in Shymkent. Also, we assume that the use of drama activities method provides benefits not only to young learners, but also to the adult students. We describe the process of staging a play with university students and its reflection on them in one of the sub-chapters.

The process of staging a play with students includes several important stages, each of which will be described in a separate sub-chapter. These are:

- setting the goals, objectives and expected results when working with staging a play with students;
- the choice of the play script that is suitable for the level of difficulty, age and interests of the students;
- casting;
- preparation of music and scenery;
- rehearsal process;
- the performance;
- the reflection of the participants;
- differences and similarities in work on the plays «Sherlock Holmes and the Mystery of the Aquilla Diamond» and «Snow White and her friends»;
- perspectives of the use of drama activities method with adult learners on the example of the production of the play «The Show Must Go On».

Since we are studying the use of drama for the development of language skills, such as speaking, listening, reading and writing with ESL students, we consider staging the play as a pedagogical device. Therefore, as with any pedagogical method, the process of staging a play begins with setting goals, objectives and the expected results.

The goal is one of the elements of conscious activity and human behavior. Any activity involves a goal, a motive, means, and result. Pedagogical activity is no exception. The development of the individual and the personality can occur without a pre-set goal, insufficiently conscious and therefore unorganized. Speaking about the goal, philosophers, psychologists and educators anticipate an ideally imagined result of the activity as a desired and expected product. The reason for its formation, researchers consider conscious (sometimes insufficiently conscious) needs and interests. The need, in turn, is a defect, a deficit, a lack of any vital and important means (in a broad sense) for the subject and comfortable conditions. In a similar situation, this subject suffers this deficit of something and uncomfortable conditions as a need (something is required); it is something that must be satisfied.

This conscious need becomes in the imagination of the subject the desired product, the goal that the subject can achieve in the process of activity. And since there are infinitely many needs and, moreover, they develop, there are also many goals and they also develop in the process of activity.

Pedagogical goals predict results of the students' academic progress, interaction. For a teacher, the goals are the objectives of teaching; the teacher makes certain actions to achieve these goals. For students, goals are objectives of learning, each student with different degrees of accuracy, completeness and

awareness predicts his goal in the lesson. Students' goals may correspond to the purposes of the master, or they may differ from them.

The goals show why we are going to stage plays with students.

First of all, we are aimed at developing the language competence of students – working out pronunciation, expanding vocabulary, developing communication and interaction skills. But at the same time, the development of creative thinking, imagination, the disclosure of the creative potential of students are of no less importance. We also intend to increase student's motivation in learning English by using drama activities method that provides a real opportunity for students to work on authentic tasks, which give a great deal of motivation for learning. All these goals are equally suitable for both seventh grade students and ninth. That's why we set the same goals for using drama with both 7th and 9th grades.

The difference between students of the ninth grade and the seventh grade is that the seventh grade students are not yet fluent in English they have communication problems when speaking English. Therefore, one of the main goals for the staging of the play «Sherlock Holmes & the Mystery of the Aquilla Diamond» was the development of students' communication skills. Students of the ninth grade speak English much better, but because of their age characteristics, they have some problems in gender interaction with each other, while the seventh grade students are uninhibited and free to communicate with each other. In this case, one of the main goals for staging the performance «Snow White and Her Friends» with the ninth grade was the development of students' interaction skills.

Setting of expected results from the staging of plays in English as a means of developing the language competence is also highly important. Expected results show us how far we achieved set goals.

When asked how to create a play for children, Stanislavski replied: *«The same as for adults, only better»*.

One of the most important problems of any theater is the choice of repertoire. To choose a suitable play, the teacher needs to look at his/her students, to evaluate their age characteristics, to think about what he/she would like to teach them. It is very useful in order to understand what play should be staged, to talk with the children about what kinds of book they like to read, which of them are relevant today.

The choice of the script is one of the most important elements of the work on the play. The success of the play depends on the choice of a suitable script in a large extent. When choosing a script for the play that will be staged with students, several factors need to be considered:

1 the lexical complexity. The lexical complexity of the script should correspond to the students' level of English language proficiency. If there are too many complicated, obsolete, and rarely used words in the script, it is extremely

difficult for students to memorize their cues by heart, therefore, students lose interest in participating in the play. In addition, the performance must be understood by the audience. Except English teachers, there are usually schoolchildren and their parents in the audience. Because the lexical complexity plays a very important role in selecting of the script.

2 the age and personal characteristics of students who take part in staging the play. Any student has individual personal characteristics (individual-personal abilities, intellectual activity, level of self-esteem, working capacity, etc.). At the same time, all students at a certain stage of training are also characterized by common features.

3 students' interests. There is no doubt that when choosing any means of working with children, the teacher needs to take into account the interests of the students. When students are involved in the lesson, the work process turns into an exciting activity, students' motivation and initiative grow significantly. For example, if most pupils of one grade are fond of comics or drama fans, the presence of these elements in the script will greatly increase the students' desire to participate in it.

4 the presence of an obligatory subject, which should reflect the performance. Sometimes, the staging a play is carried out simultaneously with school activities, such as a week of languages, an 81 % English week, the Independence Day and so on. In this case, the teacher must follow the subject and choose a script that suits it.

Regarding age and personal characteristics, we should say that our research is aimed to work with the middle age group. It is highly important to give a brief characterization of the students' age groups that we work with. The determining role of the middle age group (from 10-11 to 14-15 years) is played by communication with peers. The leading activities are educational, socially-organizational, sports, creative, labor.

During this period, the child acquires a significant social experience, begins to comprehend himself as an individual in the system of labor, moral, aesthetic social relations. An intentional desire to take part in socially significant work, to become socially useful is quite common for the teenagers. This social activity of the adolescent is due to greater receptivity to the assimilation of norms, values and behaviors that exist in adult relationships.

Such an increase in self-knowledge depends on the fact that there is a replacement of the common position of «I in relation to society» into two, following each other positions «I am in society» and «I and society». He also identifies three stages of the adolescent period:

1) locally-capricious (10-11 years old) – there is a need for recognition of adults;

2) «right-meaningful» (12-13 years) – conditioned by the need for social recognition, which is revealed in the speech form «I also have the right, I can, I must»;

3) «assertive-effective» (14-15 years) – there is a willingness to show themselves, express their strength.

For the staging a play with the 7th grade, we decided to stop on the script «Sherlock Holmes and the Mystery of the Aquilla Diamond». Firstly, the script corresponded to the theme of the week of the English language, which was dedicated to Sherlock Holmes, within which this performance was shown. Secondly, this script had an appropriate level of the lexical complexity it did not contain too many complex words. Thirdly, the script was interesting and original. A well-known and beloved detective from Baker Street, Sherlock Holmes, and his faithful and reliable friend, Dr. Watson are involved in a strange and confusing investigation – the incredibly expensive and extremely beautiful diamond of Lady Aquilla was stolen. A beautiful woman turns to the most famous inspector London for help and Sherlock Holmes and Dr. Watson take up the investigation. This script was simple and understandable to the audience.

For the staging a play with the 9th grade, we chose the script «Snow White and Her friends». First of all, because the script was unusual, there were interesting elements, such as a dance battle, jokes. In addition, as in the play «Sherlock Holmes and the Mystery of the Aquilla Diamond», the characters are well-known to the audience, which means that the viewers' interest is assured. This script is a comedy; unexpected turns of the plot make the audience to be in suspense. Also, there are no gnomes in the plot, instead of them Snow White's friends are other princesses, Aurora and Belle. Sweet, kind and beautiful Princess, Snow White, is known throughout the kingdom as the creator of the most delicious cupcakes. But the evil Queen did not like cupcakes and poisoned Snow White with French fries. To save Snow White, the handsome prince needs to show courage and talent.

But, finding a suitable script is not enough to reach success in staging a play. It's quite common that the script needs to be adapted for actors and audience, schools and even society. For example, the teacher-director changes the words that are too complicated or obsolete, replacing them with lighter and more understandable, of course, within reasonable limits, while leaving enough new words to expand the vocabulary of students. Then, sometimes the scripts are too boring. To solve this problem, the teacher – director dilutes the script with humorous elements - jokes, funny situations, etc. Also, the addition of a cultural flavor provides great attention to the performance. For example, the addition of national heroes, music, clothes, humor of the country, in which the performance will be shown. First of all, this makes the play relevant and interesting for the audience. In some cases, the director even changes the plot of the performance, if

the plot does not meet the requirements of the school, etc. But, in any case, it's very difficult not just to stage the production, but also to write a script for it.

Adaptation of the script is very important, responsible and time-consuming work that requires a lot of time. Success of the performance and its understanding depends on the adaptation of the script.

So, when working on the performance «Sherlock Holmes and the Mystery of the Aquilla Diamond», we had to «revive» the script by adding humorous elements, because the script was too boring. When the audience is schoolchildren, the teacher-director cannot let them get bored, because, in fact, this ensures the failure of the performance. And this can forever repulse the desire of young and inexperienced actors to take part in such activities again. «To revive» the performance by adding humorous elements was not an easy task, because it was necessary to find the most acceptable and fitting jokes. For this, we looked at a large number of humorous programs devoted to the theme of Sherlock Holmes. Then, we chose some of the jokes and added them to the script. The main thing was not to turn the play into a farce, but at the same time, not to let the audience get bored.

Working on the adaptation of the script «Snow White and her friends», we added a cultural flavor to the plot. For example, we replaced the name of the protagonist, the prince with Kazakh national one; his clothes and even the beginning of his dance had national elements.

The main thing that teacher-director should take into account when adopting the script is that the children is a source of inspiration. This is not only the work of the teacher-director, very often students involved in the production, suggest original and very interesting ideas, such as adding jokes, dances, etc. So, when teacher and children work together on the production from the very beginning, it is the perfect union that provides guaranteed success to the performance.

The outcomes of this research indicate that drama activities method impact significantly on the process of English language acquisition by intellectual school students.

Analyzed the process of staging plays with 7th and 9th grade students of intellectual schools, we see that students' language skills have been improved noticeably as well as their communication and interaction. By creating necessary authentic conditions for communicating in English language, drama helps students to increase their speaking skill, when working on the play students reading, listening skills develop as well.

The whole process of staging a play based on 2 examples – staged plays with 7th and 9th grade students «Sherlock Holmes and the Mystery of the Aquilla Diamond» and «Snow White and Her Friends» respectively – has been described.

Each stage of the process consists of methodological recommendations that teacher, who intends to stage a play with students, should take into consideration.

The results further suggest that drama activities method can be used to improve language skills for the students of any age group. However, the using drama to improve English language is of special value for adult learners, as it helps to overcome some psychological barriers, such as the fear of being embarrassed and misunderstood when speaking foreign language, that obstruct significantly the process of communication.

Overall, as practice shows, correctly set goals, objectives, expected results, careful choice of the suitable script and casting, diligent preparation of music and scenery, teacher's scaffolding during rehearsal and positive attitude before the performance that helps to reduce anxiety will guarantee the successful results of the using drama activities method as a means to improve English language knowledge.

Reflection of the participants is the most important part of our research because it shows the effectiveness of the using drama activities method in teaching English language. Students' reflection is the base for the analysis of our research and making methodological recommendations how to use drama activities method in the classroom because the reflection gives the perfect opportunity to gather students' views in order to take them into consideration when working on the play next time.

To take students reflection, special questionnaires were made. They included some common questions regarding the actor's name; age; grade; how many times he/she had participated in the play before. Besides, the actor was required to name his/her character in the play. All the questions were aimed to take students' opinion about the participation in the play. There were 11 questions in the questionnaire. 3 of them (regarding of what students liked and disliked about the working on the play and the event; what they would like to suggest for the staging a play next time) were open, students were supposed to write their opinion; other 8 questions were closed – with already suggested answers and students had to choose one of them or more.

The 7th and 9th grade students, who took part in the staging the play «Sherlock Holmes and the Mystery of Aquilla Diamond» and «Snow White and Her Friends» respectively, were given these questionnaires to assess the staging process -during the staging and after the performance. Students were asked to evaluate what skills they improved; how much they increased their vocabulary; how well actors collaborated; how helpful the teacher-director was; how likely it is that they would recommend the participating in the play to their friends; \ to what extent they enjoyed working on the play and how much their English improved after participating in the play. Also, students were required to rate their own performance; to say what they liked about the working on the play; to describe

what they disliked about the event and suggest their own ideas for the staging a play next time.

Responders from the cast of the play «Snow White and Her Friends» are 8 students – 1 male and 7 female from the same 9th grade. Responders from the cast of the play «Sherlock Holmes and the Mystery of Aquilla Diamond» are 5 students – 3 males and 2 females from the same 7th grade.

Regarding the 7th grade students, 80% of students (4 people) had never participated in the staging process before the play «Sherlock Holmes and the Mystery of Aquilla Diamond», only 1 student had already had some experience in the acting in the play. Students' responses to questions vary moderately. 2 questions that all the actors have similar opinion on are about how they would rate their performance and how helpful the teacher-director was. 80% of responders rated their acting as «very good», 1 of them described it as «excellent». Likewise, 4 students believed that the teacher-director was «extremely helpful», 1 of them chose «very helpful». Actors' collaboration with each other during the work on the play was described as «extremely well» or «very well» by 60% of students, «moderately well» by 40% of the students. Regarding the question how likely it is that they would recommend the participating in the staging a play to a friend, 3 out of 5 actors answered «extremely likely», 1 of them had doubts and 1 actor chose «not at all likely». To characterize the extent that they enjoyed while working on the play, 40% of students (2 people) chose the variant «a tremendous amount»; 40% of students answered «quite a bit»; 20% of students (1 person) chose the option «somewhat».

Turning to the question about English language acquisition, the same number of students (3 of them), think that listening and speaking skills improve mostly while taking part in the play; 2 students also believe that reading skill develops as well. 3 students marked that their vocabulary increased «a great deal» or «a lot» while participating in the play; 2 students answered to this as «a little». Overall, 60% of actors stated that their English language knowledge improved after participating in the play «significantly», 20% of actors had doubts; remained 20% of actors answered «slightly».

Students' answers regarding what they liked about the working on the play as well as what they disliked about the event do not consist of the big diversity. 3 of responders just wrote «everything» describing what they liked about the working on the play; 2 students gave more detailed answers: the best thing about the staging a play for 1 student was the overcoming a stage fright or performance anxiety; 1 student answered that decorations and co-working were really exciting.

To say about what students disliked about the event, 60% of them responded «nothing», 40% of students were concerned the problems of the anxiety before the acting on the stage. The most common suggestion for the staging a play next time

was for actors – not to be shy and scared; also, to prepare more and involve more actors. However, 1 out of 5 students could not offer any ideas for the next performance.

We should say that the leading role actors, who performed Sherlock Holmes and Dr. Watson, showed the best results in the English language acquisition – the highest growth in vocabulary and significant improvements in the English language knowledge. Secondary role students indicated lower results in the English language acquisition, however the majority of positive students' responses to the question how likely it is that they would recommend the participating in the play and that there was nothing that they disliked about the event are the evidences of the usefulness of using staging a play with 7th grade students.

Turning to the 9th grade students, we see that 90% of students (7 people) had already participated in the staging a play before the play «Snow White and Her Friends». However, they took parts in the plays in Kazakh or Russian languages. The half of the students had a good experience in acting, they had already taken part in 3-4 plays before the English play.

Data shows that the half of the students liked mostly the collaboration with each other – the opportunity to communicate, help and respect each other, to know better their classmates. Also, approximately 27% of responders (3 students) stated that the main positive factor in the staging a play was the chance to improve their language skills, especially speaking skill. Roughly 18% of them (2 students) said that they were really fond of the whole atmosphere of the staging process and 9% (1 student) found that the performance was the best part of the work.

To say about the main negative drawback of the event, 80% of students believe that problems with microphones caused some inconvenience and embarrassment to them. These problems are the lack of microphones and students' experience to use them during the performance. Remained 20% of students feel that the major negative aspects of the events for them are too short lines and their poor performance.

The results further suggest that drama activities method can be used to improve language skills for the students of any age group. However, the using drama to improve English language is of special value for adult learners, as it helps to overcome some psychological barriers, such as the fear of being embarrassed and misunderstood when speaking foreign language, that obstruct significantly the process of communication. Due to the huge potential for using drama activities method in the classroom, we can assume that this is a highly promising area of study. Our research is focused on the theoretical aspects of the use of drama activities method in teaching English as well as practical implementation of this method based on the staging 2 plays «Sherlock Holmes and the Mystery of the Aquilla Diamond» and «Snow White and Her Friends» with 7th and 9th grade

students respectively. We analyze the whole process of the staging a play describing differences between the work on the play with 7th and 9th grades.

BIBLIOGRAPHY

1. N. Nazarbayev. «Strategy Kazakhstan-2050»: New political course of the established state. December 14, 2012. www.strategy2050.kz
2. Dewey John. 2003. Experiences and Education. New York: Collier.
3. Bolton Gavin. 1995. Changes in thinking about drama in education. London: Taylor & Francis.
4. Fergusson Francis. 1999. The Idea of a Theater: A Study of Ten Plays, The Art of Drama in a Changing Perspective. Princeton, New Jersey: Princeton UP, 1998.

АБРАМОВА Г.И., АЛИКИЛОВА К.Н., ИБРАГИМОВА Т.А. ДРАМАЛЫҚ ӘРЕКЕТТЕРДІҢ ӘДІСІН АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ ҮЙРЕНУДЕГІ ҚОЛДАНЫСЫ

Бұл мақалада драмалық әрекеттердегі әдісін зияткерлік мектептерде оқушылармен сөйлесуде, қарым-қатынас жасауда және тілдік дағдыларды дамыту бойынша зерттеулердің өзектілігі, ағылшын тілін оқытудың тиімді әдістерін табу қажеттілігін қарастырады. Драма студенттердің эмоцияларын және танымдылығын байланыстыратын құралдарды қамтамасыз ете алады, өйткені олар оқушыларға тілмен тәуекелді қабылдауға және ой мен әрекет арасындағы байланысты сезінуге мүмкіндік береді. Драма арқылы оқушылар оқу, жазу, сөйлеу және тыңдауды үйренеді, көңілді ойын-сауыққа толы атмосфераны қамтамасыз ету арқылы студенттерді ынталандырады. Кез-келген жастағы оқушылардың тілдік дағдыларын жетілдіру үшін драмалық әрекеттер әдісін қолдануы мүмкін. Дегенмен, ағылшын тілін жетілдіру үшін қолданылатын драма ересек оқушылар үшін айрықша құндылық болып табылады, өйткені ол кейбір психологиялық кедергілерді жеңуге көмектеседі, мысалы, шетел тілінде сөйлескенде ыңғайсыздық пен қорқыныштан қорғайды.

Кілт сөздер: драмалық әдіс, ағылшын тілін екінші тіл ретінде оқыту, оқытуға ынталандыру.

АБРАМОВА Г.И., АЛИКИЛОВА К.Н., ИБРАГИМОВА Т.А. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА ДРАМАТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

В статье рассматривается актуальность исследований по развитию навыков произношения, общения у учащихся интеллектуальных школ с использованием метода театральной деятельности. Драма является мощным инструментом освоения языка, который вовлекает обучающихся в процесс познавательной деятельности в интерактивном режиме. Через драму студенты практикуют и интегрируют чтение, письмо, речь и аудирование. Драма также стимулирует и поддерживает мотивацию студентов, создавая атмосферу, полную веселья и развлечений. и обогащая языковой опыт учащихся.

Метод драматической деятельности может быть использован для улучшения языковых навыков у учащихся любой возрастной группы. Однако

использование драмы для улучшения английского языка представляет особую ценность и для взрослых обучающихся, так как помогает преодолеть некоторые психологические барьеры, такие, как страх смущения и неправильного понимания при разговоре на иностранном языке, которые существенно затрудняют процесс общения.

Ключевые слова: *драматический метод, преподавание английского как второго языка, мотивация к преподаванию.*

ӘОЖ 81' 373, 611

ТҮРКІ ТІЛ БІЛІМІНДЕ, ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕ МЕКТЕБІ БАР ҒАЛЫМ

БАЙЫМБЕТОВА Ж.А.

Мақалада түркі тіл білімінде, қазақ тіл білімінде қазақ қыздарынан алғаш рет докторлық диссертация қорғаған түркітанушы ғалым Аққал Қалыбайқызы Хасенованың өмір жолдары мен түркі тіл біліміндегі, қазақ тіл біліміндегі тың зерттеулері, қазақ тіл біліміндегі алғашқы ғылыми бастаулары жөнінде айтылған. Ғалымның қазақ тіл білімінің дамуына қосқан еңбегі орасан зор. Ғалымның етістік жөніндегі зерттеулері қазақ тіл білімінің дамуына үлкен үлес қосты. Етістіктің лексика-грамматикалық ерекшеліктеріне, сипатына түркі тіл білімінде, қазақ тіл білімінде шешілмей жүрген көптеген мәселелерге атап айтқанда, сөз, түбір, сөзжасам т.б. тіл білімінің өзекті мәселелерін қазақ тіл білімінде алғаш зерттеген еңбектері сыйпатталған.

Кілт сөздер: *етістік, етіс, сөзжасам, туынды түбір, аффикс, грамматика, тіл дамыту.*

Түркітанымға үлкен үлес қосқан ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Аққал Қалыбайқызы Хасенова бірталай өмір өткелдерін бастан кешірді. Қажырлы, жемісті еңбегінің нәтижесінде айтулы ұстаз, көрнекті ғалым дәрежесіне дейін көтерілді.

Аққал Қалыбайқызы Хасенова өзінің творчестволық іздену жолында халықтың мәдени өміріне дер кезінде шамасы келгенше үн қосып, осы салада жақсы үлгі көрсете білген адамдардың бірі болды.

Түркі тіл білімінде, қазақ тіл білімінде әйел-ана ғалымдардың ішінен алғашқы докторлық диссертация қорғаған Аққал Қалыбайқызы қазақ қыздарының даңқын арттыра түскен түркі тіл біліміндегі аса көрнекті ғалымдардың бірі. Ол түркі тіл білімінің дамуына үлкен үлес қосты.

Аққал Қалыбайқызы Ташкент облысы, Жоғарғы Шыршық ауданы, Жаңа базар ауылында 1923 жылы 17 сәуірде дүниеге келді. Алты жасында

әкесіз. он жасында анасыз қалып, Ташкент қаласындағы № 5 балалар үйінде тәрбиеленді. Мейірімсіз ажал шаңырақты шайқалтқан соң, әпкесі Тұрдықал екеуі әкесінің ағасы Түктібай мен оның әйелі Орынкүлдің тәрбиесінде болды. 1937-1940 жылдары Ташкент қаласындағы педагогикалық училищені үздік бітірді.

1945 жылы Қазақтың Абай атындағы педагогикалық институтының филология факультетін үздік бітіріп, сол институтта ұстаздық етті. 1949 жылы етістіктің етістіктен жасалуын етіс категориясы арқылы зерттеп, «Қазіргі қазақ тіліндегі етіс категориясы» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады.

1951 жылы «Қазақ тіліндегі етіс категориясы» атты монографиясы жарық көрді. Бұл еңбек соғыстан кейінгі жылдары түркі тіл біліміндегі көптеген ғалымдардың зерттеу еңбектеріне алғашқы сұрлеу, бастау болды.

1951-1956 жылдары Қазақ ССР Ғылым Академиясының Тіл-әдебиет институты директорының орынбасары қызметін атқарып, түркі тіл білімінің, қазақ тіл білімінің дамуына үлкен үлес қосқан көптеген көрнекті ғалымдардың атап айтқанда, Н. Оралбаева т.б. ғалымдардың ғылым биігіне көтерілуіне бағыт-бағдар беріп, тіл білімінің дамуына үлкен үлес қосты. 1956 жылдан Қазақ ССР Ғылым Академиясының Тіл-әдебиет институтында грамматика бөлімінің меңгерушісі қызметін атқарды.

1954 жылы Н. Сауранбаевтың басқаруымен шыққан Үлкен қазақша-орысша сөздіктің редакторлар алқасында болды. 1957 жылы «Қазақ тіліндегі -ла, -ле аффиксті туынды етістіктер» атты монографиясы жарық көрді.

1959 жылы «Қазақ тіліндегі туынды түбір етістіктер» атты монографиясы баспадан шықты. Зерттеу қазіргі қазақ тіліндегі аффикстер арқылы жасалған туынды түбір етістіктерге арналған. Жұмыс бес бөлімнен тұрады. Еңбектің бірінші бөлімінде «Қазақ тіліндегі етістіктердің жасалу жолдары ғылыми түрде баяндалды. Екінші бөлімде қазақ тіліндегі туынды түбір етістіктерге, олардың зерттелу тарихына, атап айтқанда басқа сөз таптарынан жасалған туынды түбір етістіктер жөніндегі М.А. Казембектің, Алтай тілінің грамматикасына, Г.В. Архангельский мен П.М. Мелиоранскийдің, Н.П. Дыренкованың, Н.К. Дмитриевтің, А.Г. Гулямовтың, Л.Н. Харитоновтың, А. Баскаковтың, Л.Н. Харитоновтың пікірлерін ғылыми түрде салыстыра отырып, зерттеу жүргізіп, бұл мәселе жөніндегі зерттеушілердің пікіріндегі өз ара үйлеспеушілігіне байланысты, қазақ тіл біліміндегі туынды түбір етістіктерді арнайы зерттеу қажеттігін айтты. Түркі тілдеріндегі, соның ішінде қазақ тіл білімінде де жүз жылдан аса зерттелу тарихы болса да етіс пен вид категориясына байланысты етістіктен етістіктің жасалуы түркі тіл білімінде дау тудырмайтын ғылыми жүйеге түспеу себептерін анықтап көрсетті. Еңбектің үшінші бөлімінде туынды түбір етістік

жасайтын сексеннен астам негізгі аффикстер, фонеткалық варианттарын қосып есептегенде жүз алпыстан астам аффикстер бар екендігін айқындап, ол аффикстердің ерекшеліктерін ғылыми айналымға түсірді. Төртінші бөлімде туынды түбір етістіктердің мағыналық, тұлғалық ерекшеліктерін зерттеп, ғылыми жүйе жасады. Бесінші бөлімде қазіргі қазақ тіліндегі туынды түбір етістік жасаудағы етіс категориясының қызметін зерттеп, ғылыми айналымға түсірді.

1960 жылы түркі тіл біліміндегі туынды түбір етістіктер мәселелерін зерттеп, түркі тіл білімінде, қазақ тіл білімінде әйел тілшілердің ішінен алғаш рет докторлық диссертация қорғады.

1967 жылы Қазақ ССР Ғылым Академиясы Тіл білімі институтында баспадан шыққан «Қазақ тілінің грамматикасы» (1-кітап) морфология бөлімінде М. Балақаев, Т. Қордабаев, А. Ысқақовтармен редколлегия алқасында болды. Академиялық Грамматиканың «Етістіктің жалпы сипаты», «Етістіктің лексика-семантикалық топтары», «Етістіктің лексика-грамматикалық ерекшеліктері», «Етістіктің грамматикалық сипаты», «Етістіктің жасалу жолдары», «Туынды түбір етістіктер», «Сабақты етістік пен салт етістік», «Болымды және болымсыз етістіктер», «Етіс категориясы», «Көсемше» т.б., бөлімдерін жазып, қазақ тіл білімінің дамуына өшпес із қалдырып, тіл біліміне баға жетпес мұра қосты [5, 2]. Ақал Хасенованың аталған еңбектерінен түркі тіл білімінің көптеген зерттеулері бастау алып, қазақ тіл білімінің әлемдік ғылымдардың биігінен көтерілуіне жол ашты. Осы еңбектерден білім алған сан мыңдаған ұстаздар кең байтақ қазақ елінің шәкірттерін білім нәрімен сусындатып қазақ елінің үлкен белестерге көтерілуіне үлкен үлес қосып келеді.

1955 жылдан Аққал Қалыбайқызының бастамасымен «Қазақстан әйелдері» атты журнал, бұрынғы «Сталин жолы» журналы шықты. 30 жылдан астам уақыт осы журналдың редакторларының бірі болып Қазақстан Коммунистік партиясының бірінші хатшысы Ж. Шаяхметовтың бұйрығының негізінде еңбек етті.

Орталық Комитеттің «Правда» газетінде өткір мақалалары үзбей жарияланып отырды.

1950 жылы Қытайдағы 3-сынып қазақ балаларына арнап жазылған оқулықтың жауапты редакторы болып, «Грамматика, емле, тіл дамыту» салаларын жазып, Қытайдағы қазақ балаларының қазақ тіл білімін меңгеруі жолында маңдай терін төкті.

1971 жылы шыққан «Етістіктің лексика-грамматикалық сипаты» атты монографиясы түркі тіл білімінің дамуындағы үлкен белестердің бастысы, бастамасы болды. Еңбекте қазақ тіліндегі етістік лексика-грамматикалық тұрғысынан тұтас алынып, түркі тіл білімінде, қазақ тіл білімінде дау болып

жүрген сөз, түбір, туынды түбір, олардың жасалуы терең зерттелді. Бұрынды-соңды сөз болмаған лексика-грамматикалық синоним, омоним, омоформалар қамтылды. Салт, сабақты етістіктердің тура толықтауышты меңгеру, меңгермеуі тілдің морфологиялық жүйісімен тікелей байланыста қаралды.

Көрнекті ғалым бұл кітабында етістіктің лексика-грамматикалық тұтастығы жайында кейбір мәселелердің басын ашып, жан-жақты баяндап, лексика, грамматикаға қатысты категорияларды ғылыми-теориялық тұрғыдан талдады. Олардың сырын ашуға нысана етіп қазақ тілінің материалдарын іштей салғастырумен қатар, тарихи жағынан да салыстыру ниетінде көне түрік тілінің жазба ескерткіштерінен де, қазақ тілімен тәркіндес қазіргі түркі тілдерінен де дәлелдер келтіреді. Еңбек бес тараудан тұрады. Еңбекте етістіктің кейбір түйіндері жаңаша талданған. Мысалы, салт, сабақты етістік категориялары жөніндегі лексикалық, грамматикалық ережелер, тілдің типологиялық құрылысы тұрғысынан морфологияға негізделуі қазақ тіл білімі үшін ғана емес, түркітаным үшін жаңалықтың жаршысы болды. Монографияның екінші тарауындағы етістіктің түбірі жайындағы концепциялары, етістік түбірлерінің түрлері, бір буынды негізгі түбір етістіктер, екі буынды негізгі түбір етістіктер, үш буынды негізгі түбір етістіктер жөніндегі ғылыми тұжырымдары қырық жылдан бері осы саладағы ғылыми зерттеулер мен ғылыми еңбектердің әліппесі болып, көптеген ғылыми жетістіктердің басталуына негіз, компас болып келеді. Лексикалық құрамы көлемді, грамматикалық құрылысы аса күрделі сөз табы – етістік соңғы жылдары жан-жақты зерттеліп келеді, сол зерттеулердің бірде-біреуі «Етістіктің лексика-грамматикалық сипаты» атты қазақ тіл білімінің алтын қорындағы бұл еңбекке соқпай өткен емес.

Сондай-ақ, «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі» (1963), «Қазақ тілі грамматикасы бойынша зерттеулер» (1966) атты еңбектердің жауапты редакторы болды.

1986 жылы ф.ғ.д., профессор Н. Оралбаевамен бірге «Қазіргі қазақ тілінің морфемалар жүйесі» атты монографиясын жазды. Аққал Қалыбайқызы қазақ тіл білімінде алғаш рет морфонологияның негізін салды. Бұл еңбекте Ақаң морфеманың теориялық негіздері, морфтар жүйесі мен орыс тілі әсерінің осы жүйеге қатысы, лексика-грамматикалық сипаты, құрылымы, семантика, функциялық ерекшеліктері, морфтар морфонологиясы қазақ тіл білімінде алғаш рет баяндалды. Ғалым морфемаларды морфтар жүйесі дейтініміздей, сөзді де сөз формалар жүйесі деп тиянақтау қажеттігін айтты. Еңбекте ғалымның бұл мәселерге көзқарасы А.Н. Кононовтың аффикстердің көп мағыналылығы [1, 102] жөніндегі пікірлерімен ұштасып жатады. Тіл білімінде, [2, 24] орыс тіл білімінде алломорф, алломорфты

функция т.б. [3, 125-126] деген терминдер қазақ тілінде де бар екендігіне дәлелдер келтірді.

«Қазақ ССР-не еңбек сіңірген ғылым қайраткері», Ақаң түркі тіл білімінің дамуына қомақты үлес қоса отырып, қаншама ғалымдардың кандидаттық, докторлық диссертацияларына жетекшілік жасап, оппонент болып келді. ҚР ҰҒА Тіл білімі институтында, Әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік Ұлттық университеті жанындағы түркі тілдері мамандығы бойынша филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін диссертация қорғайтын мамандандырылған Кеңестің мүшесі қызметтерін 1952-2007 жылдар аралығында үлкен абыроймен атқарды.

1991 жылдан жоғарғы оқу орындарының қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы бойынша сөзжасам оқу жоспарына сәйкес жеке пән ретінде оқытылып, 1992 жылы оның бағдарламасы баспадан шыққаны мәлім.

1984-1988 жылдары ҚР ҰҒА Тіл білімі институтының Грамматика бөлімінің қызметкерлері сөзжасамды арнайы зерттеп, нәтижесінде «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» атты монография жарық көрді. Монографияны М. Балақаев, А. Қалыбаева, Қ. Есенов, Н. Оралбаева, Е. Жанпейісов, С. Нұрқатовтар жазды.

Қазақ тіл білімінде сөзжасамның тіл білімінің жеке саласы болып танылуына Аққал Қалыбайқызы Хасенованың еңбектерінің қосқан үлесі ерекше. Ол жөнінде Қазіргі қазақ тілінің сөзжасамының негізін қалаушылардың бірі де бірегейі ғалым Н. Оралбаева өзінің «Қазақ тілінің сөзжасамы» атты оқулығында: «Монографияның екінші бөлімі сөз таптарының сөзжасамына арналған. Бұл мәселеде тіл білімінде айтарлықтай зерттеулер жасалған болатын... Мысалы, А. Хасенова (Қалыбаева) 1960 жылы әйел тілшілердің ішінен бірінші болып докторлық диссертация қорғады. Монографияның 2-бөлімін жазу үшін осы ғылыми негіз болды. Сөз таптарының сөзжасамын жазуда осы ғылыми негізге сүйену мүмкіндігі болды» – деп атап көрсетеді. (Оралбай Нұржамал. Қазақ тілінің сөзжасамы. – 2002, 11-12 бб.). Ақаңның өмірінің жетпіс жылдан астамы ұстаздық етумен өтіп келеді.

Ғалымның еңбек жолын алты бағытта қарастыруға болады. Бірінші – ғалымдық, екінші – басшы қызметтері, үшінші – саяси-қоғамдық, төртінші – көп балалы ана, бесінші – ұстаздық, алтыншы – «Қазақстан әйелдері» журналындағы еңбегі.

Аққал Хасенова қазақ лингвистикасында жаңа бес бөлімнің негізін салды. Бірінші бөлім морфема, морфтар жүйесі, екінші бөлім – морфонология, үшінші бөлім – сөзжасам жүйесі, төртінші бөлім – ғылымдағы төрт бағытты теориясы, бесінші бөлім – 1994 жылы қазақ тіл білімінде тұңғыш рет қорғалған Ж. Байымбетованың сөздіктің грамматикасы

мәселесіне арналған кандидаттық диссертациясына жетекшілік жасап, қазақ тіл білімінде сөздіктің грамматикасының негізін салды.

Аққал Қалыбайқызы Хасенова Қазақ ССР Жоғарғы Президумының Құрмет Грамотасымен, «1941-1945 Ұлы Отан соғысы жылдарындағы тылдағы еңбегі үшін» тағы басқа медальдармен марапатталған.

А. Қалыбаева-Хасенованың ғылыми еңбектері қазақ тіліндегі етістік категориясын, морфемиканы, сөзжасамды зерттеуге арналған.

А. Қалыбаева – өз шығармашылығының алғашқы күндерінен бастап мектеп бағдарламалары мен оқулықтарын шығаруға белсене қатысқан зиялы қауым өкілдерінің бірі. Ғалымды тек грамматика, орфография, терминология сұрақтары ғана емес, сонымен қатар, сөйлеу мәдениеті, көркем әдебиет тілі, стилистика және қазақ әдеби тілінің даму мәселелері қызықтырды.

Ол «Үлкен орысша-қазақша сөздік», «Современный казахский язык», «Қазақ тілінің гармматикасы», «Қазақ тілінің емле сөздігі», «Қазақ тілінің грамматикасы туралы зерттеулер және т.б. кітаптардың жарыққа шығуына ат салысты.

Түркі тіл білімінде, қазақ тіл білімінде етістік, етіс тақырыбынан қорғалған диссертациялар мен ғылыми еңбектер мен үлкен дәрісханаларда оқылған лекциялар, конференцияларда оқылған баяндамалардың бірде-бірі осынау қарапайым ғалымның еңбектерінен бастау алмай, оның еңбектеріне тоқталмай өткен емес.

Аққал Хасенованың еңбектерін жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушылары, түркі тілдерін, қазақ тілін зерттеушілер, мектеп мұғалімдері және мектеп оқушылары пайдаланып келеді. Ғалымның осынау еңбектерінің халық игілігіне айналғаны ғасырға жуықтады.

Түркі тіл білімінің көрнекті ғалымдарын тәрбиеледі, атап айтқанда, Н. Оралбаева, мәскеулік А.А. Юлдашев, Қ. Бектаев, М. Оразов, кыргызстандық Б. Орузбаева, т.б.

Ғалымның ғылыми еңбектері мен жоғары оқу орындарына арналған оқулықтары, монографиялары тіл біліміне, түркі тіл біліміне, қазақ тіл білімінің зерттелуіне, дамуына үлкен үлес қосты.

Осынау үлкен ғалым сонау 1950 жылдардан бері оңтүстіктегі ғылым ордасы, ұстаздар шеберханасы Оңтүстік Қазақстан мелекеттік педагогикалық университетімен де тікелей байланыс жасап, ғалымдар тәрбиелеп, студенттерге лекциялар оқып, кездесулер өткізіп тұрды.

Ғалымның Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің тілші – ғалымдарын, білікті мамандарын даярлауға қосқан үлесі өз алдына бір белес.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – М.-Л., 1956. – С. 102.
2. Лешко О. Иерархия ярусов строя языка и их перекрывание // ЕРУГС и ИВ. – С. 24.
3. Русская грамматика. Кн. 1. – М., 1980. – С. 125-126.
4. Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы, 2003. – 192 б.
5. Қазақ тілінің грамматикасы. – 1 бөлім. – Астана, 1967. – 783 б.

БАЙЫМБЕТОВА Ж.А. НАУЧНАЯ ШКОЛА УЧЕНОГО В ТЮРКСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Статья посвящена научной деятельности ученого, которая впервые среди казахских женщин защитила докторскую диссертацию по тюркологии.

Диапазон научных исследований А. Қалыбаевой-Хасеновой охватывает вопросы казахского словообразования и лексико-грамматического освоения глагола и др.

Ключевые слова: *глагол, словообразование, грамматика, аффикс, производная основа, развитие речи.*

BAUYMBETOVA Z.A. SCHOOL OF SCIENCES OF THE SCIENTIST IN TURKIC AND KAZAKH LINGUISTICS

Article is devoted to scientific activity of the scientist which the first among the Kazakh women has defended the doctoral dissertation on turkology. Range of scientific research of A. Hasanova covers questions of the Kazakh word formation and lexicon - grammatical development of a verb.

Keywords: *verb, word formations, grammar, affix, pledge, derivative bases, development of the speech.*

УДК 378.147

ТЕХНОЛОГИЯ СОЗДАНИЯ ТЕСТОВ В ПРАКТИКЕ ВУЗОВСКОГО ОСВОЕНИЯ ЯЗЫКОВ

КАДЕЕВА М.И., СТЫЧЕВА О.А.

Ведущая идея, определившая подходы авторов к теме и отбору материала для данной статьи: тестовая форма контроля и оценивания студентов по общеобязательным дисциплинам лингвистического цикла, – эффективна и рациональна, а потому знание условий и установок создания тестовых заданий, наличие необходимого круга умений их разработки является важным показателем профессионализма преподавателя. Исходя из положения о том, что банк тестовых заданий – необходимый компонент учебно-методического комплекса всех дисциплин образовательной программы, авторы подготовили к изданию учебно-методическое

пособие «Тестовый практикум по русскому языку» (Шымкент: ЮКГПУ, 2018. – 150 с.), предназначенное для студентов неязыковых специальностей педагогических вузов Казахстана. О специфике учебно-методического и содержательного наполнения подготовленной к изданию книги идет речь в данной статье, которая может быть охарактеризована как своеобразный анонс пособия, регламентирующего действия преподавателей и студентов на этапе подготовки к текущему, промежуточному, итоговому контролю знаний студентов в условиях полилингвального освоения языков.

Ключевые слова: педагогический вуз, неязыковые специальности, межкультурная коммуникация, тестовые задания, форма контроля, тесты закрытой структуры.

Основная цель дисциплины «Русский язык», введенной в качестве общеобязательной в образовательную программу всех специальностей педагогических вузов, – формирование у будущих специалистов коммуникативной компетентности – способности решать лингвистическими средствами реальные задачи общения в конкретных речевых ситуациях социальной и научной сферы. А потому состав межкультурной компетентности определяется набором компетенций: лингвистической, лингвокультурологической, социокультурологической, коммуникативной, профессионально-специализирующей. Конечной целью является достаточный уровень освоения LSP, как «инструмента» для решения интеллектуальных и социальных задач в будущей профессиональной деятельности с учетом межкультурного фактора [1, с. 5].

В реализации задач каждого уровня освоения дисциплины велика роль учебно-методического комплекса (УМК), одним из компонентов которого призван стать «Тестовый практикум по русскому языку», подготовленный авторами статьи [2] в полном соответствии с Типовой программой и с учетом содержания действующих учебников, утвержденных МОН Республики Казахстан и рекомендованных к использованию. Создание «Тестового практикума по русскому языку», адресованного студентам неязыковых специальностей, обусловлено необходимостью в совершенствовании различных форм контроля и оценивания и призвано позитивно повлиять на профессиональную подготовку будущих учителей. Вместе с тем, несмотря на то что пособие в основном рассчитано на преподавателей гуманитарного цикла, оно будет полезно и всем тем, кто стремится к созданию качественных объективных оценочных средств контроля подготовленности студентов. Усвоение принципов и приемов создания тестовых заданий, во-первых, позволит в дальнейшем самостоятельно разрабатывать оценочные материалы для ведения образовательной деятельности. И, во-вторых, работники высшей школы смогут грамотно и критически подойти к анализу качества готовых

оценочных материалов. В первой части анонсируемого пособия устанавливаются требования, предъявляемые к организации и проведению тестирования как одной из форм обучения и проверки результатов познавательной деятельности студентов. Эти требования распространяются на преподавателей кафедры русского языка и литературы, осуществляющих текущий, промежуточный и итоговый контроль успеваемости студентов с использованием базы тестовых заданий, а также организующих тестовую форму проверки остаточных знаний обучаемых.

Педагогический тест характеризуется как система заданий возрастающей трудности, специфической формы, позволяющих объективно и качественно оценить и измерить уровень знаний студентов по определенной теме, разделу или дисциплине в целом [3; 4].

Применение в учебном процессе разнообразных форм тестового контроля знаний студентов имеет ряд преимуществ перед традиционными формами обучения: в полном объеме представлено содержание темы; используются тесты как для групповых, так и для индивидуальных испытаний; благодаря тестам обеспечивается объективность оценки знаний студентов; сокращается время на контрольное испытание любого количества обучаемых; создается возможность измерить начальный уровень и приращение знаний студентов на любом интервале времени; повышается интерес к дисциплине; обучение характеризуется как рефлексивное, что способствует персонизации самостоятельной работы.

По целям выделяют тестовые задания *обучающие* (применяются в процессе текущего контроля для активизации обучения) и *контрольные* (используются преимущественно для итогового контроля). Контрольное тестирование применяется как форма текущего контроля качества усвоения знаний студентов (в течение семестра – на практических занятиях, во время проведения контрольных недель); промежуточной аттестации студентов (в соответствии с учебным планом); итогового контроля (проверка остаточных знаний студентов). В процессе всех видов контроля в целях стимулирования обучения преподаватель может комбинировать разные формы тестовых заданий, совмещать и использовать их по своему усмотрению в соответствии с содержанием учебного материала. Тестовые задания контрольного типа и составили содержание второй части практикума по русскому языку, адресованного студентам неязыковых специальностей.

Определив назначение тестовых заданий, составители обратились к характеристике их видов. Традиционная методика составления тестирующих программ (*мастер-тестов*) описывает разнообразные формы одновариантных тестовых заданий: а) закрытые тесты с выбором одного из предложенных альтернативных ответов; б) открытые тесты (на завершение) с

заданием дополнить, продолжить ответ; в) тесты на установление взаимосвязей (соответствия); г) тесты на установление правильной последовательности; д) тесты по измерению глубины знаний по отдельным предметам; е) тесты на решение задач (в том числе лингвистических, математических, физических); ж) тесты по аналогии; з) тесты на определение степени усвоения полученной информации; и) тесты на понимание текста и мн. др.

Составители остановили свой выбор на тестах закрытого типа (канонических), в которых традиционно правильным является один ответ. Такая структура обусловлена как логическими, так и учебно-технологическими подходами в обучении. Один правильный ответ придает однозначность смыслу тестового задания и не допускает различных толкований. Главную трудность при разработке закрытых тестовых заданий представляет формулирование неправильных, но правдоподобных ответов. Так, согласно общепринятым в современной тестологии требованиям [5], педагогически и содержательно корректными считаются задания, представляющие собой не вопрос (ср.: «*Кто является основоположником коммуникативного синтаксиса?*»), а утверждение, поскольку такие формулировки не могут быть ни истинными, ни ложными, – такого рода суждения нужно давать в форме утвердительных, чаще назывных, предложений («*Основоположник коммуникативного синтаксиса*»). Тесты должны содержать только правильные, с точки зрения содержания данной дисциплины, формулировки, отвечать требованиям предметной чистоты, логичности и корректности. Если же они составлены неудачно, то правильный ответ выделяется на их фоне и может быть легко «расшифрован». В этом случае задание теряет свою контролирующую функцию, а для того чтобы оно «работало», все ответы должны быть одинаково привлекательными для студентов, причем, желательно, чтобы их правдоподобность была более или менее равномерной (при определенном соотношении «околоправильных» и «неправильных» ответов).

Наряду с этим для проверки классификационных знаний студентов допускается использование заданий, имеющих не один, а несколько правильных ответов, каждый из которых оценивается одним баллом. В этом случае тестовые задания закрытой структуры охватывают следующие виды: задания с двумя, тремя, четырьмя, пятью и т.п. числом ответов. Именно такого рода структура была положена в основу подготовленного авторами «Тестового практикума по русскому языку», в котором используются задания трех уровней сложности.

Данный выбор объективируется рядом дидактических условий:

1. Выпускники школ при подготовке к ЕНТ овладели навыками работы с тестовыми заданиями, имеющими один правильный ответ из пяти альтернативных. Исходя из общедидактических принципов преемственности, последовательности, перспективности, принципа «от простого к сложному» (постоянное увеличение степени сложности в организации познавательной деятельности), принципа учета возрастных особенностей обучаемых, составители посчитали закономерным предложить студентам 1-го курса более высокий уровень трудности тестовых заданий.

2. Положение о составлении тестовых заданий с несколькими правильными ответами нашло отражение в Инструктивном письме, разработанном компьютерным центром ЮКГПУ с опорой на образцы, представленные в сборниках МОН Республики Казахстан, рекомендующих именно такую структуру тестовых заданий в период организации ВОУД (внешней оценки учебной деятельности) для проверки уровня подготовленности выпускников педагогических вузов.

3. Необходимо было учесть требования к формированию у студентов целого ряда компетенций, в том числе профессионально-специализирующей, предполагающей выработку у будущих учителей умений не только решать тесты такой структуры, но и овладевать навыками составления тестовых заданий по предметам специализации. В процессе самостоятельной работы у студентов появится дополнительная возможность познакомиться с образцами, дающими представление о корректности формулировок тестовых заданий; подходах к подбору правильных/неправильных) ответов; способах создания ключей к тестам и формах проверки выполненной работы.

Авторы считают, что выше сформулированное условие делает полезным знакомство с практикумом студентов языковых специальностей, поскольку при составлении тестовых заданий были учтены не только общедидактические, но и лингводидактические принципы. В частности, будет полезным знакомство с рядом требований к составлению тестов с двумя или тремя правильными ответами. Такие задания определяются содержанием и логикой материала, например: два вида глаголов (*совершенный* и *несовершенный*); две особые формы глагола (*причастие* и *деепричастие*); три склонения существительных (1-е, 2-е, 3-е); три разряда имен прилагательных (*качественные, относительные, притяжательные*); три разряда имен числительных (*количественные, порядковые, собирательные*); три разновидности омонимов (*омографы, омофоны, омоформы*).

Как известно, разработчики методических рекомендаций по составлению тестов считают, что «сферой применения тестовых заданий с тремя правильными ответами является входной и текущий контроль, реже –

итоговый, что объясняется все же большей вероятностью догадки в ответах испытуемых» [6, с. 21]. В связи с этим составители «Тестового практикума по русскому языку» посчитали возможным включение в сборник заданий с двумя и тремя правильными ответами, что было заложено в их уровневую дифференциацию. При разработке тестов учитывались требования к знаниям, умениям и навыкам студентов, которые они должны получить в результате изучения общеобязательного предмета «Русский язык»: эти требования сформулированы в Типовой (и рабочей) программе. Тестовые задания должны выявить степень овладения студентами требуемыми знаниями, умениями и навыками, а потому тесты составлялись с учетом обучающих задач, которые должны быть реализованы в ходе освоения дисциплины «Русский язык»: знание лингвистической теории; умение давать определения; умение находить сходства и различия; умение принимать решение в типовой ситуации общения и т.п.; навыки использования языковых единиц разных уровней с учетом их функционально-стилистической характеристики. Педагогически корректными считаются тестовые задания, которые не только соответствуют требованиям учебной программы и правильны с точки зрения содержания изучаемой дисциплины, но и рассчитаны на разный уровень знаний студентов (задания разной степени трудности), вариативны и оптимальны по трудности [3; 7].

Тестовые задания, вошедшие в сборник, отвечают сформулированным выше требованиям, о чем свидетельствуют результаты их апробации на рубежном и итоговом контроле в 2017-2018 учебном году. Тестовые задания имеют каноническую структуру: в них даются формулировки таких вопросов, которые предполагают выбор от одного до трех правильных ответов из пяти-семи альтернативных вариантов. Составителями были учтены также требования эквивалентности: приблизительно одинаковые по сложности задания расположены таким образом, чтобы смысловой модуль включал вопросы всех разделов и тем и давал представление о качестве их усвоения. Особое внимание при составлении тестов обращалось на валидность формулировок заданий, т.е. их соответствие смыслу и содержанию контролируемого материала, в котором нашел отражение функционально-стилистический подход к усвоению неродного языка.

Примечательно, что именно контрольные тестовые задания различной формы и степени трудности, при правильном их составлении и использовании, позволяют получить объективную оценку уровня знаний студентов, выявить индивидуальный темп обучения и пробелы в текущей и итоговой подготовке обучаемых. Тесты подготовлены для использования как в условиях матричного, так и в условиях компьютерного тестирования, обеспечивающего возможность на информационной основе получать

неограниченное количество тестов с разными вариантами заданий и разными вариантами ответов, предоставляя каждому испытуемому индивидуальный тест одинаковой сложности [8, с.104].

Преимущества применения компьютерного тестирования в том, что они «не боятся рассекречивания» и служат средством представления укрупненной единицы знаний, что позволяет одним заданием с переменными элементами опросить студентов без какого-либо риска списывания ими правильных ответов друг у друга [9, с. 387]. Надежность теста зависит от количества заданий (длины теста): чем он длиннее, тем надежнее. Кроме того, надежность тестовых заданий проверяется результатами, получаемыми в процессе их использования в разных группах студентов с близким уровнем подготовленности.

Исходя из понимания задач и проблем профессионально-методической подготовки студентов в условиях вузовского обучения, составители отобрали и представили в тестах такой дидактический материал, который призван позитивно повлиять не только на качество организации проверки знаний обучаемых, но и на совершенствование их познавательных навыков. Спецификой таких форм учебно-познавательной деятельности студентов, как СРСП и СРС, предусмотренных кредитной технологией обучения и предполагающих индивидуальные траектории освоения предметов, продиктовано решение составителей предоставить студентам возможность осуществить самопроверку и взаимоконтроль выполненных тестовых заданий на основании помещенных в конце сборника правильных ответов – «ключей» к тестам.

Предлагаемые в пособии тесты апробированы авторами на кафедре русского языка и литературы Южно-Казахстанского государственного педагогического университета на ограниченной выборке студентов, поэтому статистика, отражающая результаты выполнения тестовых заданий, имеет в настоящее время ограниченные рамки. Апробация качественных измерителей на значимой выборке студентов позволит провести глубокий тестологический анализ полученных результатов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Типовая учебная программа «Русский язык». – Алматы: Казак университеті, 2016. – 16 с.
2. Кадеева М.И., Стычева О.А. Тестовый практикум по русскому языку: учеб.-метод. пособие для студ. неязык. фак. пед. вузов Казахстана. – Шымкент: ЮКГПУ, 2018. – 156 с.
3. Аванесов В.С. Теоретические основы разработки заданий в тестовой форме: пособие для проф.-преп. состава высш. шк. – М.: МГТА, 1996. – 95 с.

4. Чельшкова М.Б. Теория и практика конструирования педагогических тестов: учеб. пособие. – М.: Логос, 2002. – 432 с.

5. Педагогические технологии: учеб. пособие для студ. пед. спец. / Под. общ. ред. В.С. Кукушкина. – Ростов н/Д: Издат. центр «Март», 2002. – 320 с.

6. Аванесов В.С. Композиция тестовых заданий. – М.: Центр тестирования, 2002. – 240 с.

7. Майоров А.Н. Теория и практика создания тестов для системы образования. – М., 2001. – 296 с.

8. Кадеева М.И., Каримова Г.О., Сариев Б.С. Оптимизация преподавания теории русского языка с помощью многовариантного тестирования // Вестник высшей школы Казахстана. – 1996. – № 6. – С. 102-105.

9. Кадеева М.И. Компьютерные технологии в изучении языка: Прикладной аспект // Язык и культура: функционирование и взаимодействие: материалы междунар. науч. конф. – Шымкент, 2003. – С. 386-391.

КАДЕЕВА М.И., СТЫЧЕВА О.А. ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ТІЛДЕРДІ МЕНҒЕРУ ТӘЖІРИБЕСІНДЕ ТЕСТ ТАПСЫРМАЛАРЫН ЖАСАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Осы мақала үшін авторлардың тақырып пен материалды іріктеуін анықтаған жетекші идея: лингвистикалық циклдің жалпы міндетті пәндері бойынша студенттерді бақылау мен бағалаудың тестілік формасы – тиімді және ұтымды, Сондықтан тест тапсырмаларын құру шарттары мен қағидаларын білу, оларды әзірлеу біліктілігінің қажетті шеңберінің болуы оқытушының кәсібилігінің маңызды көрсеткіші болып табылады. Тест тапсырмаларының банкі – білім беру бағдарламасының барлық пәндерінің оқу-әдістемелік кешенінің қажетті құрылымы туралы ережені негізге ала отырып, авторлар «Тестовый практикум по русскому языку» оқу-әдістемелік (Шымкент: ОҚМПУ, 2018. – 150 б.) құралын Қазақстан педагогикалық жоғары оқу орындарының тілдік емес мамандықтарының студенттеріне арнайды. Мақалада осы басылымның оқу-әдістемелік пен мазмұндық толтырылуының ерекшелігі сөз болып тұр, ол тілдердің полилингвалды игерілуі жағдайында студенттердің білімін ағымдағы, аралық, қорытынды бақылауға дайындық кезеңінде оқытушылар мен студенттердің іс-әрекетін реттейтін құралдың аңдатпасы ретінде сипатталуы мүмкін.

Кілт сөздер: педагогикалық жоғары оқу орын, тілдік емес мамандықтар, мәдениетаралық коммуникация, тест тапсырмалары, бақылау түрі, жабық құрылымды тесттері.

KADIEVA M.I., SYCHEVA O.A. TECHNOLOGY FOR CREATING TESTS IN THE PRACTICE OF UNIVERSITY LEARNING LANGUAGES

The leading idea, determining approaches to the topic and the selection of the authors of the material for this article: test form control and evaluation of students in general education subjects of linguistic cycle-effective and rational, but because knowledge of conditions and settings create test tasks, have the necessary range of skills of their development is an important indicator of teacher professionalism. On the basis of the

provisions on the Bank of test items is a necessary component of educational-methodological complex of all items of the educational program, the authors prepared for publication a teaching aid «Test workshop in Russian language» (Shymkent : JuKGPU, 2018. -150 p.), designed for students of non-language majors pedagogical universities of Kazakhstan. Specifics about the training-methodical and content of this publication is referred to in this article, which can be described as a kind of announcement benefits, regulating the actions of teachers and students in the preparatory phase the current, intermediate, final control of knowledge of students in terms of multilingualism.

Keywords: *Pedagogical University, neязыковыe specialties, cross-cultural communication, test tasks, form controls, tests a closed structure.*

ӘОЖ 811.512.1

ТҮРКІ СИНГАРМОНИЗМНІҢ ДАУЫСТЫ ЖӘНЕ ДАУЫССЫЗ ДЫБЫСТАРҒА ТАРАЛУ МӘСЕЛЕСІ

КӨПБОСЫНОВ Б.К.

Бұл мақалада қазіргі түркі оның ішінде қазақ тіліндегі сингармонизмнің теориясы қарастырылады. Күні бүгінге дейін сингармонизмді тек дауысты дыбыстардың үндесімі деген біржақты пікір айтылып келеді. Қазақ тіліндегі үндесім теориясының дауыссыз дыбыстарға да тән екенін кезінде А. Байтұрсынұлы мен Х. Досмұхамедұлы да баса айтқан болатын. Өкінішке орай, түркі теориялық фонетикасы, қазақ тілі оқулықтары мен оқу-әдістеме құралдары «дауыстылардың үндесімі» дегеннен әлі күнге дейін арыла алмай келеді. Біз осы мақалада сингармонизмнің дауыстымен бірге дауыссыз дыбыстарға тән екенін дәлелдеуге тырыстық.

Кілт сөздер: *фонетика, морфология, сингармонизм, дыбыс, ассимиляция, фонология, просодия.*

Сингармонизм мәселесі о бастан күрделі тілдік құбылыс ретінде танылып келді. Сондықтан оның төңірегіндегі пікірталастар ешқашан толастаған емес. Содан бірте-бірте оның шын мәні ашыла бастады.

Түркі сингармонизмі проблемасында «дауыссыздарға қатысты сингармонизм туралы айтуға бола ма?» деген тағы да бір маңызды сұрақ бар. Бұл сұраққа Н.К. Дмитриев: «Сингармонизм делится на гармонию гласных и гармонию согласных» [1, 39 б.], – деп жауап береді. Дегенмен, дауыстылардың үндестігі дауыссыз дыбыстардың сапасына әсер ете ме деген сұрақ туады. Басқа сөзбен айтар болсақ, онда: езулік сингармонизм мен еріндік сингармонизм көрші дауыссыздардың айтылуын өзгерте ме,

өзгертпей ме? Егер өзгертетін болса, оның ықпалы алдыңғы және кейінгі дауыссыздарға бірдей тарала ма, әлде олардың біреуіне ғана әсер ете ме? Басқа зерттеушілер тарапынан дауыссыздардың дауыстылардың үндестігімен байланысына қатысты сұрақ нақ осы тұрғыдан қойылуда. Француз ғалымы Жан Дени: «Явление гармонии гласных, что касается по существу только гласных, имеет отзвук в некоторых согласных, например в гуттуральных и в латеральном вибранте l (л)» [2, 108-109 бб.]. Әзербайжан тілінің дыбыстық құрамын эксперименттік тұрғыдан зерттеудің нәтижесінде әзербайжан ғалымы профессор Ф.А. Кязимов: «Түркі тілдеріндегі сингармонизм тек дауыстыларға ғана емес, дауыссыздарға да таралады» [3, 94 б.], – деген тың пікір қосты.

Бұл келтірілген екі көзқарастағы дауыстылардың сингармонизмін түсінудегі айырмашылық Ф.А. Кязимовтың тұжырымдаған мына пікірінен айқын көрінеді: «В звуковом составе аффикса постоянным признаком является: в вокализме – узкое и широкое образование, в консонантизме – способ и место образования; варьируют в звуковом составе аффикса: в вокализме – твердость и мягкость (иначе: место образования), огубленность и неогубленность, в консонантизме – твердость и мягкость» [3, 92 б.]. Мұның өзі қазіргі зерттеушілердің ұстанып отырған басты теориясы болып табылады.

Әлімхан Жүнісбековтің қазақ тілінің материалдары бойынша сингармонизм мәселелеріне арналған зерттеулері – түркі тілдеріндегі сингармонизм дауыстыларға да, дауыссыздарға да таралатын құбылыс екендігі туралы тұжырымды бекіте түседі, бірақ сингармонизм дауыссыздарға қатысты болғанда дауыссыздың дыбыстық реңкі, сингармониялық дыбыс кешенінің элементі ретінде, дауыстыға тәуелді болып өзгеріске түседі. Ә. Жүнісбеков осы кешендегі дауыссыздардың фонетикалық қасиетін зерттеп, дауыссыздардың дауыстылармен тіркесуінде артикуляцияда болатын өзгерістерді анықтады. Фонологиялық және экспериментті-фонетикалық талдаудың нәтижесі оған төмендегідей тұжырым жасауға мүмкіндік берді: «Гласные казахского языка сочетаются только с определенными оттенками согласных, и, наоборот, в зависимости от соседних гласных согласные приобретают различные оттенки. Ни один из них нельзя назвать основным... Все они равноправные оттенки одной фонемы» [4, 72 б.]. Одан әрі: «Оттенки согласных фонем по своим артикуляционно-акустическим признакам также вполне определенно соответствуют тому или другому сингармоническому варианту» [4, 73 б.]. Дауыстылардың үндестігін автор дәстүрлі, екі тұрғыда түсінеді: палатальді / палатальді емес, еріндік / еріндік емес.

Хакас тілінің материалдары бойынша дауыстылар мен дауыссыздарды сингармониялық комплекс аясында эксперименттік зерттеу де құрамындағы дауыстылар еріннің қатысына байланысты карама-қарсы қойылатын сөздердегі дауыссыздарда түрлі реңктердің пайда болатынын дәлелдеп берді. И.А. Оглоблин: «В словах, имеющих в своем составе гласные переднего ряда, согласные палатализуются, а в словах с гласными заднего ряда употребляются только непалатализованные согласные. При наличии в слове лабиализованных гласных согласные независимо от признака ряда подвергаются огублению» [5, 3 б.].

Сингармонизмнің тілдік табиғатын ашуға тырысқан еңбектер мол. Солардың бірінен «Сингармонизм бір қарағанда дауыстылардың үндестігі болып көрінеді және фонетикада дауысты дыбыстардың ассимиляциясы тұрғысынан қарастырылады, ал шынында мұндай көзқарастан әлдеқайда қызықтырақ және құрылымының мазмұны терең» [6, 191 б.], – деген проф. А.А. Реформатскийдің пікірін табамыз. Ол сингармонизмді дауысты дыбыстардан бөліп алып, оған бағындырмай, өз алдына бірегей текті құбылыс екенін айтты. Бір қарағанда қарапайым көрінгенімен, құрылымдық тұрғыдан күрделі тілдік құбылыс екенін анық меңзейді. Ғалым өзінің ойын әрі қарай жалғастыра келіп, сингармонизмді фонетикалық құбылыс деп қарастыруға болмайтындығын, сондай-ақ оны дыбыс түрленімі деп қарауға да болмайтынын баса ескертеді.

А.Н. Кононов үндестік заңының аффикстердің варианттылығына әсер ететінін көрсете келіп, бұл жайында мынандай пікір айтады: «В силу этого звуковой состав турецких аффиксов нестабилен и варьируется в зависимости от фонетического состава корня или основы слова как по линии гласных, так и по линии согласных» [7, 35 б.].

Ж. Әбуов сингармонизм туралы пікірін былайша түйіндейді: «...сингармонизм – не просто фонетический факт казахского языка, а фундаментальное явление, на основе которого осуществляется вся словесная, слоговая и звуковая реализация казахской (тюркской) речи» [8, 16 б.]. Сингармонизмнің тек дауыстыларды ғана емес, сонымен қатар дауыссыздарды да қамтитыны туралы әртүрлі пікірлер айтылды, солардың кейбіреулеріне біз де қосыламыз.

Оның ішінде Н.К. Дмитриев пен А.А. Реформатскийлердің жоғарыда келтірілген пікірлері ойымызды дәйектей түседі. Біздің ойымызша, сингармонизм тек дауыстыларға ғана емес, дауыссыздарға да таралады, өйткені түбірдегі дауыссыздарға аффикстердегі дауыссыздардың бейімделуінен де үндестік көрініп отырады. А.А. Реформатский осыған байланысты В.В. Радловтың И.А. Бодуэн де Куртенэнің салғастырмасын «тамаша» деп бағалағанын, өз кезегінде сингармонизмнің «морфологиялық

сөзтудырушы құрал ретінде қолданылатынын», «дауыстылар үндестігінің пайда болуы морфологияда жатқанын және орал-алтай тілдерінің ішкі формаларымен тығыз байланысты» деген пікірін келтіреді [9, 96 б.].

Мысалы, проф. М. Жүсіпұлы «Тілдің дыбыс қорын сингармонизм фонологиясының бағытында зерттеу үшін, біріншіден, ізденушінің алдында тұрған мәселелерге функционалдық (динамикалық) көзқарасты қалыптастыру керек; екіншіден, қазақша сөйлеу процесінде дыбысталу дағдысының және қазақ артикуляциялық базасының (дыбыстау мүшелерінің) сингармонизм заңына нық бейімделгенін анықтау керек. Ал, бұлардың ұйытқысы сингармонизм заңы екендігі, сондықтан ол сингармониялық және бейсингармониялық (акцентті-фонемалық) дыбыстау дағдылары мен артикуляциялық базаларды салыстырып зерттегенде айқын байқалады» [10, 7 б.] дей отырып, зерттеушілерге күрделі мәселе қоюда. Сингармонизм мәселесін толықтай шешу қажет болса, онда оны жеке бөліп қарамастан, өзге тілдердегі өзі тектес тілдік бірліктермен салыстыра қарастыру керек екенін ұсынып отыр. Сонымен қатар сингармонизмді оның тілдік қызметі тұрғысынан қарастырғанда ғана оның табиғатын толық түсіне аламыз. М. Жүсіпұлының сөзімен айтқанда: «Сингармонизм – сөздің фонетикалық және фонологиялық бейнесінің *лық* таңбасы, сөз құрамындағы барлық дыбыстарды (дауысты, дауыссыз, жарты дауысты) қамтиды; сөзді акустикалық және мағыналық жағынан тура қабылдаудың кепілі... Сингармонизмнің тағы бір коммуникативтік қызметі сөздің құрамындағы дыбыстарды біріктіру. Сөз, сөздің құрамындағы буындардың барлығы бір сингармониялық тембрмен сипатталады» [10, 107 б.]. Сонымен сингармонизм – жалпы түркі тілдеріндегі, оның ішінде қазақ тіліндегі күрделі құбылыс ретінде сөздің просодикалық белгісі, ол сөздің құрамындағы дыбыстардың бәрін толық қамтиды, соның нәтижесінде дыбыстардың бәрі бірігіп, бүтін бір сөзге айналады, сонда сөз сингармонизм арқылы ғана дұрыс айтылады, дұрыс танылады.

Қазақ тілінің дыбыс жүйесі туралы ғылымының құрамындағы үш теорияның да тегі А. Байтұрсынұлы мен Х. Досмұхамедұлының осы салаға арналған еңбектерінен басталады.

Көптен бері А. Байтұрсынұлының фонетикалық көзқарасын арнайы зерттеп келе жатқан профессор М. Жүсіпұлының «қазақ тілінің дыбыстарын А. Байтұрсынұлы фонологиялық мағыналы единицаларға» бөліп талдағанын айта келіп, «...қазақ тілінің просодиялық доминантасы деп А. Байтұрсынұлы сингармонизмді түсінген...» [10, 56 б.] деуі бүгінгі зерттеушілердің оған берген әділ бағасы болып табылады. Осының бәрінің негізінде А. Байтұрсынұлының «Қазақ сөзі екі түрлі: бір түрі – жуан, екінші түрі – жіңішке. Жуан сөздің ішіндегі дыбыстарының бәрі жуан болады, жіңішке

сөздің ішіндегі дыбыстарының бәрі де жіңішке болады» [11, 390 б.] деген қағидасы жатыр. Бұл жердегі баса көңіл бөлетін жай «жуан сөздің ішіндегі дыбыстарының бәрі жуан болады, жіңішке сөздің ішіндегі дыбыстарының бәрі де жіңішке болады» деген сөзі. Ең бастысы Ахаң сөздің құрамындағы дауысты-дауыссыз дыбыстардың фонологиялық мәртебесін тең көріп отыр. Әрине дауыссыз «...дыбыстардың жуан, жіңішке айтылу ықтияры дауысты дыбыстарда болады» [11, 390 б.] деген сықылды жарыспа пікірлерді де кездестіріп қаламыз. Алайда ғалымның өзінің көкірек көзімен тапқан қазақ сөзінің бірегей просодикасы жайлы ойлары әрқашан басым жатады.

Жалпы фонетикада (общая фонетика) сөз просодикасы тілдегі дыбыстарды бүтін бір сөз етіп басын құрастырып тұратын фонетикалық бірлік ретінде түсіндіріледі. Бұл – қазір дау тудырмайтын анықтама. А. Байтұрсынұлы: «Фонетиканың қарастыратыны тілде қандай дыбыстар бар, олар қалай сөз ішінде байласады» [11, 392 б.], – дейді. «Фонетиканың дыбыстарды қарастыратынын» көптің бәрі білгенімен, оның дыбыстардың «қалай сөз ішінде байласатынын» да қарастыратынын екінің бірі біле бермейді. Ендеше «тілде қанша және қандай дыбыстар бар» деген өз алдына маңызды мәселе болып табылса, олар «өзара қалай байласады» деген мәселе одан да маңызды болып табылады. Тілде «қанша және қандай дыбыстар бар?» деген сұраққа тек сөз просодикасы арқылы ғана дұрыс жауап табуға болады. Орыс тілінің дыбыстарын сөздік екпінсіз түгендеу мүмкін емес, ал буын тілдерінің дыбыс құрамын сол тілдердегі тон арқылы ғана тиянақтауға болатыны сияқты, қазақ тілінде қанша дыбыс бар екені үндесім (сингармонизм) заңы арқылы ғана анықталады.

А. Байтұрсынұлы өзінің «фонологиялық» пайымдауын төмендегідей сөздермен баяндайды: «Тіл болса, оның заңы боларға керек. Қазақ тілінде бір сөзге жуан дыбыс пен жіңішке дыбыс араласып кірмейді. Бұл тіліміздің заңы емес пе? ...Менің бұрынғы жазған сөзім хәм осы жолғы жазған сөздерім фонетикаға тиісті сөздер. Фонетиканың қарастыратыны тілде қандай дыбыстар бар, олар қалай сөз ішінде байласады. Біздің сөйлеп, қарастырып отырғанымыз қазақ фонетикасы». Қазақ тілінің сондай «заңы» ретінде үндесім (сингармонизм) фонологиясын алып отыр.

А. Байтұрсынұлы: «...19 дыбыстардың һәр қайсысы бірде жуан, бірде жіңішке айтылады» [11, 324 б.] дегенді қазақ сөзінің үндесім просодикасына сүйеніп айтып отыр. Содан келіп қазақ тілінде «43 түрлі дыбыс» бар деген қорытындыға келеді. Сөйтіп, Ә. Жүнісбековтің пікіріне сәйкес, егер «...тюркская словесно-сегментная фонология есть фонология сингармонизма» [12, 39 б.] десек, онда қазақ, фонологиясының бастау көзі А. Байтұрсынұлының еңбектерінде жатқанына көз жеткіземіз.

Қазіргі қазақ (түркі) теориялық фонетикасының «гармония гласных» деген жаңсақтықтан арылып келіп отырған тоқтамы да осы А.Байтұрсынұлының қағидасы болып табылады. Өкінішке орай, түркі теориялық фонетикасы, оның ішінде, әсіресе, практикалық фонетика (қазақ тілі оқулықтары мен оқу-әдістеме құралдары) «гармония гласных» дегеннен әлі күнге дейін арыла алмай келеді. Түркі тілдерінің, оның ішінде қазақ тілінің үндестік заңы біршама жүйелі зерттелді дегенмен, XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының сингармонизм жайлы тұжырымдамасы әлі де оң шешімін таба алмай келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М.-Л., 1948. – 275 с.
2. Deny J. Grammaire de la langue turque: (Dialecteosmanli). – P., 1920. – 1218 s.
3. Кязимов Ф.А. Принципы сингармонизма в азербайджанском языке // Известия ОЛЯ АН СССР. – Т. 13. – Вып. 1. – М., 1954. – С. 88-96.
4. Джунисбеков А. Сингармонизм в казахском языке. – А-А.: Наука, 1980. – 75 с.
5. Оглоблин И.А. К проблеме сингармонизма: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Л., 1971. – 24 с.
6. Реформатский А.А. Иерархия фонологических единиц и явления сингармонизма // Исследования по фонологии. – М.: Наука, 1966. – С. 186-198.
7. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1956. – 569 с.
8. Абуов Ж. Сингармоническая основа восприятия тюркской речи (Теоретические проблемы и экспериментально-фонетическое исследование). – Алматы: Ғылым, 1997. – 218 с.
9. Реформатский А.А. Лингвистика и поэтика. – М.: Изд-во «Наука», 1978. – 263 с.
10. Жүсіпұлы М. Ахмет Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. – Алматы: Ғылым, 1998. – 215 б.
11. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992. – 446 б.
12. Джунисбеков А. Тюркская фонология – фонология сингармонизма // Тюркская фонетика – 90: тез. докл. 1-й Всесоюзной конф. – Алма-Ата, 1990. – С. 38-39.

КӨЛБӨСЫНОВ Б.К. О ТЮРКСКОМ СИНГАРМОНИЗМЕ В ГЛАСНЫХ И СОГЛАСНЫХ ЗВУКАХ

В этой статье рассматривается теория сингармонизма в современных тюркских языках, а именно в казахском языке. До сих пор сингармонизм определяется как явление, присущее только для гласных звуков. В свое время А. Байтұрсынұлы и Х. Досмухамедұлы утверждали, что теория созвучия характерна и для согласных звуков в казахском языке. К сожалению, и в тюркской теоретической фонетике, и в учебниках по казахскому языку, и в учебно-методических пособиях по-

прежнему используют только созвучие гласных звуков. В этой статье мы постарались доказать, что существует сингармонизм и для согласных звуков.

Ключевые слова: фонетика, морфология, сингармонизм, звук, ассимиляция, фонология, просодия.

KOPBOSSYNOV B.K. TURKIC SINHARMONY IN VOWEL AND CONSONANT SOUNDS

This article discusses the theory of synharmonism in modern Turkic languages, exactly in the Kazakh language. Until now, synharmonism is defined as a phenomenon unique only to vowel sounds. At one time, A. Baitursynuly and H. Dosmukhameduly also said that the theory of harmony is also appropriate for consonants in the Kazakh language. Unfortunately, both in the Turkic theoretical phonetics, and in the textbooks on the Kazakh language, and in educational and methodical manuals still use only the harmony of vowel sounds. In this article, we tried to prove that there exists synharmonism for consonants too.

Keywords: phonetics, morphology, synharmonism, sound, assimilation, phonology, prosody.

ӘОЖ 811.512.1'282

**ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ӨЗГЕРМЕЙТІН (ҮСТЕУЛЕР)
СӨЗДЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ**

ҚҰРБАНОВ А.Г.

Қазіргі тіл білімінде үстеулердің ең бір күрделі де даулы сөз табы екені белгілі. Сондай талас тудырып жүрген мәселелердің бірі – үстеулердің морфологиялық құрамы болып отыр. Жалпы «үстеулер морфологиялық жағынан түрленбеуі оның негізгі граммтикалық белгісі болып табылады. Сөз өзінің сөзөзгерімдік тұлғаларын жоғалтып, сөзөзгерім жүйесінен шығып қалса, онда ол үстеуге айналады», – деп түсіну дағдыға айналған. Дегенмен бұл өлиемнің түркі тілдеріндегі кейбір үстеулерге біршама қайшы келетінін ескерткіміз келеді.

Кілт сөздер: түркі тілдері, үстеу, тіл білімі, статистика, лингвистика, сөздік, филология, сөзөзгерім, лексика-грамматика, синтаксис, түбір, семантика.

Түркі тіл білімінде ең бір күрделі де, ең бір даулы сөз таптарының бірі – үстеу сөздер. ХІХ ғасырдың басынан бастап күні бүгінге дейін үстеудің тарихы, табиғаты және лексика-грамматикалық ерекшеліктері жайлы талай-талай ғылыми еңбектер жазылды. Соған қарамастан қазіргі тіл тұрғысынан қарағанда үстеу сөздердің әлі де айтылмай, әлі де шешілмей келе жатқан мәселелері жеткілікті екені анық.

Үстеу сөздердің зерттелу тарихы өткен ғасырдағы жекелеген тілдердегі жарық көре бастаған грамматикалармен тығыз байланысты. Мысалы: И. Гиганов «Грамматика татарского языка» (1801), М.А. Казем-бек «Общая грамматика турецкого-татарского языка» (1846), «Грамматика алтайского языка» (1869), Г.М. Мелиоранский «Краткая грамматика казах-киргизского языка» (1894, 1897) және т.б. Бұл грамматикаларда үстеу сөз табының өзіндік белгісі, оларды өзге сөз таптарынан ажырататын ерекшеліктер мен айырым-белгілер, үстеуге тән анықтамалар мен тұжырымдар жасалып, зерттеушілер тарапынан біршама жүйеленді. Десе де, үстеулердің жасалу жолдары мен лексика-грамматикалық ерекшеліктерінің зерттелуі толыққанды болмады. Өйткені, бұл оқулықтардың негізгі міндеті мен мақсаты белгілі бір сөз табын жан-жақты зерттеп, оған ғылыми тұрғыдан түсініктемелер мен дәлелдемелер жазып, елеулі еңбектер қалдыру емес, керісінше тіл білімі саласын, ондағы қайшылықтар мен басы ашылмаған мәселелерді реттеу, қандай да бір халықтың тіл ерекшеліктерін айқындап, тілдік жүйесін бір ізге келтіру сияқты көпшілікке танымал грамматика жасау еді. Сондықтан да аталған оқулықтарда әрбір жеке сөз табын қарастырғанда, көбінесе, оның ғылыми жағынан гөрі жалпы семантикалық тұрғысы басым болып отырды. Бұл оқулықтарда үстеулердің негізгі белгілері аталды, мағынасына қарай семантикалық топтары ажыратылды, сөйлем ішіндегі қызметінің өрісі айқындалды. Жоғарыдағы ғалымдар еңбектерінде үстеулердің сөз табы ретінде алатын орны, өзге сөз таптарымен ара қатынасы, сатылы даму формасы жүйелі түрде зерттелінбеді. Жалпы үстеу сөздер тобына теориялық анықтамалар беру, тілдік жүйеден алатын орнын, лексика-семантикалық топтарын айқындау, грамматикалық құрылымы мен синтаксистік байланысу тәсілдерін зерттеу бір жақты жүрді. Сонымен қатар, ғалымдар үстеулердің пайда болу, қалыптасу жолын анықтауда, жасалу тәсілін ашып көрсетуде жетістіктермен қатар біршама жаңсақтықтарға да ұшырап отырды. Өйткені, кейбір үстеулердің мағыналық жақтан да, функциялық жақтан да қолданылуы аралық жағдайда тұрды. Мұндай тұлғалардың дәл қай сөз табына тән екендігін кесіп айту қиын болды. Құрылымдық ерекшелігінің көмескі болуы салдарынан екіұшты даулы мәселелерге жетеледі. Осындай бірен-саран кездесетін басы ашылмаған, мағыналық тұрғыдан көмескі сөздер ғалымдар тарапынан аталмыш грамматикаларда өзіндік сипаты мен табиғатын таппады. Сонда да жазылып кеткен бұл еңбектер сол дәуірдің орасан зор зерттеулері мен нәтижелері еді. Жоғарыда аталған ғалымдардың бұл еңбектері алдағы уақытта жазылатын оқулықтар мен диссертациялық зерттеулерге бастама жол болды.

1930-1940 жылдары жарық көрген оқулықтар мен грамматикалар үстеу сөзжасымының жекелеген түрлеріне ғана талдаулар жасап, біршама жаңа

толықтырулар мен тың болжамдар қосты. Олардың арасында үстеулерге деген көзқарас біржақты болып, көбі бірін-бірі қайталады. Тек проф. Н.К. Дмитриев өз зерттеулерінде жаңаша тың деректер келтірді. Ғалым үстеулердің толық дербес сөз табы ретінде жеке мағынасының әлі де болса қалыптаспағанын, тек синтаксистік қатынас барысында кез келген сөз табымен байланысып, үстеулік мағына беретіндігін айтты. Бұл топтағы үстеулерді ғалым синтаксистік үстеулер немесе сын есімдік үстеулер деп қараған. Сонымен қатар Н.К. Дмитриев үстеу сөзжасамын, олардың жасалуындағы морфологиялық, синтаксистік тәсілдерді жеке бөліп алып, екі тәсілдің арасына айырымдық белгілерін қойып, әр тәсілдің өзіндік ерекшеліктерін анықтады [1].

Түркі тілдерінде үстеулердің зерттелуі негізінен оқулықтар мен кейбір жеке грамматикалық еңбектермен шектеліп отырды. Сондықтан да болар жекелеген тілдердің қайсысында болмасын үстеулердің сөз табы ретінде алатын орны, оларға берілетін анықтама белгілі ғылыми дәлелдемелер мен болжамдарға ие болмады. Ғалымдардың көпшілігі үстеуді жеке зерттеу нысаны етіп қарастырмағандықтан екіұшты даулы сұрақтарға жауап таба алмады. Зерттеушілердің басым бөлігі үстеулердің жасалу жолын, лексика-грамматикалық топтарын талдап, сөйлемдегі пысықтауыштық қызметіне тоқталып отырды. Үстеулердің нақ үстеу болуындағы жолын, өзге сөз таптарынан айырмашылығын, олармен тіркесу қабілетін, сонымен қатар үстеу сөздердің сан ғасырлық қалыптасуын дөп басып көрсете алмады. Түркі тіл біліміндегі көптен күткен үстеу туралы жан-жақты зерттеу, толыққанды талдау, белгілі бір жүйеге түсіріп, басқа сөз таптарымен арасындағы ірге тасты қалау, бір-бірімен байланысын жасап, ортақ қасиеттерін айқындау якут тілінің маманы, көрнекті түрколог-ғалым А.Н. Харитоновтың үлесіне тиді. Зерттеуші өзінің «Неизменяемые слова в якутском языке» атты еңбегінде үстеулерді жеке сөз табы ретінде қарастырып, түбегейлі талдаулар жасап, анықтамасын берді. Ғалым якут тіліндегі үстеулерді өз алдына жеке зерттеу нысаны етіп алды. Тілдегі сөздердің лексикалық, грамматикалық сипаттарына зер сала отырып, үстеулердің түрлі сөз таптарымен байланысын, әрбір жеке сөз табының үстеулерге ықпалын, өзіндік қасиеттерін саралады. Автор аталмыш сөз топтарын жеке-жеке алып қарастырды. Якут тіліндегі үстеулердің жалпы сипатын түркі тілдеріндегі материалдармен салыстыра отырып біршама қорытындылар мен тұжырымдар жасады. Басқа түркі тілдеріндегі үстеулерге қарағанда якут тіліндегі үстеулердің морфологиялық жағынан әлдеқайда жан-жақты дамығандығын айтты. Оның себебі: 1) якутские наречия обладают гораздо большим количеством живых, продуктивных аффиксов; 2) в якутском языке прилагательное сочетается с глаголами обычно только при помощи наречного аффикса, тогда как в других

тюркских языках оно сочетается с глаголом в своем неизменном виде; 3) якутский язык обладает значительным количеством непроизводных наречий (омертвельных слов, функционирующих в роли наречия) [2, 5].

Өткен ғасырдың 40-жылдарында үстеу сөз табына қатысты жазылған ғылыми еңбектердің бірі – Г.Азымовтың «Түркімен делинде халларын ясалышы» атты диссертациясы. Бұл еңбекте ғалым түркімен тіліндегі үстеулердің жасалу жолының қандай тәсілдер негізінде іске асатынын көрсете отырып, тілдегі үстеулердің жасалуын үлкен екі топқа бөліп қараған. Бірінші топта автор үстеулердің мағыналық ерекшеліктерінің сипатын, яғни, лексика-семантикалық топтарын түзіп, жеке тұрғанда толық үстеулік мағынасы бар түбір сөздерді қарастырады. Мысалы: ерен, хас, жауда және т.б. Екінші топтағы үстеулердің жасалуын автор туынды сөздермен байланыстырады. Туынды үстеулердің пайда болуына есімді, етістікті сөздердің қатысу деңгейін, өзге сөз табы лексикалық бірліктерінің үстеу жасау қабілетін айқындап, сөзжасамдағы үлкен тәсіл, арнайы сөз тудырушы формалар көмегімен пайда болатын үстеулердің морфологиялық құрамын ашып көрсетті [3, 24].

Жекелеген түркі тілдеріндегі үстеу сөз табына байланысты берілген кейбір пікірлерге тоқталайық. А.М. Щербактың айтуынша, ескі өзбек тілінде үстеу сөздер түрлендіруші формалары жоқ, бірақ кей жағдайда мүлдем қатыспайды дегеннен гөрі кейбір сөз түрлендіруші формалары бар, бірақ олар тұрақты, көнеленген, аралық синтагматикалық байланысы үзілген грамматикалық көрсеткіш ретінде танылады [4, 185]. А.Н. Кононов осы пікірді қостап, қазіргі тіл тұрғысынан нақтылай түседі. Ғалым: «өзбек тіліндегі үстеулер қимылдың алуан түрлі белгілерін, өту дәрежесін білдіреді». Негізгі морфологиялық-синтаксистік белгісі – түрленбейтіндігі, ал басты лексика-морфологиялық ерекшелігі түрленуші сөздердің барлығымен қатынасқа түсуі болып есептеледі», – дейді [5, 282]. Акад. И.И. Мещанинов үстеулердің түрленбейтіндігін және оның сөз түрлендіруші формаларды қабылдамайтындығын нақты көрсетеді: «Эти падежные окончания закрепляются за отдельными наречиями, придавая им различное значение и обращаясь в каждом отдельном случае в неизменяемые форманты. Таким путем, т.е. различными падежными изменениями, может от одной основы образоваться ряд наречий. Такое падежное изменение вовсе не является склонением наречий. Оно было падежным изменением в прошлом, когда наречие еще не было наречием, а выступало обычным склоняемым именем в синтаксическом значении обстоятельства. Но когда падежные формы уже закрепились за наречием, они обратились в его формант, утратив значимость падежного окончания. Таким путем в русском языке получился ряд наречий

падежного и предложно-падежного образования от одной основы, ср. *верхом, наверху, сверху* и т.д.» [6, 344].

Бұл пікірлер басқа да лингвист-ғалымдардан кең қолдау тауып келді. Мәселен, «Башқұрт тілінің тарихи грамматикасының» авторлары М.А. Азнабаев пен В.Ч. Псянчин үстеулерді өзгермейтін сөз табы ретінде тек етістікпен тіркесін мойындайды: «...нам кажется, нет необходимости делить наречия на указывающие признак признака и признак действия. У тюркского наречия есть одна функция – функция выражать признак действия, и следует считать, что правы те лингвисты, которые в своих работах защищают ту идею, согласно которой наречие указывает на признак действия» [7, 225].

Алайда, түркі тілдеріндегі үстеулердің етістікпен тіркесіп пысықтауыштық, есімдермен тіркесіп атрибутивтік қатынаста жұмсалуды бұл авторлардан басқа ешкім жоққа шығармайды. В.Г. Егоров: «Наречие – неизменяемая часть речи, которая указывает на различные обстоятельства, при которых протекает действие. Наречие обозначает или признак действия или признак другого признака», – деген анықтама береді. Бірінші жағдайда ол кимылды анықтайды және әдетте етістіктің алдында тұрады, ал екінші жағдайда сапаның дәрежесін көрсетіп, сын есімнің немесе үстеудің алдында тұрады. Чуваш тілінде үстеу есімдерге жақын болады. Бұны, біріншіден, үстеу морфологиялық жағынан зат есіммен, сын есіммен, сан есіммен, есімдікпен арақатынасты деп түсіну керек, екіншіден, үстеу кейбір жағдайда есімдермен, әсіресе, сын есіммен сәйкес келеді деген мағынада түсіндірген жөн [8, 273].

О.Джамалдинов та үстеулердің негізгі грамматикалық белгісі өзгермейтіндігі мен кимыл-әрекетті анықтайтындығы деп көрсеткенімен, үстеулердің етістіктен басқа сын есім, зат есім және үстеулермен тіркесіп, анықтауыш қызметін атқару мүмкіндігі бар екенін айтады [9, 15].

Түркі тіл білімінде кейбір үстеулердің сөзөзгерім тұлғаларын қабылдап, түрлі морфологиялық өзгерістерге ұшырайтынын алғаш көрсеткендердің бірі – А.Н. Боровков болды. Ғалым: «критерий неизменяемости наречий и различие их, особенно по связи с существительными, чрезвычайно условны. Понятие неизменяемости мы устанавливаем из сопоставления наречий с соответствующими формами существительного и их реального значения, т.е. устанавливаем, предметно ли значение в каждом данном случае или не предметно, поскольку в форме наречий мы находим преимущественно косвенные падежи существительных с послелогоми или без них», – деп жазып, кейбір үстеулердің біршама өзгерістерге ұшырайтынын көрсеткен [10, 95]. Бұл пікірді біраз түрколог ғалымдар қостап, өз еңбектерінде тілдік фактілермен дәлелдейді. Солардың бірі С. Фузайлов өзбек тіліндегі үстеулердің бірсыпыра сөзөзгерім

қосымшаларын қабылдауы мүмкін екенін айтады. Ондай үстеулердің морфологиялық құрамына септік тұлғалар, көптік қосымшалары, *-и* тәуелділік қосымшасы және салыстырмалы шырай көрсеткіштері кіреді. Бұл морфологиялық тұлғаларды қабылдаған үстеулердің лексика-семантикалық мағыналары өзгереді [11, 13]. Демек, өзбек тіліндегі үстеулерді мүлдем түрленбейді деу – дұрыс емес [11, 20].

А. Шукюров азербайжан тіліндегі үстеулердің осы екі қасиетін саралап, салыстыра келе үстеу өзгермейді деген тұжырым жасайды. оның себебін былай түсіндіреді: «түбір үстеулер зат есімнің рөлін атқарғанда, оларда белгілі дәрежеде фонетикалық өзгеріс болатынын атап айту керек. Атап айтсақ: бұл сөздердегі лексикалық екпін бірінші буыннан соңғы буынға ауысады. Берілген сөздердегі бұл өзгеріс тек сөйлемнің құрамында ғана іске асады... Түбір үстеулердің дара туынды үстеулерден өзгешелігі, олар септеледі, көптеледі, кейде жіктеле де алады. Зат есімнің заңы бойынша өзгертін үстеулер жайында мынаны айтпасқа болмайды: біріншіден, бұлар өте аз, екіншіден, олар өзгерген күнде де үстеу сияқты емес, зат есім сияқты екпінді соңғы буынға түсіріп өзгереді. Сондықтан үстеуді өзгереді деуге негіз жоқ» [12, 199].

Үстеулердің морфологиялық жағынан өзгертінін тілдік фактілерге сүйеніп, ғылыми тұрғыда негіздеген С.А. Гочияева болды. Автор А.Н. Боровков, Л.Н. Харитонов, Н.А. Баскаков және басқа да түркологтардың пікірлеріне сүйене отырып, қарашай-балқар тілдеріндегі үстеулердің лексика-грамматикалық құрылымын үш өлшемнің бірлігі құрайтынын көрсетеді: «1. Лексико-семантической стороны слова, что предполагает лексическую самостоятельность наречий как слов с самостоятельным значением, указывающим на время, место, причину, цель и образ действия; 2. Морфологической сущности наречий, которая складывается из: а) неизменяемости, что условно для некоторой группы наречий; б) наличия ряда аффиксов, присущих только наречиям; в) соотносительности наречий с другими частями речи; 3. Синтаксической функции обстоятельств» [13, 218].

Сондай-ақ, С.А. Гочияева А.Н. Боровковтың жоғарыдағы пікіріне қарашай-балқар тілдеріндегі үстеулердің кейбір сөзөзгерім тұлғаларының дәлел бола алатынын көрсетеді: *бюгюн, быйыл, былтыр, бюрсюкюн* сияқты есімдерден жасалған үстеулер сол есімдер сияқты септік жалғауларды қабылдайды. Кейбір үстеулер жіктеледі. Ондай үстеулер жіктеліп сөйлемде баяндауыш қызметін атқарғанымен, сөз табы ретінде үстеу болып қалады. Ғалым бұл құбылыстың басқа да түркі тілдерінде (өзбек, құмық және т.б.) кездесетінін, алайда барлық зерттеулерде мәселенің белгісіз себептермен сөз болмай келе жатқандығын және бұның аса қажеттілігін атап көрсетеді: «Тем не менее, наличие такого рода фактов создает необходимость тщательного

изучения этого вопроса, хотя бы для конкретизации критерия неизменяемости или малоизменяемости тюркских наречий» [13, 219].

Бұл еңбектердің барлығында үстеу сөздер тек морфологиялық жағынан қарастырылып, оның морфологиялық құрамы, жасалу жолдары мен мағыналық топтары сөз болды. Осы бағытта жоғарыда көрсеткеніміздей екі түрлі көзқарас қалыптасты. Оның бірі үстеулер мүлдем өзгермейді десе, екіншісі үстеулер аздап өзгерістерге ұшырайды деген пікірді қолдады. Соңғы кездердегі тілдік қолданыстар екінші пікірдің дұрыстығын дәлелдеп отыр. Оның түрлі тілдік және басқа да факторлары бар. Ол туралы төменде сөз етпекпіз. Жоғарыдағы зерттеулер осы пікір таластығымен де құнды болып отыр. Осындай қайшылықтарға қарамастан түркі тілдеріндегі үстеулердің жасалу жолдары мен мағыналық топтары жан-жақты, терең зерттеліп бір ізге түсіп, ғылымдағы өз бағасын алды десек қателеспеспіз. Соған қарамастан аталмыш еңбектерде үстеу сөздердің кейбір қырлары қамтылмай қалып отыр. Өйткені бұл зерттеулерде үстеу сөздердің басқа сөз таптарымен тіркесі туралы тіпті сөз болмайды немесе атүсті айтылады. Сөйлемдегі қызметі туралы тек пысықтауыштық қызметі ғана, оның өзінде өте аз көлемде қамтылады. Ал, басқа қызметтерін кейбір ғалымдар тіпті ескермейді, ал кейбір ғалымдар атап көрсеткенімен тілдік фактілермен ғылыми тұрғыдан дәлелдеуді қажет етпейді. Сондай-ақ үстеулердің сөзжасамға қатысы да біржақты қаралады. Бұл зерттеулердің барлығында дерлік үстеу сөздердің жасалу жолдары толық қамтылады да, ал оның өзге сөз таптарына өту процесі назардан тыс қалып қойған. Осындай кемшіліктеріне қарамастан бұл еңбектер тіл білімінде аса құнды да жоғары болды. Алайда қоғаммен бірге тіл мен тілдік қатынастар да даму үстінде болатындықтан аталмыш зерттеулердің кейбірі қазіргі тілдік тұрғыдан қайта қарауды, тағы да толықтыра түсуді талап етеді. Осы айтылғандардың барлығын саралай келе, біз бұл еңбегімізде үстеулердің осы қырларын ашып, оның көмескі тұстарын қазіргі қазақ тілінің фактілерімен салыстырып ғылымдағы өз бағасын беруге тырыстық.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. – М.: Изд-во АН СССР, 1939. – 237 с.
2. Харитонов А.Н. Неизменяемые слова в якутском языке. – Якутск: Госиздат, 1943. – 81 с.
3. Азымов Г. Түркмен делинде халларын ясалышы: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ашхабат, 1944. – 24 с.
4. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – 495 с.
5. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – 446 с.

6. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. – М-Л.: Наука, 1978. – 386 с.
7. Азнабаев М.А., Псянчин В.Ч. Историческая грамматика башкирского языка. – Уфа: Изд-во БашГУ, 1983. – 244 с.
8. Егоров В.Г. Наречие // Материалы по грамматике современного чувашского языка. I. – Чебоксары: Чувашск. гос. изд-во, 1957. – 362 с.
9. Джамалдинов О. Наречие в современном уйгурском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Алматы, 1965. – 16 с.
10. Боровков А.К. О частях речи в языках тюркской системы // Революция и письменность. – 1936. – № 2. – 90-97с.
11. Фузайлов С. О наречиях в современном узбекском языке // Труды Ташкентского гос. ун-та. Новая серия. XXIX, филолог. науки. – Ташкент, 1952. – С. 15-26.
12. Шукюров А.Д. О категории наречия в тюркских языках // История, культура, языки Востока. – М.: Наука, 1970. – 243 с.
13. Гочияева С.А. Особенности наречий в карачаево-балкарском языке // Труды Карачаево-Черкесского НИИ ЭИ ЯЛ. – Черкеск, 1968. II. – 213-247 с.

KURBANOV A.G. ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ НЕИЗМЕНЯЕМЫХ СЛОВ (НАРЕЧИЙ) В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Известно, что в современной лингвистике вопрос о неизменяемых словах характеризуется как сложный и противоречивый. Одной из спорных проблем является морфологический состав наречий. В целом морфологическая неизменяемость представляется основным грамматическим знаком наречия. Если слово теряет эту способность, то оно изменяется и становится наречием.

Ключевые слова: тюркские языки, диалекты, лингвистика, статистика, языкознание, словарь, филология, корень, лексика и грамматика, синтаксис, семантика.

**KURBANOV A.G. HISTORY OF RESEARCH OF UNCHANGEBLE ADVERBS
ING TURKISH LANGUAGES**

It is well known fact that in modern linguistics the discussed item it is the most complicated and controversial one. One of the problems that contributes greatly to this discussion is the morphological composion if plagiazism. Morphological modification of the sterioftiges is its main morphological sign. It's hard to understand if the word loses its word character and disappears from the word sistem. However, it's necessary to note that such kind of criterion is somewhat contradictory in some of the Turkic languages.

Key words: Turkic languages, addition, linguistics, statistics, vocabulary, philology, lexico-grammatics, syntax, root, semantics.

КӘСІПТІК БІЛІМ, БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ. МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ

УДК 785(574)

СИМФОНИЧЕСКИЕ ПОЭМЫ МЫНЖАСАРА МАНГИТАЕВА

ДЖОЛАМАНОВА Г.Д.

В статье рассматриваются произведения М. Мангитаева, написанные в жанре симфонической поэмы, дается оценка его вклада в развитие этого жанра в казахской музыке, представлен анализ одночастных сюит и поэм. Сюита для симфонического оркестра «Козы и Баян», сюита «Ақ толғай» и поэма «Кұлагер» - наиболее характерные для композитора типы симфонической драматургии: пейзажно-изобразительная и драматически-конфликтная. Статья содержит некоторые выводы о музыкальном стиле композитора, особенностях образного строя его произведений, структурно-композиционных закономерностях и принципах претворения национального музыкального материала.

Ключевые слова: симфоническая поэма, сюита, симфоническая драматургия, музыкальный стиль, программность, национальная культура, народный эпос.

В истории развития симфонической музыки в Казахстане, особенно в период формирования основных жанров казахской профессиональной музыки особый интерес у композиторов вызывали одночастные симфонические жанры, такие, как симфонические сюиты, увертюры и поэмы. Это было естественно на этапе формирования симфонических жанров в республике, но не менее важной причиной этого интереса были их структурно-композиционные и образно-содержательные особенности этих жанров, которые в силу своей лаконичности, программности и некоторым принципам развертывания музыкального материала, оказались близки национальной культуре. Единство и цельность их эмоционального строя, преимущественно волнообразный характер развития и заложенная в содержании программность оказалась близка принципам развития национальных инструментальных жанров, таких, как, например, күй.

Одним из композиторов, внесших значительный вклад в развитие этих жанров был композитор Мынжасар Мангитаев (1937-2011). Он принадлежит ко второму поколению казахских композиторов, которое пришло на смену основоположникам профессиональной композиторской школы казахской музыки – Ахмету Жубанову, Евгению Брусиловскому, Латифу Хамиди и др. поколению, которому выпала роль утверждения тех художественных принципов национальной композиторской школы, которые сложились к середине XX века.

В истории казахской музыки М. Мангитаев остался в числе тех композиторов, в творчестве которых соединились необыкновенная общительность и доступность музыки с высоким профессионализмом, плодотворной работой в сфере академических «серьезных» жанров. Воспитанный в национальных традициях, он создавал произведения, понятные широкому кругу слушателей и, прежде всего, казахской национальной аудитории. Его музыка была своеобразным «проводником» для восприятия этой аудиторией жанров мировой музыкальной культуры.

Притягательность музыки М. Мангитаева во многом связана с его богатым мелодическим даром, который проявил себя в произведениях самых различных жанров – в симфонической, хоровой, камерно-инструментальной музыке, в музыке к драматическим спектаклям и кинофильмам и, конечно же, в песнях. Неслучайно, многие его произведения, особенно песни, приобрели общенародную популярность.

Интерес к одночастной симфонической музыке проявился у него уже в студенческие годы. В качестве дипломной работы М. Мангитаевым была представлена одночастная симфония До мажор для большого симфонического оркестра. Она отчетливо обнаружила характерные особенности образного строя его музыки, а именно – преобладание светлых, лирических и оптимистических образов (была исполнена Государственным Симфоническим оркестром КазССР, дирижер – Народный артист КазССР Ф. Мансуров).

Сюита для симфонического оркестра «Козы и Баян» (в 4-х частях), написанная в 1972 году, основана на мотивах известного народного эпоса «Козы Корпеш и Баян сулу». Народная поэма привлекла композитора своей поэтичностью, выразительной силой образов, драматизмом. Сюита носит программный характер, ее части раскрывают лишь наиболее яркие эпизоды эпического сюжета. 1-я часть – «Баян резвится» рисует образ молодой девушки, проводящей дни беззаботной юности в доме отца. 2-я часть – «Бетпақ дала» – пейзаж степи, по которой отец Баян, не желая отдавать дочь замуж за бедного Козы, откочевывает далеко от своего аула. В то же время музыка этой части отличается и определенной психологической выразительностью, передавая печаль разлуки сестер Баян с родным краем:

О, Балталы-Баганалы, наш край!
С дремучими озерами – прощай!
С лягушками в прохладных водоемах,
С бескрайними просторами – прощай!
Прощайте, реки, цвета бирюзы!
Прощайте люди зрелые, мурзы!
Прощай Корпеш – малютка в колыбели!

Сбежал твой тесть – бесчестный Карабай.

Если первые две части носят характер зарисовок – пейзажных, портретных, то 3-я часть насыщена событиями и посвящена трагическим страницам народной поэмы. Музыка этой части зримо рисует последующие драматические события: поединок Козы с Кодаром, коварное убийство спящего батыра. На вершине кульминации музыка без перерыва переходит в следующую, 4-ю часть – «Печаль (горе) Баян». Скорбный плач Баян, передающий безысходное горе девушки, содержит необычайно экспрессивные хроматические интервалы, а ее начальная интонация, со скачком на малую нону и сопровождающая начало всех последующих фраз, по своему эмоциональному накалу напоминает начало вокального эпизода «Горе Баян» из народного эпоса. Достаточно экспрессивно и завершение поэмы: сложные аккордовые образования на тихой звучности усиливают ощущение трагического конца.

Интерес жанру симфонической поэмы композитор поддерживал на протяжении всей своей жизни. Уже будучи зрелым композитором, в 80-ые годы М. Мангитаев возвращается к работе над этим жанром. Два произведения этих лет – сюита «Ақ толғай» и поэма «Кұлагер» – представляют наиболее характерные для него типы симфонической драматургии: пейзажно-изобразительную и драматически-конфликтную.

Сюита «Ақтолғай» (1980) была создана на основе одноименной народной песни, воспроизводящей события времен джунгарского нашествия. Это история казахской девушки Ақтолғай, которая, потеряв своих родителей, спасается в узбекских степях. Несколько лет она находится на чужбине и, когда, наконец, возвращается на родину, находит своих родителей. Песня, рассказывающая об испытаниях девушки, получает здесь высоко-нравственное, гражданское звучание. «Для меня судьба девушки Ақтолғай – это не только ее судьба. Я пишу о народе, который, преодолевая трудности в течение многих веков, в конце концов, приходит к восстановлению своей нации, к освобождению и независимости», – говорит автор. Задуманное как глубоко личное, сокровенное размышление о судьбе народа, оно решено здесь в лирико-эпическом, картинно-повествовательном плане.

Другим примером создания композитором симфонического произведения на основе содержания песни является поэма «Кұлагер». Взяв за основу песню прославленного казахского певца Ахана сере о гибели его любимого скакуна Кулагера, а также написанной на основе этого сюжета одноименной поэме И. Жансугурова, М. Мангитаев создает развернутое эпико-драматическое полотно, наполненное необычайной экспрессией и этической напряженностью. В произведении звучат три подлинных песни Ахана-сере – «Кұлагер» (главная партия), «Алты басар» (побочная партия) и

«Әудем жер» (2-ая побочная партия). Но решающее значение среди них имеет, конечно, песня «Құлагер». А Жубанов писал о ней: «Это – крик души поэта, стоны его сердца. Это плач о невозвратном. Враги убили прославленного скакуна, не дававшего им покоя, и отомстили певцу, затмившему их своей славой» [2, с. 72]. По другой версии, гибель Кулагера связана с именами влиятельных лиц, стремившихся отомстить Ахану за его независимый характер и обличительные песни. Но в интонациях песни «Құлагер» композитор услышал не только скорбь, отчаяние, но и большую жизненную силу. Какими бы ни были страдания в этом мире, зло не может победить все истинно человеческое. Переживание художником смерти его любимого коня возвышает его над этим злом. Звучащая в конце торжествующая, светлая тема *Andante*, основанная на интонациях песни «Кулагер», рождает мысль о непобедимости силы искусства.

В 1992 году поэма была исполнена во время открытия памятника Кулагеру в г. Кокчетаве, а в 1996 году была написана вторая редакция поэмы.

Творчество М. Мангитаева, сформировавшееся в середине прошлого века, явилось отражением того светлого, гармоничного восприятия жизни, которое было характерно для его эпохи. Безусловно, оно не утратило своей актуальности и сегодня, воплотив в себе удивительную цельность его природы в сочетании с глубокой потребностью дарить свою любовь людям.

ЛИТЕРАТУРА

1. Джоламанова Г., Мангитаев М. // Композиторы Казахстана: сб. ст. – Алматы, 2017. – С. 110.
2. Жубанов А. Соловьи столетий. – Алма-Ата, 1967. – С. 72.

ДЖОЛАМАНОВА Г.Д. МАҢҒЫТАЕВТЫҢ СИМФОНИЯЛЫҚ ПОЭМАЛАРЫ
Мақалада композитор М. Маңғытаевтың симфониялық поэма жанрында жазылған музыкалық шығармалары және оның қазақ музыкасына осы жанрды ары қарай жалғастырып дамытуында өз үлесінің бар екендігі айтылады. Бір бөлімнен тұратын сюиталары мен поэмалары жатады. Симфониялық оркестріне арналған «Қозы мен Баян», «Ақ толғай» сюиталары, «Құлагер» поэмасы осылардың айғағы. Композитор көбіне өз шығармаларында көркем-пейзаж драматургиялық қайшылықтарды симфониялық музыка арқылы аша білді. Мақалада композитор өз музыкалық стилінде – образдық мазмұнының жүйелігі, композициялық құрылым-заңдылықтары мен принциптерін – қазақтың ұлттық музыкасына сүйене отырып жазды.

Кілт сөздер: *симфониялық поэма, сюита, симфониялық драматургия, музыкалық стиль, бағдарламалылық, ұлттық мәдениет, халық эпосы.*

JOLAMANOVA G.J. MANGITAEV'S SYMPHONIC POEMS

The article discusses the works of M. Mangitayev in the genre of symphonic poem, his contribution to the development of this genre in Kazakh music. It considers the most typical types of symphonic dramaturgy for the composer: landscape-graphic and dramatic-conflict based on single-part suites and poems, the Suite for the Symphony Orchestra «Kozy and Bayan», the Suite «Ak-Tolgai» and the poem «Kulager». The article contains some conclusions of the composer's musical style, features of the figurative structure of his works, structural and compositional laws and principles of the implementation of national musical material.

Keywords: *symphonic poem, suite, symphonic dramaturgy, musical style, programmatic, folk epic, national traditions*

УДК 796

**АНАЛИЗ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕХНИЧЕСКИХ ДЕЙСТВИЙ
КАРАТИСТОВ В КУМИТЕ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ**

ТЕМИРХАНОВ М., ДАУТ Ж.

Истоки каратэ как системы боевого искусства своими корнями уходят в глубокую древность.

Во многих странах растет популярность каратэ как соревновательного вида спорта. Каратэ стало не только высокоэффективным средством защиты, но и захватывающим соревновательным видом спорта, дарящим наслаждение энтузиастам во всем мире.

В столице Японии, г. Токио, в 1957 году прошел турнир среди студентов по каратэ. Турнир стал первым чемпионатом по каратэ в мире. В 1970 году организована Всемирная Федерация каратэ. В 1990 году WKF становится признанной МОК и вот спустя полвека с дня проведения первого чемпионата мира по каратэ в Будокане Японии, в его стенах в 2020 году в рамках Олимпийских игр пройдут соревнования по этому виду спорта.

С введением каратэ в программу Олимпийских игр резко возросла конкуренция на соревнованиях мирового уровня. Количество претендующих на участие в Олимпиаде насчитывает 500 спортсменов, среди них будет отобрано по 10 человек для участия в каждой весовой категории.

В предверии Олимпиады в Токио авторы проводят исследование направлений развития техники современного каратэ на примере выступлений топовых спортсменов.

Ключевые слова: *каратэ, кумите (схватка, бой), ката (формальные упражнения), цки (удар), дзедан (голова), чудан (туловище).*

Боевое искусство каратэ имеет многовековую историю. Современное спортивное каратэ, являющееся «продуктом» боевого искусства, стал одним из самых популярных видов спорта в мире.

В данное время членами WKF (Мировая Федерация каратэ) являются 192 страны, а любителей и поклонников каратэ насчитывается более 10 миллионов человек. В 1990 году WKF становится признанной Международным Олимпийским комитетом, и в 2005, 2009 и 2013 годах предпринимает три попытки по включению каратэ в Олимпиаду. И вот после многолетних усилий каратэ входит в программу Олимпийских игр Токио-2020 г. Из-за изменений в правилах WKF, принятых с вхождением каратэ в Олимпиаду и с рейтинговой системой отбора участников Олимпийских игр резко возросло количество участников мировых турниров Премьер-Лиги каратэ. На первом этапе спортсменам необходимо набрать рейтинговые очки для вхождения в 500 лучших [1].

На втором этапе право участия в Олимпийских играх получают десять лучших в трех весовых категориях (мужчины, женщины) по кумите (схватка) и ката (формальное упражнения).

Присутствие на состязаниях практически всех лидеров мирового каратэ нас очень заинтересовало. Мы решили провести исследования, какие изменения происходят в использовании технических действий для достижения победы.

В соревновательной деятельности, как в зеркале, отражаются достоинства и недостатки мастерства каратистов, а значит и особенности современного каратэ. Однако выявить их не так-то просто из-за сложности поединка, состоящего из большого числа самых разнообразных действий, выполняемых в очень высоком темпе.

Существуют различные способы изучения соревновательной деятельности единоборцев. Мы выбрали следующий вариант изучения соревновательной деятельности. Для удобства наблюдения технического мастерства соревновательной деятельности использовали специальный протокол.

**Протокол
оценки технического мастерства**

Ао _____ Вес _____ Ака _____

Пол: м/ж

№	Виды технического действия	Ао	Ака	Сумма
1	Удары	Рукой		
		Ногой		
		Комбинированный		
2	Удары, достигшие цели			

3	Встречный удар			
4	Атакующий удар			
5	Подбив и удар			
6	Захват и бросок			
7	Клинч			
8	Захват, бросок, добивание			
9	Удар в голову			
10	Удар в туловище			
11	Победитель (счет)			

Каждое действие каратистов проставляли точкой, а затем путем суммирования и вычисления процентных соотношений выводили соответствующее техническое мастерство. Таким образом, анализ технического мастерства показал наиболее часто применяемые технические действия или комбинацию ударов, приведшие к победе того или иного спортсмена.

Для наших исследований мы выбрали наиболее крупные соревнования 2018 года, так, например:

– Премьер-Лига – Париж-2018 г. (февраль месяц, всего участников – 736 спортсменов);

– Серия А – Гвадалахара-2018 г. (март месяц, 1354 участников);

– Премьер-Лига – Дубай-2018 г. (апрель месяц, 656 участников);

– Премьер-Лига – Роттердам-2018 г. (апрель месяц, 683 участников).

Наблюдая за поединками каратистов, можно сделать вывод, что спортсмены все чаще предпочитают выигрывать бой при использовании простой техники.

Правильный выбор дистанции приобретает особую значимость, адепты понимают, что одно секундное расслабление может привести к поражению. Спортсмены сконцентрировали внимание на атаке по открытым местам соперника. Участники вышеуказанных соревнований предпочитают выигрывать с минимальным счетом (93% победителей).

В современном каратэ у топовых спортсменов есть схожие подходы к поединкам, которые заключаются в умении работать на близком расстоянии, что в конечном счете и определяет победу [2, 3].

Первым объектом наших наблюдений мы выбрали Дархана Асадилова (Казахстан, Шымкент). В весовой категории 60 кг, где выступает наш земляк, было заявлено 64 спортсмена, чтобы выиграть звание победителя Премьер-Лиги Париж-2018 г. Необходимо было провести шесть боев.

Блестяще, ярко проведя все шесть поединков, Д. Асадилов впервые в истории развития каратэ в Казахстане стал чемпионом такого крупного соревнования мирового масштаба. Все поединки были проведены на высоком напряжении и выиграны с минимальным счетом с перевесом в один или два балла (96%).

Основным «оружием» Д. Асадилова, победившего соперников, стал Цуки (чудан) (98 %).

Для более объективного исследования мы также взяли выступление Киоу Шимидзу (Япония), которая выступает в программе ката (формальные упражнения), она является действующим двухкратным чемпионом мира и Азии.

На чемпионатах мира по данной программе как обычно победитель проводит четыре или пять встреч. На соревнованиях Серии – А Гвадалахара-2018 г. Вместе с К. Шимидзу изъявили желание выступить 156 спортсменов. Это ставило задачу, чтобы выиграть, необходимо провести на несколько встреч больше, чем обычно. При этом показать филигранную технику, высочайшую скорость выполнения движений, мощност ь ударов руками и ногами, концентрацию внимания.

Яркое выступление К. Шимидзу показало, что труд, целеустремленность и характер приводит человека к победе.

Техника выполнения ката К. Шимидзу была исполнена на высочайшем уровне.

Классическим примером, в котором четко прослеживаются последние тенденции мирового каратэ, является стиль одного из самых титулованных спортсменов современности, пятикратного чемпиона мира Рафаэля Агаева (Азербайджан). На очередном соревновании Премьер-Лиги Дубай-2018 г. (март месяц) Р. Агаев выступал в привычном весе 75 кг (всего 61 участник) Не секрет, что на сегодня основной целью, которую преследует многие спортсмены, выходя на татами, является желание сразиться с Р. Агаевым и одолеть его. Стиль азербайджанца узнаваем и изучаем конкурентами, все его действия прочитываются ими вперед. Поэтому с каждым новым выступлением Р. Агаеву все тяжелее проводить атаки, и ему ничего не остается как выигрывать встречи, хотя бы с минимальным разрывом в счете. Тем более, по нашим наблюдениям, за три минуты боя у Р. Агаева практически не было возможности атаковать, за исключением нескольких моментов [1-3].

Р. Агаев, выступая предельно осторожно и четко, выигрывал одну встречу за другой и так постепенно дошел до финала, где, также успешно используя свой знаменитый Цуки в дзедан, стал чемпионом турнира (100%).

Наблюдая за девушками на татами, мы пришли к выводу, что женские встречи в последнее время стали не менее динамичны, чем мужские. Представительницы прекрасной половины человечества практически не уступают сильному полу ни в технике, ни в скорости и т.д.

На Премьер-Лиге Роттердам-2018 г. (апрель месяц) запомнилась спортсменка Аюми Уекуса (Япония) в весовой категории 68 кг (54 участницы) Турнир стал очередным подтверждением ее спортивного мастерства, владения техникой.

Используя молниеносные передвижения на татами, А. Уекуса проводила захватывающие атаки, выполняя технические действия руками и ногами, а затем совмещая руки, ноги в комбинированных ударах. Естественно, чемпионкой турнира стала А. Уекуса.

Победа на татами – это сумма многих слагаемых, и в тренировке каждое из них надо совершенствовать, причем в правильно найденный отрезок времени. И ни одно из звеньев подготовки к бою не должно быть забыто. Так складывается мастерство каратиста, готового вступить в бой с любым соперником.

ЛИТЕРАТУРА

1. Темирханов М.Т., Абдикулов Н.А., Гусейнов М.Г., Тулеев Е.И. Техничко-тактическая подготовка в каратэ: учебное пособие. – Шымкент, 2004. – 66 с.
2. Темирханов М.Т. Каратэ: монография. – Шымкент, 2009. – 219 с.
3. Видеозапись мировых турниров Премьер-Лиги – Париж, Роттердам, Дубай, Гвадалахара, 2018.

ТЕМИРХАНОВ М., ДАУТ Ж. ОЛИМПИАДА БАҒДАРЛАМАСЫНА ЕНГІЗІЛГЕН КАРАТЭ ӨНЕРІНІҢ САЙЫСТА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ӨЗГЕРІСТЕР ТЕХНИКАСЫН САРАПТАУ

Шығыс жекпе-жек өнері бірнеше ғасыр тарихы бар сайыс. Көптеген елдерде каратэ заманауи спорт түрі ретінде танылып дамуда. Каратэ тек қана жоғары деңгейдегі тиімді қорғану құралы ғана емес еді, сонымен, қызықты спорттық жарыстың түрі мен жекпе-жек кезінде шабыттандырып ләззат сыйлайды.

Оның ішінде көп таныған Жапон тілінен шыққан каратэ 1990 жылы бүкіл дүниежүзілік каратэ федерациясы халықаралық олимпиада көпбағыттағы спорт түрі деп тіркелді.

Келесі 2005, 2009 және 2013 жылдары олимпиадада бағдарламасына кіру үшін әрекет жасалды. Халықаралық олимпиада комитеті ресми түрде 2016 жылы каратэ 2020 ж. Олимпиада бағдарламасына енгізілді.

Осыған орай жарыстың ережесі өзгерді. Ережеге сай спотришылар қолданатын әдіс, соққы қалай өзгеруде. Бүгінгі таңда қандай өзгерістер біздің зерттеуімізде сараланады.

Кілт сөздер: *Каратэ, кумите (сайыс, шабуыл, қалыпты жаттығу, соққы, бас, дене.*

TEMIRKHANOV M., DAUT ZH. ANALYSIS OF THE USE OF TECHNICAL ACTIONS OF KARATE IN KUMITE AT THE PRESENT STAGE.

The martial art of karate has a long history. Modern sporting karate is a product of martial art has become one of the most popular sports in the world.

At present 192 countries are members WKF (World Karate Federation) and fans of karate there are more than 10 million people in 1990 to become the recognized International Olympic Committee, and in 2005, 2009 and 2013 makes three attempts on inclusion of karate in the Olympic games. And here is after years of effort carate. It is part of the Tokyo 2020 Olympic games programme. Due to changes in the rules adopted with the entry of karate in the Olympics and with the rating system of selection of participants in the Olympic games, the number of participants in the world Premier League tournaments sharply increased, it is necessary to score rating points for entering the top 500.

In the second stage, the right to participate in the Olympic games receive the top ten in three weight categories (men, women) in Kumite (fight) and kata(formal exercises).

The presence at the competition, almost all the leaders of world karate we are very interested. We decided to study what changes are taking place in the use of technical actions to achieve the victory of karate.

Keywords: *Kumite (fight, fight), Kata (formation exercises), Tsuki (Punch), Jedan (head) and Chudan (Body).*

ЖАС ҒАЛЫМДАР ІЗДЕНІСІ

ӘОЖ 619.:616.99.636.7.321

ӨКПЕ ҚЫЛ ҚҰРТТАРЫНЫҢ ТАБИҒАТТА ТАРАЛУЫН ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕЛЕРІН ЖЕТІЛДІРУ

ҚАНЫБЕК А.С., ҚАШҚЫНБЕКОВА А.Ш., ХАЛИЛА Ә.Н.

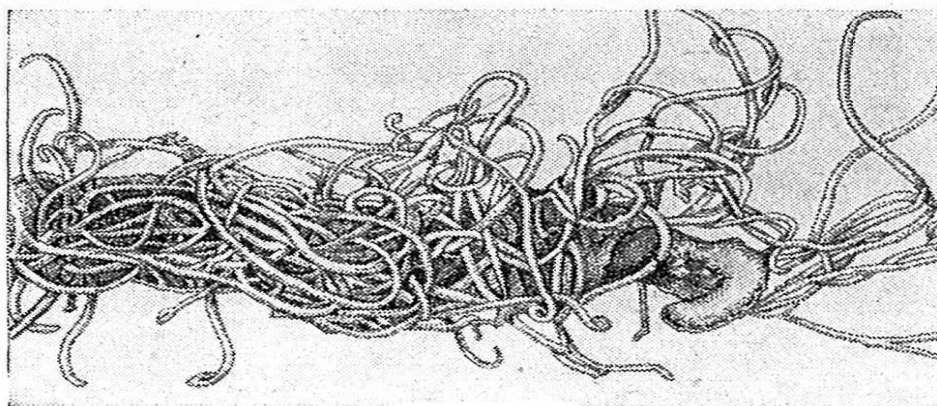
Жұмыр құрттар табиғатта үй жануарлары және адамдарда кең таралған. Жұмыр құрттар тудыратын инвазионды ауруларға бейімділігіне қарай жануарлар бірнеше топқа бөлінеді. Бірінші топқа жұмыр құрттарға сезімтал жануарлар. Бұл жануарлар ағзасына енген паразиттің өсіп өнуіне және көбеюіне жағдай жасап, дамытады. Соның барысында өздері аса жіті немесе жіті гельминтозбен ауырады. Екінші топ жұмыр құрттарға төзімді жануарлар. Бұл топ жануарларында, гельминтоз аурулары созылмалы түрде өтеді. Үшінші топ, жыртқыштар, гельминтозбен ауырып, әлсіреген немесе өлген жануарларды жемтік ету арқылы және жұмыр құрттарды тасымалдаушыларды ұстап жеу арқылы денесінде паразиттерді жинақтайды. Ғылыми зерттеу жұмыстарының барысында өкпе қыл құрттарының малдарда таралуын паразитологиялық және иммунологиялық әдістемелер арқылы салыстырмалы зерттеу жүргізілді.

Кілт сөздер: жұмыр құрттар, иммунология, ішек сорғыш, үшкір құрт, өкпе қыл құрттары, иммунологиялық әдістемелер.

Жер жүзінің әр түрлі елдерінде, соның ішінде Қазақстанда жануарлар арасында жұмыр құрттар кеңінен тараған [1, 2, 3].

Өкпе қыл құрттары жіп тәрізді, ирелеңдеген жіңішке, ақ түсті жұмыр құрттарға жатады. Ұзындығы 3-12 см-ге дейін жетеді. Ауыз тесігі 4 ұсақ еріндермен көмкерілген. Ауыз қуысы терең емес. Еркегінің ұзындығы 3-8 см, олардың арт жағында шағылысу буылтығы және екі тең, қысқа, қоңыр түсті, етікке ұқсас спикюласы бар. Ұрғашыларының ұзындығы 5-12 см, жыныс тесігі дененің артқы жағынан ашылады. Мекен жайы: малдың тыныс жолдарында – бронхтарда, кеңірдек қуысында тоғышарлық тіршілік етеді. Тыныс жолдарында орналасқан аналық құрттар ұрықтанғаннан кейін ішінде майда ұрықтары-балаң құрттары бар жұмыртқалар табады. Олар тыныс жолындағы кілегей сұйықпен бірге, мал жөтелген кезде малдың көмекейіне, одан жұтынған кезде өңеші арқылы асқазанына, ішегіне түседі. Өкпе қыл құрттарының ұрықтары жұмыртқа қабықшасынан босап, малдың нәжісімен сыртқы ортаға үздіксіз тарайды. Ылғалды немесе шалшық сулы жерге түскен ұрықтар сыртқы ортаның қолайлы жағдайында (+10-16 градус жылылықта) орта есеппен бір апта ішінде екі рет түлеп, залалдандырғыш ұрықтарға

айналады. Мал шөппен немесе сумен қоса осындай балаң құрттарды жұқтырғанда диктиокаулез ауруына шалдығады.

Сурет 1. Жұмыр құрттар

Мал организмінде балаң құрттар аш ішекті тесіп, лимфа бездеріне өтеді. Одан қан айналу жүйесі арқылы өкпеге жетіп, ұсақ қан тамырларды-капиллярларды және өкпе ұлпасын зақымдап, бронхтарға ауысады. Осы жерде олар 1-2 айдай уақыт ішінде екі рет түлеп, ересек құртқа айналады. Жалпы құрттың даму айналымы 4-5 айға созылады. Өкпе қыл құрттары мал денесінде 1,5-2 жылға дейін тоғышарлық тіршілік етеді [Сурет 1].

Диктиокаулез Республиканың барлық аймақтарында кездеседі. Бұл ауру негізінен сазды, шалшық сулы көп жайылымдарда бағылған мал арасында жиі кездеседі. Мұның басты себебі, қыл құрттардың ұрықтары құрғақ, далалық жерлерде, жазда, күннің көзінен және ылғалдың аздығынан өліп қалады. Осындай далалық немесе шөлейтті аймақтарда құрт ұрықтары, жылы күзде жауын-шашын мол жылдары көп өсіп - өніп, малды ауруға шалдықтырады. Малдың диктиокаулезбен алғаш рет жеңіл түрде залалдануы көктемде, жайылымдық жерлерде, қыста тірі қалған құрт ұрықтарына байланысты. Сонымен қатар бұрын диктиокаулезге шалдыққан малда көктемде аурудың төл арасында таралуына себепші болады. Жазда және күзде жоғарыда аталғандай жайылымдық жерлерде диктиокаулез малға жаппай жұғады.

Мал диктиокаулезінің жіті түрде өршуі алғаш рет шілде айының соңғы күндерінде байқалады, ал күзге қарай аурудың қозуы күшейіп, мал жаппай залалданып, кейбіреуі өлімге ұшырайды. Республикамыздың көптеген аймақтары мен өлкелерінде мал диктиокаулезі бірте-бірте өрши келе, күзде

жаппай залалдануға соқтырады. Инвазиялық аурудан қой өлімі көбінесе қыста және ерте көктемде, малдың күйі нашарлап, организмнің қорғаушы күштерінің әлсіреуіне байланысты орын алады. Диктиокаулезбен ауырған малдан нәжіспен тірі балаң құрттар түседі, сол себептен ауруды анықтау үшін зертханада ларвоскопиялық тәсілдерді қолданады. Бұл ауруды бастапқы кезінде иммунологиялық әдіспен анықтауға болады. Бірақ, ондай тәсілдердің тиімділігі төмен және қолдануы қиын болғандықтан әзірге шаруашылық жағдайында қолданылмайды. Кез келген ауруды, соның ішінде гельминтоз ауруларының алдын-ала анықтау арқылы жоспарлы, жүйелі түрде сауықтыру шараларын жүргізуге болады. Сондықтан малдарды жұмыр құрттардан сауықтыру үшін олардың табиғатта таралуын анықтау әдістері терең зерттелуі тиіс. Жұмыр құрттардың паразиттік әсері қой, ешкі, ірі қара, түйе, жылқы және жабайы жануарлардың күйіс қайыратындары мен қоян тәрізділер паразиті, кейде адамдарға да қауіп туғызады. Мал жұмыр құрттармен зақымданғанда ұзақ уақыт ауырып, арықтайды, мал өнімі кемиді, жаппай өлім жітімге ұшырайды. Жұмыр құртының негізгі иелері малдарда таралуы иммунологиялық әдістермен зерттеу бойынша ғылыми жұмыстар кем жүргізілген. Көптеген деректерде жұмыр құртының таралуын паразитологиялық әдістермен зерттеу нәтижелері келтірілген. Ауруды анықтау клиникалық белгілеріне және малдың нәжісін зертханалық зерттеу арқылы жүргізіледі. Аурудың клиникалық белгілері анық емес, көмескі болып келеді. Ал, зертханалық зерттеулер көп уақытты қажет етеді. Мал нәжісін гельминтологиялық тәсілмен анықтау. Малдың 2-4 грамм нәжісін фарфордан жасалған түйгішке салып, үстінен су құйып араластырады. Сонан соң сұйықты сүзгішпен сүзеді. Сүзілген 5-6 мл. сұйықты тұнбаға түсіреді. Тұнбаның үстіндегі сұйықты ақырын төгіп, тұнбаға 1-2 тамшы виолет ерітіндісін қосады. Гельминттер жұмыртқалары жақсы боялады. Боялған жұмыртқаларды әйнекке жұқалап жағып, микроскоппен зерттейді. Көптеген зерттеушілердің мәліметтерінде малдың гельминтоздарын тиімді серологиялық әдістермен анықтауға болатыны көрсетілген [4-7]. Осыған байланысты өкпе қыл құрттарының малдарда таралуы мен биологиясын және экологиясын зерттеу үшін жаңа, тиімді әдістер енгізу өзекті мәселе болып саналады. Осы уақытқа дейін микробиология, вирусология т.б. салаларда кеңінен қолданылып жүрген иммунологиялық әдістер паразитология саласында әлі де кем қолданылып келеді. Бұл жағдайлардың себептеріне паразит құрттарының антигендік құрылымының толық зерттелмеуі, сезімталдығы жоғары, қойылуы жеңіл және өндірісте тиімді диагностикумдар алу әдістерінің болмауы немесе кеңінен енгізілмеуі жатады. Сондықтан, иммунологиялық реакцияларды қоюға және жұмыр құрттардың антигендерін анықтауға сезімталдығы жоғары диагностикумдар алу әдістері зерттелу

қажет. Осыған байланысты біз ғылыми зерттеу жұмыстарымызда малдардың жұмыр құрттарының таралуын анықтау үшін иммунологиялық әдістерді қолдану жолдарын зерттедік.

Малдарда жұмыр құрттарының таралуын иммунологиялық әдіспен зерттеу үшін 25 бас малдардың қан сары суы кері гемагглютинация реакциясымен зерттелді. Кері гемагглютинация реакциясын макротәсілмен пробиркаға немесе пластинкаға қойылады [8-10]. Пластинканың бір қатарының 1-шіден 8-ші шұңқырына дейін 0,5 мл еріткіш құяды. Еріткіш ретінде 0,007% желатиннен тұратын физиологиялық ерітінді (РН-7,2% пайдаланылады). Сонан соң 1-ші шұңқырға 0,5 мл 1:25 физиологиялық ерітіндідегі тексерілетін қан сарысуын құяды. Шприцпен 1-ші шұңқырдан 0,5 мл алып екінші шұңқырға ауыстырады. Осылай 7-ші шұңқырға дейін қан сарысуын титрлеп шығады. 7-ші шұңқырдан алынған 0,5 мл ерітінді төгіліп тасталынады. Барлық шұңқырларға 0,25 мл 1% эритроцит диагностикумын құяды. Пластинка жайлап шайқатылған соң бөлме температурасында (16-25 С) ұсталынады.

Кесте 1 Малдардың өкпе қыл құрттарының таралуын салыстырмалы зерттеу

№	Мал белгілері	Паразитологиялық әдістеме	Иммунологиялық әдістемесі
1	021	оң реакция	оң реакция
2	022	оң реакция	оң реакция
3	023	теріс реакция	оң реакция
4	024	теріс реакция	теріс реакция
5	025	оң реакция	оң реакция
6	026	оң реакция	оң реакция
7	027	теріс реакция	теріс реакция
8	028	теріс реакция	оң реакция
9	029	оң реакция	оң реакция
10	030	оң реакция	оң реакция
11	031	оң реакция	оң реакция
12	032	оң реакция	оң реакция
13	033	оң реакция	оң реакция
14	034	оң реакция	оң реакция
15	035	теріс реакция	теріс реакция
16	036	теріс реакция	теріс реакция
17	037	оң реакция	оң реакция

18	038	оң реакция	оң реакция
19	039	теріс реакция	теріс реакция
20	040	теріс реакция	оң реакция
21	037	теріс реакция	теріс реакция
22	038	теріс реакция	теріс реакция
23	039	теріс реакция	теріс реакция
24	037	оң реакция	оң реакция
25	038	оң реакция	оң реакция
Малдардың саны 25		Оң нәтиже 14 (56%)	Оң нәтиже 17 (68%)

Реакция нәтижесі 2-3 сағат өткен соң есепке алынып, 4 балдық жүйемен бағаланады: 4 балл-эритроциттер ойыс ойық түбін жұқа қабықпен ойық түбін түгел жауып жатады; 3 балл-эритроциттердің ойық түбін жапқан аймағы алдыңғыға қарағанда аздау; 2 балл-эритроцит агглютинааттары аз, тек ойықтың түбінде көрінеді; 1 балл-эритроцит тұнбасының шет жақтарында шамалы агглютинат түйіршіктері байқалады. Теріс реакция-эритроциттер ойық түбінде түйме сияқты болып бір жерге жиналып, шоғырланады. Тексерілетін қан сарысуының ең жоғарғы титріне 3-4 балдық ерітінді алынады.

Кері гемагглютинация реакциясын микротәсілмен қою үшін микротитратордың планшетінде қойылады. Шұңқырының түбі ойыс болу керек. Планшеттің бір қатарының 2-ші шұңқырынан 8-ші шұңқырына дейін 0,05 мл еріткіш құйылады. Ол үшін микротитратордың арнаулы микротамшылатқышымен 2 тамшы тамызу керек 1-ші және 2-ші шұңқырға 0,05 мл (2 тамшы) тексерілетін қан сарысуының 1:50 ерітіндісін тамызады. 2-ші шұңқырдан бастап 7-ші шұңқырға дейін 0,05 мл диллютермен қан сарысуы титрленеді. Сонан соң барлық шұңқырларға 0,025 мл 0,5% эритроцитті диагностикум тамызылады. Планшеттің бір қатарының 2-ші шұңқырынан 8-ші шұңқырына дейін 0,05 мл еріткіш құйылады. Ол үшін микротитратордың арнаулы микротамшылатқышымен 2 тамшы тамызу керек 1-ші және 2-ші шұңқырға 0,05 мл (2 тамшы) тексерілетін қан сарысуының 1:50 ерітіндісін тамызады. 2-ші шұңқырдан бастап 7-ші шұңқырға дейін 0,05 мл диллютермен қан сарысуы титрленеді. Сонан соң барлық шұңқырларға 0,025 мл 0,5% эритроцитті диагностикум тамызылады. Пластинка бөлме температурасында стол үстіне қойылады. Реакция 2-3 сағаттан соң оқылады.

Ірі қараның жұмыр құрттарының таралуын зерттеу бойынша 25 бас ірі қара малдардың тезегін паразитологиялық әдістермен микроскопиямен

зерттеулер 14 басында жұмыр құрттарының бар екендігін, 11 бас малдардың теріс реакция көрсетті (1 кесте).

Ірі қараның жұмыр құрттарының таралуын зерттеу бойынша 25 бас ірі қара малдардың қан сары суларын иммунологиялық кері гемагглютинация реакциясымен зерттеулер 17 бас малдардың қан сарысулары оң реакция, тек 8 бас малдардың қан сарысуы теріс реакция көрсетті (1 кесте). Алынған нәтижелер жұмыр құрттарының ірі қара малдарда таралуын паразитологиялық микроскопиялық әдістемелермен зерттегенде тоғышарлардың таралуы 56%, ал кері гемагглютинация әдістемелермен зерттегенде тоғышар жұмыр құрттардың таралуы 68% таралғандығын көрсетті.

Қорытынды

1. Ірі қараның өкпе қыл құрттарының таралуын паразитологиялық әдістер қолдану барысында микроскопиялық зерттеулер малдардың 56% таралғандығы анықталды.

2. Ірі қараның өкпе қыл құрттарын иммунологиялық әдістер қолдану барысында кері гемагглютинация реакциясымен зерттегенде малдардың 58% таралғандығы анықталды.

3. Ірі қараның өкпе қыл құрттарының табиғатта таралуын анықтау барысында паразитологиялық әдістермен бірге иммунологиялық әдістерді қолдану тиімді екендігі анықталды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мұхаметалин Қ. Малдың паразит аурулары. – Алматы: Қайнар, 1973.
2. Халила Ә.Н. т.б. Малдың паразит ауруларын иммунологиялық әдістермен анықтау. – Алматы: Ғылым, 1996.
3. Тілменбаев Ә.Т., Жармұхамедова Ғ.Ә. Энтомология. – Алматы: «Қайнар», 1994. – 336 б.
4. Бей-Биенко Г.Я. Общая энтомология: учебник. – М.: КолосС, 2004. – 264 с.
5. Кеннеди К. Экологическая паразитология: Пер. с англ. / Под ред. К.М. Рыжикова и О.Н. Бауера. – М.: Изд-во «Мир», 1978. – С. 233.
6. Халила Ә.Н. Паразитология. – Шымкент: «Әлем» баспахана, 2016. – 76 б.
7. Халила Ә.Н. Токсомпазма биологиясы. – Шымкент: «Әлем» баспахана, 2002. – 156 б.
8. Халила Ә.Н. Иммунология негізі: оқу құралы. – Шымкент: «Әлем» баспахана, 2013. – 52 б.
9. Захваткин Ю.А. Курс общей энтомологии. – М.: Изд-во МГУ, 1983.
10. Кульберсон Д.Т. Иммуниетет к паразитарным заболеваниям: Пер. с англ. Г.С. Маркова. – М.: Гос. изд. иностр. литературы, 1948. – 48 с.

КАНЫБЕК А.С., КАШКЫНБЕКОВА А.Ш., ХАЛИЛА А.Н.
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИК ИССЛЕДОВАНИЯ РАСПРОСТРАНЕНИЯ В ПРИРОДЕ ОСТРЫХ ЛИЧИНОК ЛЕГКИХ

Шарообразные личинки широко распространены у людей и домашних животных. Животные, предрасположенные к заболеваниям инвазиона, вызываемых шарообразными личинками, подразделяются на несколько групп.

К первой группе относятся животные, чувствительные к шарообразным личинкам. Эти животные создают условия для размножения и развития паразитов, проникших в их организм, вследствие чего они становятся очень чувствительными или заболевают гельминтозом.

Ко второй группе относятся животные, выносливые к шарообразным личинкам. Гельминтоз переходит в их организм продолжительное время.

К третьей группе относятся хищники. Они питаются животными, ослабевшими от гельминтоза, или падалью животных, умерших от гельминтоза, которые являются переносчиками шарообразных личинок. Таким образом, хищники являются собирателями паразитов в своем организме.

В научно-исследовательской работе по выявлению распространения острых личинок легких у животных использованы паразитологические и иммунологические методики сравнительного исследования.

Ключевые слова: шаровидная личинка, иммунология, острая личинка, острая личинка легких, паразитологические и иммунологические методики.

KANYBEK A.S., KASHKINBEKOVA A.Sh., KHALILA A.N. IMPROVING METHODS OF RESEARCH DISSEMINATION IN THE NATURE OF ACUTE LUNG LARVAE

Spherical larvae are widespread in humans and domestic animals. Animals predisposed to invasive diseases caused by spherical larvae are divided into several groups.

The first group includes animals sensitive to spherical larvae. These animals create conditions for the reproduction and development of parasites that have penetrated into their bodies. As a result, they become very sensitive or become ill with helminthiasis.

The second group includes animals that are hardy to spherical larvae. The bot goes into their body for a long time.

The third group includes predators. They feed on animals weakened by helminthiasis, or carrion animals that died from helminthiasis, which are carriers of spherical larvae. Thus, predators are collectors of parasites in their body.

Parasitological and immunological methods of comparative study were used in scientific research to detect the spread of acute lung larvae in animals.

Keywords: globular larva, immunology, acute larva, acute lung larva, parasitological and immunological techniques.

UDC – 37.0(075.8)

EXPLORING THE INTERSECTIONS OF MORAL LITERACY AND EDUCATIONAL LEADERSHIP

MOROZOVA O.Yu.

The purpose of the article is to explore the intersections of moral literacy and educational leadership. The author expresses the necessity in the course of «media literacy». Some recommendations for Kazakhstan schools are given.

Key words: *moral literacy, educational leadership, morality, media addiction, curriculum, mass media, media literacy, values.*

The purpose of this article is to explore the intersections of moral literacy and educational leadership. First, I will try to explain the notion – «moral literacy». Then, by means of development of specific issue, television and moral, it will become clear that the course «media literacy» is of vital importance in nowadays schools. Finally, I will conclude with some recommendations for Kazakhstan schools.

To begin with it is necessary to understand what morality is, as it is the main key word. So, as Wikipedia asserts: morality (from the Latin *moralitas* «manner, character, proper behavior») has three principal meanings. In its first, descriptive usage, morality means a code of conduct held to be authoritative in matters of right and wrong. Morals are created by and define society, philosophy, religion, or individual conscience. In its second, normative and universal sense, morality refers to an ideal code of conduct, one which would be espoused in preference to alternatives by all rational people, under specified conditions. In its third usage, 'morality' is synonymous with ethics, the systematic philosophical study of the moral domain [1].

The advent of electronic information formats and technologies lead to a global shift of moral values. No wonder that the traditional interpretation of literacy or three «R»s – reading, writing, and arithmetic – just isn't enough any more. The teachers and educational administrators came to conclusion that morality (in all meanings of this term) should be an integral part of modern notion of literacy, otherwise the whole understanding of education, will be left for nothing. This is explained as an act of «treating» new generation for violence, drug, alcohol, and media addiction, national/racial and gender/sexual discrimination, these are only few to mention. What is more, educators themselves should be «morally equipped». In her article «Moral literacy for teacher and school leadership education: a matter of attitude» Pauline Leonard mentions: most

assuredly, teacher and administrator candidates are expected to meet programme standards and outcomes related to requisite knowledge and skills to be effective in their respective roles as educators. However, if these educators are unprepared for addressing the moral and ethical dilemmas, questions, and challenges that will regularly confront them in the professional and organizational life of the school, then that effectiveness may be compromised [2].

Then, she added [that] teachers and leaders' play a role not only in facilitating the development of students' content knowledge and cognitive skills – the official curriculum – but also in shaping the hidden curriculum of societal and cultural values and civic responsibility [2, 3, c. 415].

Paul T. Begley and Jacqueline Stefkovich in their article «Integrating values and ethics into post secondary teaching for leadership development» enumerate Nucci's three principles of moral education:

1. ... moral education should focus on issues of justice, fairness, and human welfare...;

2. ... moral education programmes should be integrated within the curriculum...;

3. ... the merit of including a dialogic component for learning... [4, c. 405].

The textbook «The Schooled Society: An Introduction to the Sociology of Education» [5] the following explanation of the moral task of schooling: today's schools certainly understand their role less as providing moral guidance and authority, and more as creating conditions for learning, forums for thinking about moral issues and for inculcating the value of respect for the rights of others...

In such conditions, the moral task of schooling has been understood as exposing students to a fuller range of contemporary controversies, beliefs, and ideals to enable students to make informed choices, rather than have them accept moral edicts (Hurn, 1993: 191). In a culturally diverse society with many religions (and many people who declare no religion), schools have moved further away from providing moral indoctrination and closer towards criticizing society, questioning dominant values, and focusing on social problems. More educators believe their mission is to adopt a critical stance towards society, exposing injustices and questioning established interpretations of history [5, c. 189-190].

Finally, Anthony H. Normore and Stephany Paul Doscher in their article «Using media as the basis for a social issues approach to promoting moral literacy in university teaching» pinpoint: moral literacy ensures that students are knowledgeable, hold moral virtues, and develop skills for moral reasoning. To become moral agents, students must be taught the importance of assuming responsibility to be informed before making moral judgments [6, c. 432].

To understand living conditions of children in a modern society, their relationships with the family, school and other children, it is necessary to study influence of mass media and, in particular, TV on them. The role of TV in children's lives has changed a lot lately. Modern children watch TV all day long. It, seemingly, becomes one of the basic ways of entertainment for them. Parents «depart on the second plan» as they prefer house affairs, work, or, more often, watching TV in another room to education of and communication with their children.

TV, as mass media, exists hardly more than half a century, however, even for such a short period of time it became one of the most important social requirements of a person. Unequivocally, none of current means of mass media can compete with TV on accessibility, size and force of influence on public processes.

This television syndrome arises because people are not totally satisfied with what they are doing, or having in «this life». So, coming home and switching on the TV, they compensate everything there. Therefore, the TV can now considered as the main drug. People are shown what they wish to have, but do not have in reality. TV is a dream world of happy life. If people feel they do not have enough violence, they look for violence there, if there is no debauchery in their lives, they look for debauchery, if they are lack of beautiful life, they watch some soap operas about rich people.

Anonymity of the person, who is in front of the TV screen, allows him/her to some extent to satisfy his/her low feelings (e.g., rage or lust). Enjoying pictures of murder, violence, platitude, in loneliness, he/she does not feel reproaches from outside, staying in the heat of passion and desires. Unconsciously, in a hypnosis condition, the person voluntary transfers to TV control of the mental processes. In a society of people there are no identical persons. Communicating with the whole world through TV, he/she finds something valuable, including an ideal of existence. For one group of people, these are supermen, courageous policemen or gangsters from the American detectives, for others – political, public figures, for the third – well-known film actors, fashion designers, sportsmen, etc. The person completely trusts his/her ideal, implicitly trusts in his/her words and actions, and starts to follow his/her principles. Such influence of an ideal from the TV screen has a huge impressive effect (leading the person into a certain hypnotic condition).

No wonder that for the last few years teachers mark considerable negative influence of TV on the students; formation of negative ideals, values of life, cult of money, aggression, active propagation of alcohol, and sexuality, these are only few to mention. It gradually occurs, when children constantly watch TV, that:

– struggle and violence are some of the means of settlement of conflict situations;

– cigarettes and alcohol are invariable companions of «cool» guys, instead of an embodiment of an unhealthy way of life;

– sexual relations do not lead to such consequences, as various diseases or undesirable pregnancy.

– acquisition of these or that advertising goods will make them happier, more attractive or will promote higher status in a society.

It leads to deformation of system of values, substituting stimulus of internal, spiritual development for stimulus of consumption, where the values of leisure are on the first place, then, studies, and only after that there are ideals, religion, and belief.

As it is practically impossible to stop or limit influence of TV on pupils, because, by no ways, you will break children's love to TV, by forbidding them to watch it, as the drug addiction is not treated by simply taking it away. So, it is necessary to learn to separate «tares from wheat», to make it not the contender, but the ally of the teacher.

The basic rules of competent dialogue with mass media, which our students should know, are the following:

Everything we see on screens of our TVs, read in press, listen by radio etc., is created by hands of usual people. A certain group of people that works on creation of some messages, solves what they should be, whether let them «go» further, or «cut them out». Every message pursues a specific goal.

Every kind of mass media uses certain rules or speaks in concrete language. For example, for attraction of attention of readers of a newspaper, some headings are printed in caps lock; sound mass media use music for stimulation of certain human emotions. When children know about these nuances, they will start to understand, what the purpose of this or that message is, and they will not get under influence resignedly.

The same message will be perceived differently by different people. How the person perceives the received information, depends on its personal life experience, age, moral values, memoirs, and education.

Each message of mass media bears the values and the point of view. Children should be able to compare their own values to the offered. It is important, that the child knew that he/she has a choice, to accept or not to accept them.

We should use the slightest possibility for joint viewing, listening, or perusal of the information, interesting for our children, and its further discussion. Especially if it contains the acts of violence, the doubtful facts, deceptive views, or advertising goods, which are harmful for health. Ask students different questions, lead them to discussion, try to generate their vital position – to be critical to the seen or heard from mass media.

Teachers of humanity sciences use, partially, methods mentioned above, but it is not enough to cultivate needed moral values. What I propose, in order to maximize the positive outcome of students' thinking, is to implement the «Media Literacy» course in to curriculum of Kazakhstan schools.

Briefly, media literacy helps to choose, understand, question, evaluate, produce, and respond thoughtfully to the media we consume. It is not a new course for such countries as Canada, Great Britain and Australia, mentioned just few as an example. Actually, experience of these countries, in this respect, proved that it is very effective one. The most important factor is that, as Mary Megee in her article «Media literacy: The new basic – will the real curriculum please stand up?» concludes, media education orients young people to the role of communicator – as «sender» rather than merely a «receiver» of information, as analyst and maker of media rather than simply a «believer» [7]. It means that the final goal – to «create homo intelligent», who is able to respond to media messages adequately, weighing all pros and cons of the obtained information, and helping others to understand it, too- is real to achieve. If the course's goals are real and effective, it will definitely satisfy the demands of either educational leaders of Kazakhstan as well as students and their parents.

Taking things all round I would like to remind that the purpose of the article was to explore the intersections of moral literacy and educational leadership. First, I explained the notion – «moral literacy». In this section I entirely agree with Nancy Tuna, who in her article «Conceptualizing moral literacy», states: moral literacy is a skill that must be crafted by students, and with the aid of teachers who are well-versed in moral subject matter. It is a complex and multifaceted skill set that is interconnected and must therefore be learned completely in order to use properly. Teaching students about morality is truly necessary if schools wish to produce productive and responsible citizens [8].

Then, by means of development of specific issue, television and moral, I expressed the necessity in the course «media literacy» and concluded with some recommendations for Kazakhstan schools.

But still it is necessary to keep in mind that factors which promote curricular change with technology include teacher proficiency, development of basic computer competences, software selection criteria, up-to-date equipment, and ultimately, curricular imagination. So, educational leaders should figure everything up, be practical, be ready to change, to imagine things, to make things for a better world [9]. And I would like to conclude with a superb characteristic of educational leaders given by Anthony H. Nomore and Stephany Paul Doscher: Many educational leaders are motivated by a sense of duty to leave the world a better place than it was before they arrived. An internal moral compass directs them to take on tasks, assume styles, and behaviors commensurate with their beliefs

regarding right or wrong, virtue and vice, and social responsibility. Much as a ship must have a compass and rudder to reach its destination on a stormy sea, an educator must likewise be guided by personal, thoughtful, considered action to attain personal and organizational goals... Leadership in any endeavor is a moral task, but even more so for educational leaders [6].

BIBLIOGRAPHY

1. <http://en.wikipedia.org>
2. Leonard P. Moral literacy for teacher and school leadership education: a matter of attitude // Journal of Educational Administration. – 2007. – Vol. 45. – Iss. 4. – P. 413-426.
3. Hillan et al, 2006, p 415.
4. Begley P.B., Stefkovich J. Integrating values and ethics into post secondary teaching for leadership development. Principles, concepts, and strategies. Journal of Educational Administration. – 2007. – Vol. 45. – Iss. 4. – Pp. 398-412.
5. Davis S., Guppy N. The schooled society. An introduction to the sociology of education. – Oxford University Press Canada, 2006, chapter 10. – P. 187-92.
6. Normore A.H., Doscher, S.P. Using media as the basis for a social issues approach to promoting moral literacy in university teaching // Journal of Educational Administration. 2007, Vol. 45, Iss. 4, pp. 427-450.
7. Megee M. Media literacy: the new basic – will the real curriculum please stand up? – Emergency Librarian. Seattle, Nov/Dec 1997, Vol. 25, Iss. 2, pp. 23-24.
8. Tuana N. Conceptualizing moral literacy. – Journal of Educational Administration. 2007, Vol. 45, Iss. 4, pp. 364-397.
9. Greenleaf R.K. The servant-leader within. – A transformative path. Paulist Press, 200, New Jersey.
10. Orłowski P. Bob Dylan was right – it is a political world: the case for critical media literacy. – Our Schools, Our Selves, Fall 2007, pp. 33-49.

МОРОЗОВА О.Ю. БІЛІМ БЕРУДЕГІ АДАМГЕРШІЛІК САУАТТЫЛЫҚ ПЕН КӨШБАСШЫЛЫҚТЫҢ ТҮЙІСУ НҮКТЕЛЕРІН ЗЕРТТЕУ

Мақаланың мақсаты – білім берудегі адамгершілік сауаттылық пен көшбасшылықтың түйісу нүктелерін зерттеу. Автор «медиа сауаттылық» курсының қажеттілігін білдіреді. Қазақстандық мектептерге кейбір ұсыныстар береді.

Кілт сөздер: көргенді сауаттылық, көшбасшылығы тәуелділік, наркология, оқу бағдарламаларын білім беру саласында, мораль, бұқаралық ақпарат құралдарының, бұқаралық ақпарат құралдары, медиа сауаттылық, құндылықтар.

МОРОЗОВА О.Ю. ИЗУЧЕНИЕ ТОЧЕК СОПРИКОСНОВЕНИЯ НРАВСТВЕННОЙ ГРАМОТНОСТИ И ЛИДЕРСТВА В ОБРАЗОВАНИИ

Цель статьи – изучить точки соприкосновения нравственной грамотности и лидерства в образовании. Автор доказывает необходимость курса

«Медиаграмотность» и предоставляет некоторые рекомендации для использования в казахстанских школах.

Ключевые слова: нравственная грамотность, лидерство в сфере образования, мораль, зависимость от средств массовой информации, наркологии, учебные программы, средства массовой информации, медиа-грамотность, ценности.

ӘОЖ 512.122

ОРТА МЕКТЕПТЕ АСТРОНОМИЯНЫҢ ОҚЫТЫЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

НАРБЕКОВА Ш.М., РАХАШЕВ Б.Қ.

Мақала орта мектепте «физика және астрономия» пәнінде астрономия саласына бөлінген тақырыптар мен оның оқытылу барысында кездесетін мәселелерін қарастырады. Орта мектепте астрономия пәнінің оқытылуына бөлінген тақырыптар саны аз болғанымен, қарастыратын тақырыптарының аясы өте кең екендігі ашылып, көрсетілген. Мақалада астрономия пәні 7-сыныпта «Жер және Ғарыш», 9-сыныптың I тоқсанында «Астрономия негіздері» және 4-тоқсанда «Әлемнің қазіргі физикалық бейнесі», 11-сыныпта Космология тарауы өтілетіндігі көрсетілген.

Кілт сөздер: физика, астрономия, аспан денелері, Күн, жұлдыз, Күн жүйесі, Галактика, табиғат құбылыстары, күнтізбе.

Қоғамның дамуында білім берудің ең өзекті мәселе екендігі баршамызға белгілі. Қазіргі таңдағы білім беру барысында алға қоятын негізгі мәселе – толықтай біліммен қаруланған, кез келген жағдайға тез бейімделетін, қабылдауы мен қабілеті жоғары жеке тұлғаны қалыптастыру.

Орта мектепте оқытылатын пәндердің ішінде политехникалық білімнің негізі болып табылатын «Физика» пәнінің орны ерекше, өйткені бұл пән Қазақстан Республикасы жалпы орта білім берудің базалық оқу жоспарының негізгі құраушыларының бірі.

Мектептегі физика курсы білім алушыларға физика саласындағы іргелі білімдердің жеткілікті деңгейдегі толық көлемін беруді, оқушылардың ойын, танымдық және шығармашылық қабілетін дамытуды, олардың бүгінгі қоғам өмірі мен жалпы адамзат дамуындағы физиканың рөлі туралы түсінігін, табиғатқа ғылыми көзқарасын, адамның дүниеге көзқарасына алғышарт болатын әлеуметтік маңызды бағдарларын, білімін түрлі мәселелерді шешуге шығармашылықпен қолдану дағдыларын қалыптастыруды көздейді [1].

Түбі бір табиғат құбылыстарының сан алуан қасиеттеріне әр түрлі қырынан оқып білу бүгінгі таңдағы ғылымның іргетасы. Сондықтан орта

мектептің оқу бағдарламасы пәнаралық байланысқа негізделген. Осы тұрғыдан алғанда орта мектепте физика пәні мен астрономия пәнінің біріктіліліп оқытылуы да заңды көрінеді. Физиканы оқыту барысында астрономия курсының тақырыптары жеке бөлімдерге бөлініп немесе кейбір физикалық тақырыптардың мағынасын кең тұрғыдан қарастыру үшін де беріліп отырады.

Астрономия – аспан денелерінің және олардың жүйелерінің қозғалысын, құрылысын пайда болуы мен дамуын зерттейтін ғылым саласы.

Астрономия аспан денелерін, соның ішінде Күнді, жұлдыздар әлемін, планеталарды және т.б. аспан объектілерін зерттейтін ғылым. Сонымен қатар аспан денелерінің құрылымын, олардың кеңістіктегі орындары мен қозғалыстарын зерттеп, бүкіл ғаламшардың дамуы туралы түсініктер береді.

«Астрономия» деген грек тілінен аударғанда «астрон» – жұлдыз, «номос» – заң деген мағынаны береді. Астрономия ең ежелден келе жатқан ғылымдардың бірі. Ең алғашқы астрономиялық деректер б.э.д. 8 ғасырда пайда бола бастады. Адамзат ежелгі заманнан бастап аспан денелерінің орын ауыстыруын зерттеп, оны барлық қырынан сипаттауға тырысқан. Қазақ халқы да планеталарды ауыз әдебиеттердегі аңыздарға қосып отырған. Меркурий планетасын қазақ халқы – Кіші Шолпан, Марс планетасын – Қызыл жұлдыз, Юпитер – Есекқырған, Сатурн – Қоңырқай деген аттарға ие болған. Аспан денелерінің қозғалысы туралы алғашқы көзқарастар кейбір халықтар арасында аңыз түрінде кездеседі. Филолай, Аристарх, Пифагор, Аристотель және т.б. грек ойшылдарының әлем жүйелерінің аспан денелерінің көрінерлік қозғалысын сипаттап, түсіндірді. Осы модельдердің ішінде ең толыққанды зертелгені Птолемей моделі болған. Ежелгі грек философтары Әлемнің негізгі қасиеті етіп сфералық симметрияны бөліп алды. Жалпылай алғанда, симметрия принципі («Гармония») астрономия ғылымының қалыптасуына себепші болған. Парменид философиялық көзқарастан нақты физикалық әлем ұғымын қарастырды. Филолай аспан шырақтарын да, Жерді де шар тәрізді, ал олардың қозғалысы сфералық симметриялы қозғалыс деп есептеген, ал Эратосфен Жердің сфералық формасын анықтап, оның пішіндерін анықтау әдіс-тәсілдерін ұсынды. Астрономия ғылымының даму барысына тек ежелгі грек астрономдары емес, сонымен қатар үнді, қытай және араб астрономдары да өз үлестерін қосқан. Орта ғасырларда Еуропа мемлекеттерінде ғылым ашылмаған қара түнек болатын, ғылымның, соның ішінде астрономия ғылымының жетістіктерін болашақ ұрпақ үшін сақтап, әрі толықтырып, дамытқан араб және Орта Азия ғалымдары болатын. Әл-Хорезми, әл-Фараби, әл-Баттани, Бируни және т.б. ғалымдар ежелгі Әлем мен үнді астрономиясының мұрасын меңгеріп, дамытты. Әл-Фараби барлық ғылым бағытында еңбек жазған ғалым болса да

оның астрономиялық еңбектері ерекше орын алатындығын атап көрсетуге болады. Ол Птолемейдің жүйесін толықтырып, оны сипаттайтын еңбектер жазды, алғашқы болып Шолпан планетасының Күн дискісінен өтуін зерттеген. Еуропада бұл құбылысты бірнеше жылдар өткеннен кейін, 1639 жылы ғана байқаған.

Птолемейдің жасаған жүйесі аспан денелерінің қозғалыстарын есептеуге мүмкіндік беретіндіктен және діни көзқарастармен ұштасқандықтан, орта ғасырларға дейін осы модель жаратылыстанымдық және зертханалық қажеттіктерді қанағаттандыратын негізгі модель болып табылады. Орта ғасырлардағы теңіздегі саяхаттардың арқасында Жер бетінде коммуникациялық байланыстардың күшеюі, сонымен қатар Жер бетінде бағдарлау әдістеріне қойылатын талаптың күшеюі Птолемей жүйесінің кемшіліктерін анықтап көрсетті. Оның ішіндегі негізгісі – шындыққа жанаспайтындығында еді. Н. Коперниктің негізгі практикалық жұмысы барысында жаңа модель – Коперник жүйесі дүниеге келді. Бұл жүйенің де кемшіліктері бар еді, бірақ ол Күн жүйесі құрылымын дұрыс негізде түсіндірді. Коперниктің ашқан жаңалығы діннің қарсылығын жойып, ғылымның даму барысына түрткі болды. Қазіргі кезде аспан шырақтарының қозғалысы дұрыс негізде бақыланып, нақты есептелетін болған. Мұның өзі уақытты өлшеу, Жер бетінде бағдарлану, Жер қорларын барлау және т.б. практикалық мәселелерді шешу үшін қажет болды.

«Аспан механикасы» атты Д.И. Кенжәлиевтің еңбегінде келтірілген мәліметтерге сүйенсек, И. Кеплер Коперниктің жүйесінде кездесетін кемшіліктерді түзетіп, аспан денелерінің қозғалысын нақты түсіндіретін заңдарды тұжырымдады. Ал Ньютон осы заңдарға сүйене отырып, денелердің өзара әсерлесуінің заңдарын ашты. Осы заң аспан механикасына негіз болған заң. Аспан шырақтарының қозғалысын есептегенде осы заңды негізге алады. Бұл заң планеталардың қозғалыстарын алдын ала есептеуге мүмкіндік береді. Есептелген координаттар аспан денелерінің бақылаудан алынған координаттардан айырмашылығы шамалы болған. Есептеу нәтижелерін ұзақ уақытқа пайдалану үшін, олар дәлірек болуы үшін, планетаға Күннің әсерін ғана емес, басқа денелердің ұйытқуларын есепке алу керек болды. Сондықтан аспан әлемінің есептерін шығару оңай шаруа емес. Ньютон жасаған заңдардың көмегімен аспан шырақтарының қозғалысын бақылау – математика тұрғысынан күрделі шешуді қажет ететін есепке айналды, ал аспан механикасының жетістіктері – математика ғылымының қарыштап дамуына әсер етті. Мысалы, XVIII ғасырдың басында аспан әлемінің дамуына Ньютон заңдарының ықпалы арқасында болса, соңғы жылдарында ғылым – математик ғалымдары Клеро, Даламбер, Эйлер, Лагранж және Лаплас еңбектері арқылы дами бастады. Сол заманнан бастап

аспан шырақтарының қозғалыс теорияларын жасау әдістемелері қолға алынды. Жер бетінде бағдарланып орналасу үшін Айдың қозғалысын көрсететін кестелер жасалына бастады.

XIX ғасыр – аспан әлемінің негізгі құраушы компоненттері, әсіресе алып ғаламшарлар қозғалысының талдағыштық тұжырымдамаларының шыға бастауы, қазіргі кезге дейін қолданылып келе жатқан кестелердің болуы-астрономия ғалымдарының жасаған еңбектерінің жемісі. Солардың ішінде ең үлкен үлес қосқандары: Урбен Жан Жозеф Леверье, Саймон Ньюкомб, Джордж Уильям Хилл болған. Осы ғасыр – аспан әлемі механикасында есептеу тәсілдері ғана емес, сонымен қатар бақылау тәсілдерінің дамып, жетістіктерге жетіп жүрген кезеңі. Юпитер мен Сатурн планеталарының бірталай серіктерінің табылуы, қозғалыстарының сипаттамаларының ашылуы, Уран ғаламшары анықталып, орбитасының элементерінің ашылуы үлкен жетістік болды. Ал Нептунның ашылу тарихы ғылыми әдістемелердің қуаттылығын көрсетті. Бұл планетаны «қалам ұшымен тапты» деген теңеу бар [2].

Астрономия техникалық ғылымдар сияқты физикамен, география, экология, математика, биология сияқты ғылымдармен тығыз байланысты. Астрономия үш негізгі бөлімге бөлінеді: бірінші-астрометрия, екінші- аспан механикасы, үшінші – астрофизика болып бөлінеді. Астрономияның негізі - бақылау болып есептеледі.

Астрономия ғылымының аспан денелерін бақылау және зерттеу жүргізу барысында алға қоятын негізгі мақсаттары:

- Біріншіден, кеңістікте аспан денелерінің алатын орны мен пішіні және мөлшерін айқындау.
- Екіншіден, аспан әлеміндегі денелердің физико-химиялық құрылымын анықтау.
- Үшіншіден, астрономиялық денелердің қалай пайда болатындығы мен олардың даму барысында туындайтын мәселелерін зерттеу.

Астрономия ғылымының мақсаты аспан әлеміндегі денелердің белгісіз қырларын анықтау адамзатқа әрдайым қызықты. Аспан әлемінің бізге беймәлім құпиялары әлі де жеткілікті. Сол себепті астрономияны толықтай зерттелген ғылым деп айтуға болмайды. Зерттеуі таусылмайтын, күнделікті жаңалыққа толы аспан денелерін зерттеу жасөспірімдерді де қызықтыратыны сөзсіз.

Жалпы орта білім беру деңгейінің жаратылыстану-математикалық бағытындағы 7-11 – сыныптары үшін «Физика» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасына сәйкес «Физика және астрономия» пәнін оқытудың мақсаты – оқушылардың ғылыми тұрғыдан ойлау қабілеттерін дамыту. Оқушыларды Әлемнің ғылыми бейнесін тұтастай

түсінуді, бақылау және табиғи құбылыстарды талдау арқылы күнделікті өмірге керекті есептерді шешу жолдарын табуға дағдыландыру [3].

Орта мектепте астрономия ғылымын қазіргі таңда оқытылу деңгейіне зерделеу, оның оқу бағдарламадағы алатын орнына талдау жасау үшін келесі мәліметтерге назар аударайық.

7-сыныпта оқытылатын физика және астрономия пәніндегі астрономия курсына бөлінген «Жер және Ғарыш» тарауында қарастырылатын тақырыптар.

Тақырыптар	Тақырыпты оқыту мақсаттары
Аспан денелері туралы ғылым	геоцентрлік және гелиоцентрлік жүйелерді салыстыру
Күн жүйесі	Күн жүйесінің нысандарын жүйелеу
Күнтізбе негіздері (тәулік, ай, жыл)	жыл мезгілдерінің ендіктерге байланысты ауысып отыруы, күн мен түннің ұзақтығын түсіндіру

9-сыныпта оқытылатын физика және астрономия пәніндегі астрономия курсына бөлінген «Астрономия негіздері» тарауында қарастырылатын тақырыптар:

- Аспандағы жұлдыздар әлемі;
- Аспан координатасы, аспан сферасы;
- Аспан шырақтарының географиялық ендіктегі қозғалысы, жергілікті, белдеулік және бүкіләлемдік уақыт;
- Күн жүйесіндегі ғаламшарлардың қозғалыс заңдары;
- Күн жүйесі денесіне дейінгі ара қашықтықты параллакс әдісімен анықтау.

9-сыныптағы қарастырылатын оқу мақсаттары:

- Абсолюттік және көрінерлік жұлдыздық шамаларды ажырату;
- Жұлдыздың жарқырауына әсер ететін факторларды атау;
- Аспан сферасының негізгі элементтерін атау;
- Жұлдызды аспанның жылжымалы картасынан жұлдыздардың аспан координатасын анықтау;
- Өртүрлі ендіктегі жұлдыздардың шарықтау айырмашылығын түсіндіру;
- Жергілікті, белдеулік және бүкіләлемдік уақытты сәйкестендіру;
- Кеплер заңдарының негізінде аспан денелерінің қозғалысын түсіндіру;
- Күн жүйесіндегі денелердің ара қашықтығын немесе өлшемдерін анықтау үшін параллакс әдісін қолдануды түсіндіру.

11-сыныпта астрономия курсына «Космология» тарауында қарастыратын тақырыптар:

➤ Жұлдыздар әлемі. Жұлдызға дейінгі қашықтық. Айнымалы жұлдыздар;

➤ Күн-Жер байланыстары;

➤ Жұлдыздардың планеталық жүйелері. Жер топтарындағы планеталар және гигант- планеталар. Күн жүйесіндегі кіші денелер;

➤ Құс жолы. Галактикалардың ашылуы. Квazarлар;

➤ Үлкен жарылыс теориясы. Қызыл ығысу және Галактикаға дейінгі арақашықтықты зерттеу. Әлемнің кеңеюі;

➤ Әлемнің эволюциясының негізгі кезеңдері. Әлемнің моделдері. Әлем мен Өмір туралы көзқарастар. Адамзаттың ғарыштық болашағы және ғарышты игеруі.

11-сыныптағы қарастыралатын оқу мақсаттары:

- Жұлдыздардың негізгі спектрлік класын анықтау;
- Көрінерлік пен абсолют жұлдыздық шамалардың айырмашылығын анықтай алу;

- Көрінерлік және абсолют жұлдыздық шаманы анықтау үшін формулаларды қолдану;

- Күннің сәулеленуін сипаттау үшін заңдарды, яғни Стефан-Больцман заңы, Винн заңын қолдану;

- Жұлдыздардың дамуын түсіндіру үшін Герцшпрунг-Рассель диаграммасын қолдану;

- Қара құрдымдар, нейтронды жұлдыздар және жаңа жұлдыздардың қасиеттерін зерттеу;

- Жұлдызға дейінгі қашықтықты зерттеу үшін, «қарапайым май шамдар» әдісін пайдалануды сипаттау;

- Әлемнің жаңаруы мен қара энергия туралы көзқарастарды талқылау;

- Астрономиялық зерттеулерге сүйене отырып, Әлемнің жаңаруы туралы болжамды талқылау;

- Хаббл заңын пайдалана отырып, Әлемнің жасын бағалай білу;

- Микротолқындық сәулелену туралы теорияны пайдалана отырып, Үлкен жарылыс теориясы туралы түсінік қалыптастыру [1].

Орта мектепте астрономияны оқытуда кездесетін негізгі мәселе – физика пәнімен біріктіріліп оқылатындығында, яғни жоғарыда көрсетілгендей курс физика және астрономия деп аталғанымен 8 және 10 сыныптарда астрономия пәніне байланысты тақырыптар қарастырылмайды. Мектептерде астрономия курсының сағаты қысқаруына байланысты, ЖОО-да жалпы физика және астрономия мамандарын дайындайды. Негізгі дүниетанымдық көзқарас ғылыми жетістіктерге байланысты қалыптасады,

оның ішінде астрономиялық бақылаулар мен Әлемнің даму механизмдері туралы түсініктер маңызды орынды алады. Жоғары қысымда өтетін, вакуумдық жағдайда, тығыздығы үлкен диапазонда болатын жүйелер мен денелерді, жоғары және абсолют нөлге жақын температураларды, жылдам қозғалатын электрондар ағынын Ғарыштық объектілерден бақылауға болады. Соңғы кездері астрономиямен байланысты ғылымдар дами бастады: астрогеология, астробиология, астроэкология. Қазіргі өркениеттің дамуын астрономиямен тығыз байланысты космонавтика ғылымынсыз елестету мүмкін емес. Адамдар Жер маңайындағы ғарыштық кеңістіктер үзіліссіз өмір сүруде, адам Жердің серігі Айда болды, енді Марс планетасына экспедицияға дайындық үстінде.

Көріп отырғандарыңыздай, орта мектепте астрономия пәні физикамен тығыз байланыстырыла отырып оқытылуымен қатар, негізгі тақырыптарды оқытуға да көңіл бөлінеді. Әрине астрономия пәнін тереңдетіп оқытуға элективтік пән ретінде оқытудың маңызы зор, өйткені аспан денелерінің табиғатын оқып-білу адамзат үшін маңызын жоғалтпақ емес.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жалпы орта білім беру деңгейінің жаратылыстану-математикалық бағытындағы 7-11 сыныптары үшін «Физика» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы.
2. Кенжәлиев Д.И. Аспан механикасы. – Орал, 2007. – 6-9 бб.
3. Рамазанова С.А., Тоқсейітова Р.Қ. Астрономия. – Шымкент, 2009.
4. Каменецкий С.Е., Пурышева Н.С. Теория и методика обучения физики в школе. Общие вопросы. – М., 2000.
5. Винник М.А. К вопросу о роли астрономического образования в обучении и развитии учащихся 8/ Вестник Московского гос. областного ун-та. – Сер. «Педагогика». – 2010. – С. 169-173.

НАРБЕКОВА Ш.М., РАХАШЕВ Б.Қ. ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ АСТРОНОМИИ В СРЕДНИХ ШКОЛАХ.

В статье представлен анализ современного состояния образования в Казахстане, в частности астрономического. Показаны основные возможности, имеющиеся у школьников для получения астрономических знаний. Показана структура курса, описаны средства обучения.

Ключевые слова: физика, астрономия, небесные тела, Солнце, звезда, Солнечная система, Галактика, природные явления, календарь.

NARBKOVASH.M., RAKHASHEV B.K. PROBLEMS STUDYING ASTRONOMY IN THE MIDDLE SCHOOL.

The article reveals information about themes and problems studying science astronomy in the subject «physics and astronomy». In this article showed astronomy themes in 7, 9 and 11 grades. In 7th grade themes about Earth and Space, 9th grade Basics of astronomy and in the 11th grade Cosmology.

Keywords: physics, astronomy, celestial bodies, the Sun, star, solar system, galaxy, natural phenomenon, calendar.

ӘОЖ 371.3:821.512.122(075.8)

МАРКИЗА БАЗАРБАЙҚЫЗЫНЫҢ ШАҒЫН ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ БАЛАЛАР БЕЙНЕСІН ЖАСАУДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

ҮСЕНБАЙ Б., АЯПОВА Ү.С., КАЖИАКБАРОВА Р.Б.

Мақалада балалар жазушысы Маркиза Базарбайқызының «Әкесін іздеген ұл» атты балаларға арналған әңгімелер жинағындағы шағын әңгімелердегі балалар бейнесі талданады. Жазушының шағын әңгімелері бастауыш, орта буын мектеп оқушыларының дүниетанымын кеңейтуге септігі мол, оқуға ыңғайлы, тілі жатық, берер тәлімі мол болғандықтан, оқу жоспарларының вариативті компонентіндегі жекелеген пәндер, курстар және бөлімдерді оқытуға бөлінген сағаттарға «Авторлық бағдарлама» жобаларын жасауға қолданылған. Автор жазушы әңгімелерінің оқушылардың оқу сауаттылығын қалыптастыруға игі ықпалы бар екендігіне тоқталған, идеялық, танымдық ерекшелігіне талдау жасаған.

Кілт сөздер: балалар әдебиеті, проза, әңгіме, авторлық бағдарлама, вариативті компонент, оқушылардың оқу сауаттылығын қалыптастыру.

Қазіргі таңда балалар әдебиетіндегі шағын проза үлгілері кең қанат жаюда. Балалар әдебиетінің өзіндік жоғары талаптары тұрғысынан келсек, санаулы қаламгерлерді атай аламыз. Қазіргі балалар әдебиетінің өкілі – Маркиза Базарбайқызы – ардагер ұстаз. Ол «Әйел жанарындағы әлем», «Арнадым сізге», «Қырмызы», «Ұялшақ махаббат», және балаларға арнап «Әкесін іздеген ұл», «Базарлық», «Жүрек сөзі», «Халықберген» атты кітаптардың авторы.

«Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланған жазушы Қанат Қайымның «Ұрпақ тәрбиесінің талбесігі» мақаласында былай деген екен: «Маркиза Базарбайқызының «Батырлары бар ел – бақытты» деп аталатын кітабында ежелден келе жатқан жырларды бала ұғымына сәйкес әңгіме түрінде жазғанын, ерлік дастандардың ең шұрайлы тұстарын ойып алып, оқырманын қызықтырып, әрі қарай сол жырды өзін іздеп оқы деп сілтеме жасауын да автордың тапқырлығы»[1]. Сондай-ақ жазушы Қанат Қайым төмендегідей пікір келтіреді: «Маркиза Базарбайқызының «Базарлық» атты кітабы «Назеркенің ертегісі», «Аңыздар» және «Әулиелер» деп аталатын үш бөлімнен тұрады екен. Шығармалардың барлығы да орта буын мектеп оқушыларының дүние танымын кеңейтуге орасан зор пайда тигізері даусыз. Аса шұбалаңқы емес, оқуға ыңғайлы ертегі-аңыздардың тілі жатық, берер тәлімі мол. Жазушының «Халықберген» деп аталатын кітабы Ұлы Отан соғысының қасіреттерінен сыр шертетін әңгімелерден тұрады. Кітаптың алғы сөзінде автордың өзі айтқандай, «Соғыстың айуандық бет-бейнесін кейінгі

жас балалар білсін дедім»[2]. Өз халқының бастан өткізген тарихын естерінде ұстап, үлгі-өнеге алу үшін қазіргі ұрпаққа дәл осындай шығармалар аса қажет екендігі айтылады.

Маркиза Базарбайқызы «Әкесін іздеген ұл» балаларға арналған әңгімелер жинағымен Алматыда балалар жазушылары арасында ұйымдастырылған «Дарабоз» 11-ші халықаралық байқауының жеңімпазы ретінде танылған. Әңгімелердің электронды нұсқасы қолжетімді (<https://adebiportal.kz/kz/authors/view/2525>), сондай-ақ, бастауыш сынып оқушыларына қосымша сабақтарда оқу сауаттылығын дамыту үшін өте тиімді екендігі байқалады.

Маркиза Базарбайқызының «Әкесін іздеген ұл» атты балаларға арналған әңгімелер жинағына жазған «Өмірдің өзіндей тартымды» атты алғы сөзінде ақын Мағира Қожахметова жазушының шуақ пен мұңға тұнған әңгімелерімен көпшілікке танылып үлгергендігін айтады. Өмірдің өзіндей табиғи қолтаңбасынан күнде көріп жүрген жандармен әлдеқайда жақынырақ қауыштырғанын, назар аударма қоймайтын жәйттердің мәні мен маңызын аңғартып, күйбең тірліктің таусылмайтын түйткілін шешуге талпынған ана, әже, апа, аға, әке бейнелері балақайлардың бірде тәтті, бірде қатты іс-әрекеті арқылы айқынырақ ашылады. Автордың тілі жатық. Қысқа да нұсқа оқиға желістері оқырманын жалықтырмайды. Айналасына сергектікпен қарайтын жасөспірімдердің қылығы өмірге деген құштарлықпен, білсем, оқысам деген ынта, жігермен астасып жататын терең ойға жетелейтін шығармалар.

«Іңірбайдың күнделігіндегі» он төрт жасар ұлдың күн сайын бойының ғана емес, санасының да жетіліп өскеніне куә боламыз. Жыңғылдан садақ жасауы, суда өскен қоғадан ау тоқуға болмайтыны жас оқырманның көкейіне сақталып қалады. Шидің қалай өсетіні, оны ормай қарулы жігіттер беліне орап тартып, жұлынған шиді реттейді, ең ұзындарын текемет басуға арналған ши етіп тоқиды. Кішілеулерінен жасалынатын «орама шидің» қыз жасауына қосады екен. Ең ұсақ шилерден құрт жаятын шыпта, су сорғытатын сүзекі дайындайды екен. Кейіпкерлердің өзара қарым-қатынасына бойлаған сайын небір тосын сәттерге кезігесің. Қандай дүниесін алсақ та ұлттық ізгі ұғыммен өзектестігі аңғарылады. Көзден де, көңілден де таса боп, ұмытыла бастаған әдет-ғұрыптарымызды балалардың қимыл-қозғалысымен, сан алуан әрекетімен жеңіл де ұғымды жеткізгенін айтады [3, 6].

Идеясы шымыр келетін әңгіме жанры қиын екені белгілі. Балалар жазушысы Маркиза Базарбайқызының балаларға арналған шағын әңгімелерінде тәрбие мен таным үдерісі қатар тұрады. Образдар мен сөйлеу тілінің ерекшеліктері өз оқырманы – бастауыш сынып оқушыларының оқуға деген құлшынысын арттыра түсетіні анық. «Акробат» әңгімесінде «Сәуленің басы үлкен. Бес жаста болса да басы үлкен Сәуленің. Сәуле өзі де көбелектей

жеп-жеңіл құлдырандап жүгіреді де жүреді. Арқасынан бантиктеп байланған ал қызыл көйлектің етегі аппақ жібек матамен көмкерілген. Үлпілдеп тұр» [3, 20]. Сәуле ойнап жүріп, биікке ілінген аппақ жіпке көзі түседі. Ауладағы кәдімгі кір жаятын арқан. Сәуле дәл осы жіптен секіруді армандап жүрді. «Көптен армандап жүргені аспанда қалықтаған құстай секірген сол тәтеге елдің бәрі шаттанып қол соқты. Біздің елдің туы желбіреп, тәтенің мойнына алтын алқа тақты. Шіркін, сол тәте сияқты аспанда қалықтап секірсе!» деген тәтті ойлардың сәті түсті деп кір жаюға керілген жіпке қарай атасы қысқа дайындаған ағаштарға өрмелей жөнелді. Көкесі көріп қалып, екі қолын ербendetіп сөйлеп келеді. Ағаштың біреуі сырғи жөнелді. Сәуле қорыққаннан көзін жұмды. Сәуле өз қиялында екі қолын сермей жазды да жіптен асып секіріп кетті. Мәтін соңында жазушы оқырман жастарға сауалын қояды.

«Ал сен секіре ме едің? Ақ тақырға. Тастай жерге? Аяғың сынса не басың жарылса қайтесің? Онда көпке дейін ойнай алмай қалмайсың ба? Жүр, одан да сондай жаттығу жасайтын жерге барайық, жарай ма?» – деп өз ақыл-кеңесін айтады.

«Шаштан» тарту әңгімесінде еңбекке тәрбиелеуді көрсетеді. Уақытында суарудың арқасында жапырағы биік болып жақсы өскен сәбіз бен суы уақытылы берілмеген сәбізді көрсеткен әкесі балаларының еңбектерін салыстырған еді.

«Кеше әкесі Әбіл мен Алшынның егісін мақтады да:

– Тәжім, сен егісінді суаруды ұмытып кеткенсің бе, сәбіздің бойы тырбыш өспей қалыпты ғой? – деп сұрады. Ағасы мен інісі жамырып:

– Ол мәк тепті!

– Ол қыз ғой! – деп шуласты» [3, 18].

Тәжікүл балалық әрекетімен таңертең ерте оянып, өсіп тұрған сәбіздің жапырағынан еппен тартып бойын биіктетіп қояды. Екі жағындағы Әбіл мен Алшынның егінінен де биік болғанын қалады. Әкесі бүгін көрсе өзін мақтасын деген ой болды. Күн қыза оянған Тәжікүл құлап жатқан сәбіздерін көргенде жылап жіберді. Әкесі қызын жұбатып,

«– Айналайын, не істесең де ақылмен ойланып істе. Сені шашыңнан тартқанмен сен тез өспейсің ғой. Солай емес пе? Енді тамыры жұлынған сәбіз өспейді» – деп, енді орнына қайта егу қажет болғанын түсіндіреді.

Балаларды есік алдындағы аз ғана жерге егілген көкөністің өзі диханшылық кәсіпке ғана емес, еңбексүйгіш болып өсуге тәрбиелеп отырады. Егетін көкөністің ұрығын қалай себу, жерін қалай дайындау, қалай су беру керектігін үйреніп өскен бала кез келген істі дәл солай рет-ретімен үйлестіруге бейім болып өседі. Әңгімеде уақытылы суғарылмаған өсімдіктің жайқалып өсе алмайтынын аңғартып отыратын әке тәрбиесі бала тәрбиелеуде ата-аналарға үлгі бола алады.

«Әкесін іздеген ұл» әңгімесінде кіп-кішкентай Санат аулада ойнап жүріп Әділдің көкесі зообаққа апаратынына уәде бергенін айтып мақтанғанына жауап таба алмаған соң, көкесін жұмысына іздеп барса, балмұздақ әперетінін айтып, бес-алты жасар бүлдіршін балақайлар үлкен шаһардың кең даңғылына шығып кетеді. Әділ бармай жолдан кері қайтса да, Санат көшені бойлап оқушыға, әжейге кездеседі. Санатты әкесі рұқсатсыз жалғыз жүргенін айыптап сабап та алады. Баласы үш күн көрмеген соң сағынып іздегенін айтып ақталуда. Әкесі де баласына қатарынан кезекшілікте болғанын айтып түсіндіре бастайды. Әңгіме арқылы отбасындағы қарым-қатынастың соншалықты жауапкершілікті талап ететіндігі көрініп тұр. Балаларына ата-анасы ескерту жасап отыруы, ата-ана баласы үшін алаңдайтыны, тағы басқа да балалардың бойындағы алаңғасарлық әрекеттердің алдын алу – тәрбие болары анық.

«Айтылмаған өтірік», «Су тазалығы», «Жастық» әңгімелері балаларды өтірік сөйлемеуге, таза болуға, жалқау болмауға шақырады. Өсіресе су тазалық қана емес, салт-дәстүрлерімізде баланы неге қырық күн суға түсіру керектігін және Әйіп пайғамбардың әңгімесі арқылы бала түсінігін кеңейтіп отырады. Аяжан мен Досжанның жастықпен төбелескеніне әжесі жастық туралы ертегі айтып береді. Бала есінде сақтайтындай ақылдарын айтып отырады: «Әжесі жастықты әдемілеп жинап қою керектігін көрсетті.

– Ал, олай етпесе ше, апам құсап жәй тастай салса, түс көрмей қаламыз ба?

– Жиналмай жатқан жастық «кел, жата ғой» деп, адамды өзіне шақырып тұрады. Жата берген кісі ауру болады, жата берген бала жалқау болады. Сондықтан жастықты тікейтіп жинап қояды. Бас киім мен жастықты табанға салып таптауға болмайды. Бас киім киелі. Жерде жатқанын көрсен, көтеріп қой» [3, 29].

Әжесі немерелерінің үйде зеріккенше спортпен айналысқанын қалап, көрші аулада жақында ашылған спорт клубына апаратынын айтады.

«Асхат» әңгімесінде мектепке баруға қызығып жүрген Әсет көк сөмкесін бес жасар Асхатқа мақтанышпен көрсетіп, ешкімге айтпауын сұрайды. Апасы кірлетесің деп ренжіп жүретінін айтқан соң, амалсыз өзінің қашан мектепке баратынын сұрап апасының қасынан қалмай жүрді.

« – Әсет, Маржан, Абылай – бәрі мектепке кетті. Мен қашан барам?

– Кейін, балапаным.

– Папам келген соң ба?

Тігін машинасы зырылдауын кілт тоқтатты. Құлаққа ұрған танадай тылсым тыныштық баланың тынысын тарылтып жіберді.

«Папам» дей беріп еді...

– Қақылдап қалдың ғой, қараң өшкірдің баласы! Қарасы батсын оның!» [3, 32].

Әкесін сұрағанда апасының қарғап-сілеген сөздері кіп-кішкене балақайды ойландырып қойды. Әкеме неге «Қарасы батсын оның» деп айтады. Мен әкемді сағынамын ғой деген сұрақтар мазалайды. Бұл әңгімеде періштедей үлбіреген нәзік жүрекке қаншалықты ашулы болсаң да, ашуды іркіп, балаға жөн сөйлеуге шақырып тұрған сияқты. Бала тәрбиесі отбасынан бастау алатын болған соң, ата-ананың арнайы дайын болуын талап етеді.

«Бәйге күрең» әңгімесінде Көлбай қызы Санашты тоғыз жасынан «Ақжолтайым» деп еркелетуінен айтыскер ақынның бала тәрбиесінде ерекшеленгенін байқауға болады. Қызын ұл баладай аттың құлағында ойнатып, бәйге күреңге отырғызып, алпыс шақырым жарыс өтетін жолды екі-үш күн зерттеп жүруі – нағыз бапкердің ісі дерсің.

Бәйгеде алдыма жан салмаймын деп оза шапқан Санаш шапшаңдықты тез ауыстырғанда атпен бірге мұрттай ұшқалы қыз көйлегін кигізіп кішігірім той жасаған соң, анасы атқа жоламай әдемі көйлек кейіп, өз істерімен айналысқанын қалаған еді.

Он үшке толған Санаш әкесі көрші ауданға айтысқа кеткенде есік алдында байланған байталға қызыға қарағаны сол еді. «Есік алдындағы кермеде бір байтал кегеңдейді. Қасына жетіп бардым. Байтал шекелей қарап оқыранды. Сағалдырығынан ұстап, кекіліне қол тигіздім. Әкемнің алдыңғы айтыста ұтып алған сыйлық жылқысы екен. «Өзім келгенше қарай тұрындар, келген соң үйірге қосамын» деп, тапсырып кетіпті.

Апам маған зекіңкіреп:

– Қашанға айтам атқа жолама деп! Болды, үйге кір. Ана Шара артыңнан қалмай «жаңа үлгідегі көйлегімді көр» деп қыңқылдып жүр. Ат – еркек баланың жұмысы. Бар, кет!

Мен інілеріме байлаған жіптерің жіңішкелеу екен, үзіліп кетпесін деп ескертіп үйге бұрылдым.

Көп өтпей-ақ Асан жетті ендігіп:

– Ат қашып кетті!» [1, 37].

Санаш із кесіп жүріп Ғалиәкбар ағайының көмегімен көп жылқының ішіннен ұстайды. Атты үйіне әкелгенде шешесі үндемейді. Әкесі келгенше атқа ие болғанда, анасы аттың қасынан қумайды. Шабандоз қыздың із кесіп, жылқы мінезін тануы да қызыға білген ісіне барын салса игеретін тамаша өнер сияқты.

«Мерген» әңгімесінде де әкесінің қасында ер балаша киінген қыз. Мұғалім әке арасында саятқұмар. Қолы босай қалса баланың ересектеуі Әбіл мен төрт-бес жасар қызымен балыққа барады. Аңға шығарда оқты да бірге

өздері жасайды. Қалған оқты келесі қысқа сақтамай көктем шыға шыны бөтелке көздетіп сайысып үнемі озып жүрген қызына әкесі риза болады.

«Жетіншіні бітірген жылы облыс бойынша жақсы оқитын балаларға жолдама берді. Біздің ауданнан жалғыз қыз мен ғанамын. Облыстан тағы екі қыз бар екен. Қалғаны кілең ұлдар» [3, 42]. Алматы айналасы биік тау қоршаған сұлу қалалы аралағанда Тир дегені жақын жерде қадап қойған нысананы ату қызға қатты ұнайды. Бірақ ұлдар түк тигізе алмаса да, қыздарды маңайлатпайды. Шалбарланған Лаура деген Өскеменнің қызы өңмендей келіп мылтыққа жармасады. Қыздың шашын желбіретіп жайып жібергені мен тыртыттып кейген шалбары Санашқа ұнай қоймайды. Өйткені әжесі шаш жаю әйел адамға дұрыс емес екенін айтып отыратын еді. «Бұл қыздың ісі емес!» деп ұлдар қарсыласпаған соң, он оқтың екеуін тигізді. Лаураның қолынан мылтықты жұлып алып, көздегенін мүлт жібермеген қызға ұлдар шулап енді анасын ат, сосын мынаны ат деуге көшті.

«Мен үшін атшы деп өздері бытыра сатып әперді. Дөп тигізсең беретін «приз» дегені болады екен. Әй, бір айызым қанғаны-ай.

Жоқ жерден дәрежем көтеріліп, біздің мергеніміз деген құрметті атаққа ие болып шыға келдім. Мен солай мерген атандым!» [3, 43]. Әңгімеден тағы да бала тәрбиесін көреміз. Бала бойындағы ерекше қасиеттерді оята білген әке бейнесі арқылы қыз баланың мергендік қабілеті көрінеді.

«Көсеу» әңгімесінде бесінші сыныпта оқып жүрген қыз бала бауырсақ пісіру үшін ашыған қамырды жайып кесіп үлгере алмағаны үшін өгей шешенің от көсеп отырған көсеуі шекеге тиеді. Жалаң аяқ ақ қардың үстінде жан сауғалаған бейкүнә қыздың аянышты тағдырын көреміз. Ашуы көп өгей шеше жасаған қылмысын жасыру үшін «Осыдан біреуге мен ұрды деп айтсаң, басыңды кесіп аламын! Осыдан айтып көр, басыңды кесемін!» деп қызды қорқытып отыр [3, 49]. Төрт бес күнде әкесі келіп, қызының жарақатын емдеп, қалаға мектеп-интернатқа жіберуі, анасынан айрылған жетімекті бұдан ары қорлауға жол бермеудің жалғыз амалы сияқты. Өзі ана бола тұра баланы соншалықты жәбірлеуге қолы барған адамға қызын сеніп тастай алмайтыны көрініп-ақ тұр.

«Ұрлық» әңгімесінде Тәжікүл шебер қыз Санагүлмен сабаққа бірге барады. Тәжігүл де тоқыма үйренгісі келеді. Санагүлдің ескі портфелі ашылып кетіп, Тәжігүлге ұстатпай жүрген тоқыма көзіне түседі. Қызығып кетіп, жымқыра қойды. Ойнап болған соң қайтарып беремін деп ойлаған еді. «Сабақ біткенше зорға шыдап, үйіне жетісімен шөптің тасасына отыра қалып, тоқыманы қолына алды. Осы Санагүл қалай істейді. Жып-жып еткізіп, әп-әдемі өрнектерді шығара қояды. Жібi түскiр шатасып, Тәжікүлдің нәзік саусақтарын мүлдем тыңдамайды!» [3, 56].

«Келесі күні Санагүл әжесіне ілесіп, үйге кіріп келе жатқанда жүрегі зу ете түсті. Әжесі: «Менің Тәжім ұры емес! Басқа жерден іздеңдер! Ө, несі-ай, менің немеремді ұры атандырғысы келе ме?» – деп бұрқылдағанда кешегі тоқыманы сұраусыз алғаны – «ұрлық» деп аталатынын түсінді. Мына әжесінің соншалық шамданғанына қарағанда «ұрлық» деген өте жаман нәрсе екен» [3, 57]. Әңгіме желісі балаға рұқсатсыз біреудің затын алуға болмайтынын түсіндіріп тұр. Тәжікүлдің ұятты ісін біле қойған әжесі дүкеннен жіпті сатып алып, пілтекешті әжесіне жасатады. Ертесіне адуын әжесінің орнында жуас әже бір қозыны сойып, Санакүлді әжесімен қонаққа шақырды.

«Былайынша, Санагүл екеуі дос. Жыны келгенде «сен ұрысың» дейтіні бар. Біреулер ұрлық туралы сөз етсе, сол баяғы алқызыл жіп есіне түседі. Алқызыл жіпті тоқыма. Сол алқызыл жіптей беті өртеніп шыға келеді Тәжікүлдің» [3, 58]. Әңгімеде «Ұрлық түбі – қорлық» дегенді Тәжікүлдің ұяттан беті өртеніп шыға келетінінен көреміз.

«Ауысқан әріптер», «Мәнтияз» әңгімелеріне лайықтап оқушылардың оқу сауаттылығын қалыптастыруға арналған тапсырмаларды құру арқылы шығарма оқуға деген қызығушылығы арттыруға болады.

АУЫСҚАН ӘРІПТЕР

Қайрат бұл сыныпқа жақында келді. Ерні томпиып, ұрты бұлтиған сүйкімді бала. Елгезек. Міне, тағы да «Мен айтам, мен айтам» деп, көтерілген қолымен бірге ұшып кете жаздап отыр.

Орнынан тұрар-тұрмастан:

– Тырық! – деп саңқ еткізді. Бір-екі жеңілтек бала қосыла тырқ етті. Тіпті жап-жас мұғалима қыз да езуін әзер ұстады.

– Дұрыстап айт. Қанша? Қайрат костюмінің етегін төмен тартып түзеді. Өзіне сенімді түрде:

– Бес жердегі сегізім тырық! – деді. Енді бүкіл сынып күлді.

– Апай, апай, ол ылғи «Қ»-ның орнына «Т» дейді. Нанбасаңыз, атын сұраңыз. Алма тықылдап болар емес.

– Атыңды айтшы.

– Тайрат. Бала көзі жыпылықтап жасып қалды. Мұғалима ойланды.

– Қайрат, бүгін сабақтан соң екеуміз қалып, әріптерді дұрыс айтуды үйренейік, жарай ма?

Қайраттың көзі жайнап, қайтадан құлшына бастады.

«Ауысқан әріптер» мәтіні бойынша сұрақтар:

1. Қайрат қандай бала?

А) сүйкімді, елгезек бала

- В) жеңілтек бала
С) қу бала
D) жалқау бала
2. Бүкіл сынып кімге күлді?
A) Мұғалімге
B) Алмаға
C) Қайратқа
D) оқушыларға
3. Қайрат қандай жағдайда қалды?
A) сабақ айтқысы келмейді
B) «Қ»-ның орнына «Т» дейді
C) атын айта алмады
D) санды бұрыс айта алмады
4. Мұғалима Қайратқа нені айтты?
A) сабақтан соң қалып, әріптерді дұрыс айтуды үйренуді
B) әріптерді ауыстырып айтуға болмайтынын
C) Алманың айтқанын
D) бүкіл сынып неге күлгенін
5. Мұғалима нені ойланды? (қосымша ой қосу)
A) оқушымен жұмыс жасауды
B) Қайраттың ата-анасы қатты еркелетеді
C) Қайраттың әріпті айталмауына ата-анасы мән бермейді
D) Қайрат өзі әріпті айта алмайтынын білмейді

МӘТНИАЗ

Мәтниз биыл жетіншіге көшті. Бойы сырықтай. Әкесімен тенесіп тұр. Тек әкесіндей иықты емес. Әлі есейеді ғой. Анасы: «Өскенде әкеңнен де ірі болатын түрің бар» дейді. Болса екен. Күнде ертемен тұрып турникке тартылады. Таэквондаға барып жүр.

...Осы жаз жұмыс істеп ақша тапқысы келсе де, ата-анасы бұғанан қатқан жоқ деп рұқсат бермей отыр.

Сосын әкесіне көмегім тисе де қайда жатыр деп, науқандық жұмысқа ілескен-ді. Науқандық дегені аз уақытта тез бітіруі керек осындай қой қырку, қой тоғыт, сақман сияқты жұмысты айтады екен.

Күн шыжып тұр. Жүн жетілді, көтерілді деседі. Қырқып алмаса қой пысынайды екен. Мазасыз қой қоң жинамайды екен. Ондай қой қыста көтерем, арық болады екен. іш тастайды екен. Яғни, қозысы өліп қалады. Пәлі, бәрі біріне бірі тәуелді екен. Міне, Мәтниз қандай жауапты жұмыста жүр. Мәтниз көп нәрсені көңіліне түйді. Жаңа сөздер, ұғымдар үйренді.

Мәтнийздың әкесін бәрі мақтайды. Тез қырқады, таза қырқады, қойдың денесіне түк жарақат түсірмейді деп қауқылдасады. Мәтнийз кеудесін кере қоқиланып жан-жағына қарады. Кілең ересек кісілер, мұнда достары жоқ. Мәтнийз аздап ұялыс тапты. Ұялған тек тұрмас деген. Тез қой ұстауға жүгірді.

Әкесі ұялы телефонмен сөйлесіп қолы тимей жатқанда сөреде аяғы байлаулы қойды қырқып көрді. Қызық екен. Көзі алайып адырайған қойдың басынан сипап: «сен қорықпа, қойым. Мен қанатпай қырқамын, тек сен қозғалмай тыныш жат, жарай ма? Сенің жүн дейтін тоныңды шешіп алмасақ, сен терлейсің ғой», – деп сөйлеп қояды.

Қой бірдеңе түсінгендей көзін жұмып, мойнын созды. Мәтнийз электр қырықтықпен зырылдатып қырка жөнелді.

Жаңағы:

– Ербимей былай тұр!

– Өңкиіп алып не тұрыс, мә, қырықтық. Бол, шапшаң, іске кіріс! деген үлкендер, әкесінің:

– Ол – оқушы бала. Әлі жас. Маған қой әкеліп тұрса да жетеді, – деп ара түскені, енді кара, міне өзі қырқып жатыр!

Әкесі сөйлесіп болып:

– Балам, жинал. Шешең ауруханаға түсіп қалыпты. Үйге қайтамыз. – деді. Мәтнийз:

– Әке, сіз өзіңіз барып бір жайлы қылып келіңіз. Мен осында қалып, істей тұрайын. Әйтпесе, бізге ақша төлемейді ғой! – деп қиылды.

– Жарайды, орныға балаң істей тұрсын. Икемі бар екен. Кісі қолы жетпей жатыр. Сені жібермеймін десем, бәрібір ала көңіл болып ештеңе тындырмасың. Барып, біліп кел. Біз мұнда балаңа бас-көз болармыз – деп, бастығы да рұхсат етті.

Мәтнийз болса әкесін ұятқа қалдырмайын деп, күніне он бес-жиырма қой қырқып тырысып-ақ жатыр. Әкесі қайта оралып, үйдегі жай туралы түсіндіргенде, жігіттер баланың қоймен сөйлесетін әдетін, қойдың Мәтнийзды тыңдайтынын жамырасып айтып мәз болысты.

Міне, әкесінің қолғанаты болды деген осы деп арқасынан қағып қояды. Бастық та өзіңе еңбеккүніңді бөлек төлеймін деп қуантып қояды. Алақай! Өзіне жеке спорт киімін алатын болды! Қуанған Мәтнийздың қолы-қолына жұқпайды.

«Мәтнийз» мәтіні бойынша тапсырмалар:

1-тапсырма

1. Әңгіменің негізгі тақырыбы қандай?

2. Бұл әңгіменің қандай тәрбиелік мәні бар?

3. Сақман, қой тоғыт, қой қырку сөзінің мағынасын мұғалім көмегімен ашыңдар?

2-тапсырма

Қой өсіру шаруашылығында қандай науқандық жұмыстар болады?

- A) қой қырку, қой тоғыт, сақман
- B) саумал, қымызмұрындық
- C) Бесқонақ, Қызыр қамшысы, Тобылғы жарған, отамалы,
- D) қойды жүндейді, күзейді

3-тапсырма

«Қой керек болса, мизамда қырық, жүн керек болса, қазанда қырық» деген ел аузында сақталған мақал бойынша (өлі жүн, тірі жүн деген) естіген, оқыған әңгімелерінді айт.

Балаларға кітапқа қызығушылығын ояту әрі оқыту үшін әңгіменің мазмұнына сай суретшінің түрлі-түсті майлы бояуымен салынған сурет артық болмас еді. Өйткені, бала ең бірінші мәтіннің қысқа болуымен бірге көздің жауын алатын тамаша суреттерге назар аударады. Суреттегі кейіпкерге қарап отырып бала мәтіннен оқиғаның мазмұнын оқуға кіріседі. Шағын әңгімелеріне лайықты салынған көркем суреттердің балаға әсері ерекше болары анық. Осындай шағын әңгімелерге лайықтап сурет салу сынды тапсырмалар арқылы баланы шығармашылық ізденіске баулуға болады. Шығармашылық ойлау, сурет салу қабілеті бар балалар басты кейіпкерге деген көзқарасы арқылы сурет сала алады.

Қорыта келгенде, балалар жазушысы Маркиза Базарбайқызының шағын әңгімелерінің бастауыш, орта буын мектеп оқушыларының дүниетанымын кеңейтуге ықпалы зор, әсіресе қалада өскен жас буынға ауыл өмірінің қызықты болары анық. Аса көлемді емес, оқуға ыңғайлы ертегі-аңыздардың тілі жатық та шұрайлы, берер тәлімі мол, айтар ғибраты мол.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қанат Қайым. Ұрпақ тәрбиесінің талбесігі // «Қазақ әдебиеті» газеті 29.06.2018 // <http://qazaqadebieti.kz/15272/tpa-t-rbiesini-talbesigi>
2. Гүлзина Бектас, Ақбота Исләмбек. Бір жыл – бір белес // «Айқын» газеті 15.03.2017 // <https://aikyn.kz/2017/03/15/7003.html>
3. Әкесін іздеген ұл / Базарбайқызы Маркиза. Балаларға арналған әңгімелер жинағы. – Алматы: «Фирма Орнак», 2015. – 176 бб.
4. Серғазы Қалиұлы «Қазына жинаған қаламгер – Мұзафар Әлімбаев» // «Egemen Qazaqstan» республикалық газеті, 25.12.2018 г.

УСЕНБАЙ Б., АЯПОВА У. С., КАЖИАКБАРОВА Р.Б. СВОЕОБРАЗИЕ СОЗДАНИЯ ОБРАЗА ДЕТЕЙ В НЕБОЛЬШИХ РАССКАЗАХ МАРКИЗЫ БАЗАРБАЙКЫЗЫ

В статье рассматривается своеобразие изображения детей в произведениях сборника детских рассказов ветерана-педагога Маркизы Базарбайкызы «Сын, ищущий отца» («Әкесін іздеген ұл»). Также исследователи отмечают, что малые по форме рассказы способствуют расширению кругозора учащихся начального и среднего звена, язык их доступен для такого возраста, они имеют большое воспитательное значение. Поэтому, считают авторы статьи, такие рассказы можно использовать для создания авторских программ за счёт часов, отведённых для изучения отдельных предметов, курсов и разделов в вариативном компоненте учебных планов. С этой целью исследователи творчества М. Базарбайкызы привели задания, выполняемые в рабочих тетрадях, формирующие грамотность чтения учащихся. Также в статье представлены образцы заданий, которые содействуют не только усвоению содержания текста, раскрытию его темы, но и способствуют творческому поиску учащихся.

Ключевые слова: *детская литература, проза, рассказ, авторская программа, вариативный компонент, формирование грамотности чтения учащихся.*

USENBAY B., AYAROVA U.S., KAZHIAKBAROVA R.B. THE UNIQUENESS OF THE CHILDREN IMAGES IN THE SMALL STORIES BY MARKIZA BAZARBAIKIZY

The article discusses the peculiarity of the images of children in the collection of children's stories written by a distinguished teacher Markiza Bazarbailizy «Son Looking for his Father» («Kesn Stegen l»). The researchers also note that small in form stories contribute to the expansion of horizons of primary and secondary school students, their language is familiar for this age, they are of great educational value. Therefore, according to the authors of the article, such stories can be used to create author's programs at the expense of hours allotted for the study of individual subjects, courses and sections in the variable component of the curriculum. So, investigators of creativity of M. Bazarbaikizy provided for the tasks in workbooks that develop the reading skills of students. The article also presents samples of tasks that contribute not only to the assimilation of the content of the text, the disclosure of its theme, but also contribute to the creative search of students.

Key words: *children's literature, prose, story, author's program, variable component, formation of reading literacy of students.*

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН ОРТА МЕКТЕПТЕРДЕГІ ОҚИТУ ЖӘНЕ ТӘРБИЕ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ

ӘОЖ 930.2

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ ПӘНІНЕН БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУДА ТҮРЛІ РЕСУРСТАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

БАЙТУРЕЕВ Д.Ш.

Зерттеу аймағы – оқушылардың тарих пәнінде ресурстар арқылы зерттеушілік дағдыларының дамуы болып табылады. Проблемалар анықталып, оқушының жеке қабілеттеріне қарай оқыту әдістері бағытталады. Дереккөздер арқылы ойластырылған оқыту әдістері оқытудың тиімділігін арттырады. Соның дәлелі – зерттеу оң нәтижесін көрсетті. Зерттеудің нәтижесінде оқушылардың бойында зерттеушілік дағдысының дамығандығы, эксперимент жасауға қызығушылықтары байқалды. Қолданылған әдістер оқыту әдісінің тиімділігін көрсетеді. Зерттеу барысындағы сәтті тұстар мен өзгерістерді қажет ететін тұстары айтылады. Зерттеудің өзектілігі анықталып, өз дәрежесінде жүргізілгені көрініс тапқан.

Кілт сөздер: *зерттеушілік дағды, дереккөздер, мета-таным, өзін-өзі реттеу, қалыптастырушы бағалау, тәжірибе жасау дағдысы, сын тұрғысынан ойлау, ғылыми-зерттеу, проблеманы анықтау, функционалды сауаттылық, тиімді әдіс – тәсілдер.*

Мектепте іс-әрекеттегі зерттеуді жүргізудің басты мақсаты – мұғалімнің кәсіби дамуымен сабақ үрдісінің табысты болуы. Білім беру саласының дамып, өркендеп жатқанын есепке алсақ, іс-әрекеттегі зерттеу жұмыстарымен айналысу, қосымша зерттеу жасау әр-бір заманауи, ізденімпаз ұстаздың негізгі міндеті. Қазіргі таңда сабақ үдерісін жақсартумен қатар ұстаздардың кәсіби дамуы үшін іс-әрекеттегі зерттеу жобасы өте бағалы дүние болып отыр. Осы орайда ел Президенті Н.Ә. Назарбаев 2020-жылғы Қазақстан халқына Жолдауында – «Оқу үдерісінде ақпараттық технологияларды білім беру саласын жақсартуда қолданыс аясын кеңейту керек» деген сөзін басшылыққа алып, сабақта жаңа ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, мектеп қабырғасында іс-әрекеттегі зерттеумен айналысуды жөн санадым. Қазіргі таңда зерттеумен айналысу мұғалімнің кәсіби дамуы үшін таптырмас әрекет болып отыр. Іс-әрекеттегі зерттеу – тәжірибені жетілдіру, терең түсіну мақсатында және сыныптағы жұмысты, тәжірибені жүйелі түрде зерттеу [3, 46-6]. Іс-әрекетті жүргізудің

басты мақсаты – мұғалімнің кәсіби дамуы мен сабақ үдерісінің табысты болуы [1, б. 61].

Ғылым саласына «іс-әрекеттегі зерттеу» деген санаттың енгізілуі әдетте Курт Левиннің (1946) атымен байланыстырылады және бұл терминді пайдалана отырып еңбек шығарған бірінші адам болса да, ол бұл идеямен ертеректе 1913 жылы Вена қаласында басылып шыққан жұмыс арқылы Германияда танысты деген болжам бар (Altrichter H. & Gstettner P., 1992). Шындығында, 1926 жылы жарияланған Букингемнің «Оқытушыларға арналған зерттеулер» атты кітабында бізге таныс іс-әрекеттегі зерттеу үдерісі қолданылады. Зерттеу жүргізуге бағытталған басты қадамдарды негізге ала отырып, іс-әрекеттегі зерттеу жүргізу үшін негізгі мәселелер мен басымдылықтар анықталып, осы сыныптағы білім сапасын арттыру үшін арнайы жоспар құрылды.

Жоспар:

- Зерттеуге байланысты сауалнама даярлау;
- Зерттеудің өзектілігін анықтау;
- Жауап алу стратегияларын құру, қажетінше өзгерту;
- Ашық сұрақтарды пайдалану;
- Алынған жауаптарды талдау;
- Сапалық деңгейі өзгеше сұрақтарға көшу;
- Қадам нәтижесіне сүйеніп, келесі қадамның жоспарын жасау.

Сабақ процесін жақсарту мен ұстаздардың кәсіби дамуы үшін «Іс-әрекеттегі зерттеу» жобасы мектептерге ендіріліп, мұғалімдер өз іс-тәжірибесін зерттеуді қолға алуда. Бұл деген сөз – зерттеу процесі үздіксіз жүреді, сондықтан да әдістерді жаңарта отырып, зерттеу циклі жалғасын табады. Жаңартылған білім бағдарламасында «Тарих» пәнінің өзіндік ерекшелігі бар. Ол – сенімді, пікірін жеткізе алатын тәуелсіз тұлғаны тәрбиелеу. Ал тарих сабағында берілген тапсырмалардың барлығы дерлік сын тұрғысынан ойлауға негізделген; сыни ойлай алу, пікірді еркін жеткізе алу және оқушының шешендік қабілеті мен ойын бүкпесіз айта алу дағдысының дамуы, оқушының өмірге икемделе өсуімен тікелей байланысты. Осы орайда АКТ-ның рөлі орасан зор. Тарих пәнінің мақсаты: оқушылардың функционалдық дағдысын дамыту, оқушының сабақта алған білімін өз өмірінде қолдана алуына ықпал ету.

Зерттеу мақсаты: Әр түрлі ресурстарды пайдаланып, оқушылардың зерттеушілік дағдысын дамыта отырып, тарих пәнінен білім сапасын арттыру.

Зерттеудің міндеттері:

1. Ис-әрекеттегі зерттеу үрдісінде балалардың сын тұрғысынан ойлауын дамытуға мүмкіндік жасайтындай етіп тапсырманы ұйымдастыру.

2. Белгілі – бір бейімделген тапсырмалар арқылы оқушылардың ресурстар жайлы түсініктері мен зерттеу дағдыларын дамыту.

3. Зерттеу үрдісі барысында деректерді жинақтап және өз тәжірибелерін жақсарту мақсатында нәтижелерді өңдеп, қайта қолдану.

Күтілетін нәтиже: Ситуацияны жан-жақты ұғынатын, сыни тұрғыдан ойлай алатын, ресурс көздерін қолдана отырып, алған білімдерін өмірде қолданатын, шығармашыл және зерттеуші тұлға қалыптастыру.

Зерттеу әдістері:

- ✓ Оқушылармен сауалнама жүргізу;
- ✓ Оқушылармен үш стратегияда жұмыс істеу; (жеке, жұпта, топта);
- ✓ Белсенді әдіс-тәсілдерді қолдану;
- ✓ Сабақ барысында ресурстармен жұмыс істей отыру, сыни ойлауға бағыттайтын, функционалды дағдыларын дамытатын тәсілдерді пайдалану; (дебат әдісі, миға шабулы әдісі, мәтінмен жұмыс, аудио-видео материалмен жұмыс, ашық сұрақтар қою арқылы және т.б.);
- ✓ Балалардың қажеттіліктері мен қабілеттеріне және жас ерекшеліктеріне қарай тапсырма түрлерін түрлендіре әзірлеу.

Зерттеу нәтижелері мен оларды талдау

Зерттеу 9-сыныптар арасында жүргізілді. Сауалнамалар нәтижесінде зерттеудің өзектілігі анықталды. Оқушылардың сабақ барысында ресурстармен нақты жұмыс істей алуы, сын тұрғысынан ойлай алу білімімен, еркін пікір айта алулары, жаһандық көзқарас білдіре алулары мен кез-келген жағдаятта объективті пікірлерін білу мақсатында арнайы ашық сұрақтар мен жаттығуға бағытталған тапсырмалар берілді. Сынып ішіндегі жауаптар легі үш түрлі деңгейде анықталды. Сауалнама нәтижесі төмендегі кестедегідей болды.

Сіз ресурстарға қаншалықты зерттеу жүргізіп талдай аласыз?				
Диалогқа түскенде ресурстарға сүйене отырып ашық сұрақтарға нақты жауап бере алдым.	Ашық сұрақтарға сыни жауап беріп, талдап шығу қиын, бірақ ненің қиын екенін анықтап жауап бердім	Ресурстарды пайдалануда сыни талдау үшін ашық сұрақтарға толық жауап бере бастадым	Қиын, бірақ нәтиже көрсеттім, сабақты меңгерген сияқтымын	Қиындау, бірақ соған қарамастан тапсырмаларды орындай алдым
А	В	С	-	-

Талқылау жүрген соң қандай сезімде болдыңыз?				
Мүлде сенімсізбін	Сенімсізбін	Аздап сенімдімін	Сенімдімін	Өте сенімдімін
-	-	С	В	А

Мәтінмен жұмыс жасау барысында, деректер мен ресурстарды қолдана отырып, ашық сұрақтар қоя, сыни ойлау белсенділігін дамыту үшін ақпараттық технологияны тиімді қолданып, сол арқылы оқушылардың зерттеушілік дағдысын дамыту негізгі көзделген мақсат болған. Оқушыларға арнайы берілетін бастапқы екі тапсырма топта орындауға бағыттталып, әр-бір оқушының пікірі жеке-жеке тыңдалды. Ал, кейінгі тапсырмалар жеке және жұпқа деп арнайы әзірленді. Сабақ барысында мұғалім барлық оқушыны назарында болғанын қалайды. Дегенмен де, қажеттіліктері мен қабылдау деңгейлерін және дарындылықтарын ескере отырып, түрлі деңгейлердегі тапсырмалар даярланды. Зерттеу барысында тұйық оқушылар да назарға алынып, арнайы тапсырмалар арқылы жақсы қырынан өздерін көрсетуге мүмкіндік берілді. Қазіргі таңда сапалы білімді меңгерту үшін оқушылардың қызығушылығы мен шығармашылық белсенділігін арттыру қажет. Бұл жағдайда оқыту барысында арнайы интерактивті әдістер мен заманауи ақпараттық техникалық құралдарды қолдануға ерекше көңіл бөлдім. Зерттеуге түрткі болған жайт – оқушылардың өз істеріне сыни көзқараспен қарап, баға бере алмауы. Осы орайда іс-әрекеттегі зерттеуге байланысты төмендегі 3 негізгі сауал аясында жұмыс жасалынды:

1. Қандай іс-әрекет жақсы болып жатыр? Не себептен?
2. Қандай іс-әрекет жаман түрге енді? Неліктен?
3. Нені өзгерту керек? Не үшін?

Зерттеу жұмысын жүргізудегі ең бірінші көзделетін мақсат – әрбір істі нақты дәйектермен, негізге сүйене отырып жұмыс жасайтын, тәуелсіз, объективті пікір білдіре алатын тұлға қалыптастыру. Содан соң ғана барып, сабақтың табыстылығы мен сапасын арттыру болды. Әрекет өз деңгейінде жүріп мұғалімнің кәсіби дамып жатқандығы байқалды. Сыни тұрғыдан ойлау – Қазақстандағы білім сапасын жақсарту үшін маңызды болып табылатын ең басты педагогикалық модульдерінің бірі. Аталған модуль оқушылардың да, мұғалімдердің де сыни тұрғыдан ойлауын дамытуды саналы және сапалы ой мен қабылдауын көздейді [2, б. 8]. Зерттеу барысында оқу бағдарламасындағы оқу мақсаттарға сәйкес бірнеше тізбектелген сабақ тақырыптары таңдалынып алынды.

Не себепті А. Байтұрсынов: «Қазақ ұлтының өмір сүруінің өзі проблемаға айналды» деп санады? Қазақстан тарихы қыркүйек айынан бері бірінші рет болып жатқандықтан, оқушылар былтырға жылғымен салыстырғанда бір жылға өскендерін ескере отырып, оқушылардың да

қызығушылықтары мен көзқарастарына қарай тапсырмаларды да өзгертіп, түрлендіру керек екендігі көрінді. Оқушылардың ойлары өзгеріп, көзқарастарының өзгергені, өздерінің өскендері көрініп тұрды. Кейбір оқушыларда бейімделу процесі жүріп жатқандығын ескере отырып, оқушылар үшін сабақты қызықты етіп бастауды жөн көрдім. Жалпы былтырғы іс-әрекетті зерттеу жұмысының нәтижесінде оқушылардың ресурстармен жұмыс жасауы қиындық туғызғандықтан, осы жылғы кәсіби даму мақсатымды осы «ресурстармен» байланыстыруды жөн көрдім.

Тәжірибе бірінші сабақта жасалынғандықтан, бір ғана бағытқа негізделген оқушылар да болады. Мүмкіндігінше бір-біріне ұқсаған бағыт бойынша зерттеу жасаған оқушылар да болады. Зерттеуді жалғастыру үшін, келесі сабақта шығармашылық жұмыстың орындалу шарты өзгертілді. Келесі тапсырмада оқушылар төңкеріс, партия, кеңестер ұғымдарының мағынасын түсіндіріп өтеді. Сонымен бірге тарихи оқиғаларды талдайды және өткен кезеңдермен салыстыра отырып, өзгерістер мәнін анықтады. Сабақ басында сұрақтар арқылы оқушылардың өткелі отырған тақырыптан қаншалықты хабарлары бар екендігін білуге болды. Деңгейлері анықталып, «Трек-сызба» әдісі арқылы Ақпан буржуазиялық революциясы жайлы жалпылама шолып, мәлімет берілді. Ары қарай оқушылардың ресурспен жұмыс жасай алу дағдысын бақылап, дамыту үшін мәтінмен жұмыс жасау үшін оқушылармен жеке жұмыс жасалынды.

Сабақ үдерісінде міндетті түрде қауіпсіздік ережелері сақталынып, тазалық пен ұқыптылық та балаға серік болуы керек. Дәл осылай біз сабақ барысында балалармен оқиғаларға зерттеу жасадық, нәтиже төмендегіше:

Бұл сабақта оқушылар рөлдік ойын техникасында жұмыс жасап, жұмыс барысында түрлі ақпараттарды үйлестіріп, ресурстарды негізге ала жұмыс

жасалады. Рөлдің орындалуы оқушылардың шеберлігін мұғалім бақылайды. Шығармашылық жұмыс жасау үшін, оқушылардың өздері ақпарат тауып, сол кездегі халық әрекетіне баға беруді өздері ұсынды. Рөлдік техникада жұмыс жасау үшін, қажетті маска бетті әрлеу жасауға рұқсат берілді.

1. Күрделілігі төмен деңгейдегі жұмыстар.
2. Күрделілігі орта деңгейдегі жұмыстар.
3. Күрделілігі жоғары деңгейдегі жұмыстар.

Сабақ басында немесе сабақ соңында бекіту мақсатында немесе кіріспе ретінде сыни ойлауды қажет ететін, жоғары деңгейлі сұрақтар қоюға болады.

Тұжырымдар мен қорытынды.

➤ Мұғалім: оқушыны тұлға деп қабылдап, оның үнін тыңдауды дағдыға айналдырды;

➤ Балалардың бойында сенімділік пайда болды;

➤ Сынды дұрыс қабылдап, соған сәйкес өзгеріп отырды;

➤ Саралап оқыту әдісін пайдалану арқылы оқушылар өз деңгейіндегі тапсырмаларды өздігінен орындауды үйренді;

➤ Ресурспен жұмыс жасауды үйренді, нақты дәйекке сүйене жұмыс жасау дағдылары дамыды;

➤ Зерттеу жүргізу барысында мұғалім де өзгереді, оқушылар да өзгереді.

Қиыншылықтар

➤ А, В, С оқушыларын таңдауда және оларға сабақ барысында тапсырмалар дайындау;

- Сын тұрғысынан ойлауға үйрету тәсілдерінің тиімділігін өлшеу;
- Деректерді жинау тәсілдерін таңдау.

Мақсатым:

Балалардың өздігінен жұмыс жасау дағдыларын дамытуға келесі зерттеуімді бағыттайтын боламын.

Зерттеудің бастапқы кезеңінде өз жауаптарына сенімсіз болған балалар, зерттеу соңында бойларында сенімділіктің пайда болғаны байқалды. Өйткені өз пікірлерін ашық айтып, сол жайлы талқылып, сыныптастарымен ортақ пікірге келіп, кері байланыстарын қабылдап, соған сәйкес түзеле білуді де бала үйренді. Балалар сұрақтарға жауап беруде, өз ойларына нақты дәлелдеме келтіріп айтуға дағдыланады. Оқушылар топпен де, жұппен де, жеке де жұмыс жасап, ең белсенді ширақ пікірлерін ашық білдіре алды.

Шығу жолдары

➤ «Дарынды және талантты балалар» тақырыбында теориялық білімімді жетілдіру;

➤ Сауалнама, сұхбат алу, қадағалау жүргізу, сандық және сапалық талдау жасау;

- Зерттеу алгоритмін құру, зерттеу нәтижесін болжау.
-

	Үнемі			Кейде			Ешқашан		
Менің ұстазым мәліметті түсінікті етіп баяндады									
Менің ұстазым мен қиналғанда көмектеседі									
Басқа оқушылар біраз кедергі келтірді.									

Бәрі өзгереді: ойлар, сабақ беру әдістері мен тәсілдер, ең негізгісі және бастысы – өз оқушыларыңа деген қарым-қатынас. Бұл зерттеу үдерісі мұғалімді балалармен жақындастырады, оларды бұрынғыдан жақсы түсінетін болады. Сабаққа деген белсенділіктері артады және шығармашылықтары шыңдалады. Алдағы уақытта да бұл зерттеу өз жалғасын табатын болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасы педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру курстарының бағдарламасы (2012). Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ.
2. Қазақстан Республикасы педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру курстарының мұғалімге арналған нұсқаулық (2014). Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ.
3. «Тиімді әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы оқушылардың шығарашылық қабілетін дамыту» Л.С.Акашева, Х.К.Айткалиева Орал.қ 2015ж
4. Қазақстан Республикасы педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру курстарының бағдарламасы, Тренерге арналған нұсқаулық (2012). Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ.

БАЙТУРЕЕВ Д.Ш. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ РАЗЛИЧНЫХ РЕСУРСОВ В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ЗНАНИЙ ПО ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Областью рассмотрения в статье является развитие исследовательских навыков путем изучения ресурсов на уроках истории. Определены методы обучения в зависимости от индивидуальных способностей ученика. Используемые методы на уроках с помощью ресурсов повышают эффективность обучения. Доказательством этого являются положительные результаты, полученные на разных этапах исследования. На заключительном этапе обучения, отмечает автор статьи, был замечен интерес учащихся к эксперименту и охарактеризован процесс развития их исследовательских навыков. Авторы описывают условия, которые дают представление о путях формирования исследовательских навыков учащихся путем грамотной организации их познавательной деятельности.

Ключевые слова: исследовательские навыки, ресурсы, критическое мышление, метопознание, саморегуляция, формативное оценивание, эксперимент, исследование, определение проблемы, функциональная грамотность, эффективные методы.

BAITUREYEV D. Sh. THE USE OF VARIOUS RESOURCES TO IMPROVE THE QUALITY OF KNOWLEDGE ON THE HISTORY OF KAZAKHSTAN

The field of research is development of students' research skills by studying research in history lessons. The methods of teaching are determined depending on the individual abilities of the student. The methods used in the help of the resource scale increase the effectiveness of students learning. Proof of this is the positive results of the study. At the end of the study, students were interested in the experiment and students' research skills were developed. The research points at the moments which are in need of successful sides and changes. The relevance of the research is defined and carried out on an appropriate way

Keywords: Research skills, resources, critical thinking, metocognition, self-regulation, formative assessment, experiment, research, problem definition, functional literacy, effective methods;

ӘОЖ 371.3:821.512.122(075.8)

«ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ» ПӘНІНЕН ЖАҢАРТЫЛҒАН МАЗМҰНДАҒЫ ҮЛГІЛІК ҚЫСҚА МЕРЗІМДІ ЖОСПАРЫ

КЕРІМБЕКОВА Ф.Қ., ИСАХАНҚЫЗЫ Ұ

Мақалада «Қазақ әдебиеті» пәнінен жаңартылған білім мазмұны бойынша қысқа мерзімді жоспарды жүйелі жасау жолдары туралы айтылады. Оқушының қазақ әдебиеті туралы ұғымдарын кеңейтуге, әдебиет туралы дүниетанымын қалыптастыруға, проблемаларды зерттеуге өз ойын еркін жеткізе алуы үшін мақсатты дұрыс қойып, туындаған мәселелерді шеше білу жолдары баяндалады

Қысқа мерзімді жоспардың жаңартылған мазмұндағы үлгісі ұсынылған. «Тазша баланың өтірігі» тақырыбы бойынша оқу мақсатына негізделген оқылым мен тыңдалым, айтылым дағдылары бойынша сабақ мақсаты мен критерийлері берілген. «Ғажайып қоржын», «Т кестесі» секілді педагогикалық әдіс-тәсілдер арқылы мақсатқа жетудің жолдары, тарқатылып алынған дискриптор мен саралау тапсырмалары көрсетілген.

Кілт сөздер: жүйелі, қысқа мерзімді, бейім, проза, еркін жеткізу, шығарма тілі, интерпритация.

Қазақ әдебиеті пәні бойынша оқу бағдарламасының мақсаты оқушыларды шығармашылық ойлауға бағыттау, олардың өз ойларын ауызша

еркін жеткізуіне және жаза білуіне қолдау көрсету, дәлелдер келтіру, салыстыру және талдау, бағалау дағдыларын қалыптастыру. Оқушылар әдеби жанрларға эксперимент жасау арқылы драмалық шығарманы проза тілімен, прозаны поэзия тілімен жазу тәсілдерін меңгере алады. Теориялық материалдар оқушының қазақ әдебиеті туралы ұғымдарын кеңейтуге әдебиет туралы дүниетанымын қалыптастыруға және адамзатқа ортақ ойларды, дилеммаларды, проблемаларды зерттеуге мүмкіндік береді. Қазақ әдебиеті білім деңгейі, ой-өрісі дамыған, әдеби тіл және әдеби формалар арқылы өз ойын еркін жеткізе алатын, туындаған мәселелерді шеше білетін өмірге бейім ұрпақ тәрбиелейді.

Қазақ әдебиеті туындылары жасөспірімдердің рухани қажеттіліктері мен даму мүмкіндіктеріне сәйкестендіріле, қазақша ойлау және сөйлеу, жазу, тыңдағанын түсіну, монолог, диалог, пікірталас жасау дағдыларын қалыптастырып, талдап, тану негізіне сәйкес құрылған.

Жаңартылған мазмұндағы Қазақ әдебиеті пәні бағдарламасының ерекшеліктері:

1) оқушыларды креативті ойлауға бағыттау;
2) түсіну және жауап беру, анализ және интерпритация, бағалау және салыстыру дағдыларын қалыптастыру, дамыту;

«Түсіну және жауап беру» (Т/Ж) дағдысын қалыптастыруда:

1. Көркем шығарма мазмұны мен пішіні;
2. Әдеби шығарманың тұжырымдамасы;
3. Көркем шығармадағы образ;
4. Шығарма үзінділермен жұмыс қарастырылады.

«Анализ және интерпритация» (А/И) дағдысын қалыптастыруда:

1. Әдеби шығарманың композициясы;
2. Автор бейнесі;
3. Көркем шығарманың тілі;
4. Шығармашылық жұмыс қарастырылады.

«Бағалау және салыстыру» (Б/С) дағдысын қалыптастыруда:

1. тарихи және көркемдік құндылығы;
2. Заманауилығы мен жаңашылдығы;
3. Әдеби эссе;
4. Әдеби сын қарастырылады.

1) әр сынып бойынша дағдыларды қалыптастырып, дамыту үшін оқу мақсаттары жүйесінің берілуі;

2) оқу мақсаттарының комбинациясын пайдалануда мұғалімге ерік беру;

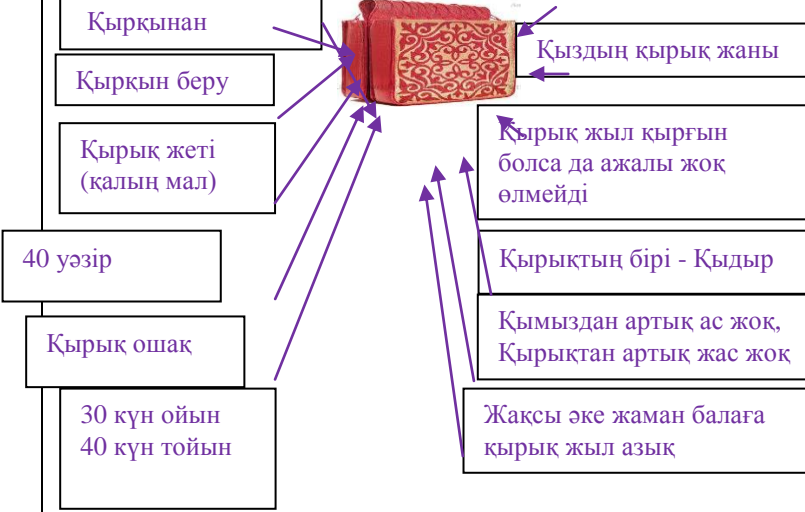
3) оқу бағдарламасының «шиыршық» қағидаты негізінде әзірленуі: әр мақсаты жыл сайын қайталанып, терендетіле оқытылады.

	5-сыныпта	7-сыныпта
Т/Ж1. Көркем шығарманың мазмұны мен пішіні	Т/Ж1. Әдеби шығарманың жанрына қарай фабуласы мен сюжеттік дамуын сипаттау	Т/Ж1. Әдеби шығарма сюжетінің құрылым бөлшектерін талдау
Т/Ж2. Әдеби шығарманың тұжырымдамасы	Т/Ж2. Әдеби шығарманың тақырыбы мен идеясын анықтау	Т/Ж2. Әдеби шығармадағы тұлға болмысты гуманистік тұрғыдан талдау
Т/Ж3. Көркем шығармадағы образ	Т/Ж3. Көркем шығармадағы кейіпкерлер портреті мен іс-әрекеті арқылы образын ашу	Т/Ж3. Көркем шығармадағы кейіпкерлердің типтерін жасалу тәсілдері тұрғысынан анықтау
Т/Ж4. Шығарма	Т/Ж4.	Т/Ж4.

Қысқа мерзімді жоспар

Сабақ: Тазшаның қырық өтірігі		Мектеп:	
Күні: 15.02.2018 жыл		Мұғалімнің аты-жөні:	
Сынып: 5		Қатысқандар:	Қатыспағандар:
Осы сабақ арқылы жүзеге асатын оқу мақсаттары	<p>О2. Лексиканың ауызекі сөйлеу және жазба стильдік айырмашылықтарын мәтіндер арқылы тану.</p> <p>Т\А6. Коммуникативтік жағдаятқа сай эмоционалды сөздерді, дауыс ырғақтары арқылы қыстырма, қаратпа, одағай сөздерді еркін қолданып, диалогке даярлықсыз қатысу, өз пікірін білдіру.</p>		
Сабақ мақсаттары:	<p>Барлық оқушылар орындай алады: Ауызекі сөйлеу стилі және жазба стильдердегі мәтіндерді ажыратады.</p> <p>Оқушылардың көпшілігі орындай алады: Лексиканың ауызекі сөйлеу және жазба стильдік айырмашылықтарын мәтіндер арқылы таниды, коммуникативтік жағдаятқа сай эмоционалды сөздерді, дауыс ырғақтары арқылы қыстырма, қаратпа, одағай сөздерді еркін қолданып, диалогке даярлықсыз қатысады, өз пікірін білдіреді.</p> <p>Кейбір оқушылар орындай алады: Өз ойын жеткізуде эмоционалды сөздерді, дауыс ырғақтары арқылы қыстырма, қаратпа, одағай сөздерді еркін қолданып,</p>		

	ақпараттарды шынайы өмірмен салыстырады.
Бағалау критерийі	<ul style="list-style-type: none"> ➢ Ауызекі сөйлеу стилі және жазба стильдердегі мәтіндерді ажырата алады. ➢ Мәнмәтінде эмоционалды, қыстырма, қаратпа, одағай сөздерді ажырата алады. ➢ Диалогке даярлықсыз қатысып, эмоционалды сөздерді, дауыс ырғақтары арқылы қыстырма, қаратпа, одағай сөздерді еркін қолдана алады. Ақпараттарды шынайы өмірмен салыстыра алады.
Тілдік мақсат	<p>Оқушылар орындай алады: Мәнерлеп оқиды, өз ойын түйеді, болжап айтады, ауызекі сөйлеу стилін қолданады, жазба стильде мәтін құрайды.</p> <p>Пәнге қатысты сөздік қор мен терминдер: мақал-мәтелдер, ауызекі сөйлеу стилі, жазба стиль, қаратпа, қыстырма, одағай сөздер.</p> <p>Диалог құру/ шығарма жазуға арналған пайдалы кеңестер: Мультфильмді тамашалаған соң мен мынадай ой түйдім...</p> <p>Талқылауға арналған сұрақтар: Тазша баланың қырық өтірік айтуға бел бууының себебі неде?</p> <p>Не себепті ... деп ойлайсыз? Неліктен басқа адамдар қырық өтірік құрап айта алмады?</p> <p>Ишара: Қол, дене қимылдары</p>
Құндылықтарға баулу	Шығармашылық және сын тұрғысынан ойлау, елжандылық, ұлттық бірлік, өмір бойы оқуға дайын болу.
Алдыңғы оқу	Алтын сақа
Жоспар	
Жоспарланған уақыт	Жоспарланған жаттығу түрлері
Басы 5 минут	<p>Шаттық шеңбері: «Дөңгеленіп тұрайық, Керегені құрайық. Уықтар боп иіліп, Керегеге киіліп, Киіз үйді құрайық». Киіз үй бөлшектеріне қатысты сөздермен бір-біріне жылы лебіз білдіру.</p> <p>Алдыңғы оқу: «Сынық вагон» ойыны арқылы алдыңғы оқуды пысықтау.</p>

	 <p>Топқа бөлу: «Ертегілер еліне саяхат» әдісі. 1. Тазшаның ауылы. 2. Алдар Көсенің ауылы. 3. Ер Төстіктің ауылы</p>
<p>Ортасы 30 минут</p>	<p>«Ғажайып қоржын» әдісі арқылы тақырыпты болжау. 40 санына қатысты қазақтың тұжырымдары мен мақал-мәтелдерді ажыратып, қоржынның екі жағына салу</p> <p>Қырқынан Қырқын беру Қырық жеті (қалың мал) 40 уәзір Қырық ошақ 30 күн ойын 40 күн тойын</p> <p>Қыздың қырық жаны Қырық жыл қырғын болса да ажалы жоқ өлмейді Қырықтың бірі - Қыдыр Қымыздан артық ас жоқ, Қырықтан артық жас жоқ Жақсы әке жаман балаға қырық жыл азық</p> <p>1-тапсырма «Т кестесі» әдісі Топтық жұмыс Мәтіннен ауызекі сөйлеу стилі мен жазба стильдегі сөйлемдерді ажыратып, ерекшелігін атау және басқа стильге айналдырып жазу. Ертеде бір хан халқына жар шақыртып, кідірмей-мүдірмей, бір өтірік әңгіме құрастырып айтып, артынан қырық ауыз өтірікті өлең қылып айтса, сол адамға қызын беріп, күйеу ететінін, тіпті, уәзір қоятынын жариялапты. Бірақ хан әңгімесінің я өлеңінің ішіне бір ауыз рас сөз қосылған адамды дарға тартқызатынан айтыпты.</p>

	<p>Бұл хабар жұрттың құлағына тегіс тиген соң, ханның қызын алып, күйеу болуға қызықпайтын адам болмайды. Әркімдер-ақ дәмелі болып ханның алдына барады, бірақ өтірігін келістіріп айта алмай дарға тартылып жатады.</p> <p>Жұрттың ең соңынан бір тазша бала кіріп келіп, иіліп, тәжім етіп, сөйлеуге ханның рұқсатын сұрайды.</p> <p>Сонда хан тұрып:</p> <p>– Ие, не арызың бар? – дейді.</p> <p>– Тақсыр, жарлығыңызды естіп, өтірік әңгіме мен өтірік өлең айтқалы келіп тұрмын! – дейді тазша.</p> <p>– Жаным-ай, жас бала көрінесің! Сенен естияр талай адамдар да айтамын деп келіп, айта алмай кеткен. Жарқыным, өлуге асығып жүрген не қылған баласың? Тілімді ал да, қайта ғой! – дейді хан.</p> <p>– Тақсыр-ау, солардан жаным артық па? Айта алмасам, обалым өзіме ғой, рұқсат етіңіз! – дейді тазша.</p> <p>– Ал, ендеше, сөйлей ғой! – дейді хан.</p> <p style="text-align: center;">Дескриптор</p> <p>1. Ауызекі сөйлеу стилі мен жазба стильдегі сөйлемдерді ажырата алады – 1 балл</p> <p>2. Сөйлемдерді басқа стильге ауыстырып айта алады – 2 балл</p> <p>3. Әр стильдің ерекшелігін атап айта алады – 2 балл</p> <p style="text-align: center;">ҚБ «Ауа райы» әдісі</p> <div style="text-align: center;"> </div> <p style="text-align: center;">Саралау жұмысы</p> <p style="text-align: center;">I деңгей</p> <table border="1" style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <thead> <tr> <th style="width: 60%;">Ақпараттар</th> <th style="width: 20%;">Дұрыс</th> <th style="width: 20%;">Бұрыс</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>Хан өтірік әңгіме айтуға жарлық шығарды</td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>Тазша тапсырманы орындай алмады</td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>Хан тапсырманы орындаған адамды хан қоятын болды</td> <td></td> <td></td> </tr> </tbody> </table>	Ақпараттар	Дұрыс	Бұрыс	Хан өтірік әңгіме айтуға жарлық шығарды			Тазша тапсырманы орындай алмады			Хан тапсырманы орындаған адамды хан қоятын болды		
Ақпараттар	Дұрыс	Бұрыс											
Хан өтірік әңгіме айтуға жарлық шығарды													
Тазша тапсырманы орындай алмады													
Хан тапсырманы орындаған адамды хан қоятын болды													

<p>Хан мен тазшаның әңгімесі ауызекі сөйлеу стилінде кұрылған</p>		
<p>II деңгей Тазша баланың қырық өтірік айтуға бел бууының себебі неде?</p>		
<p>III деңгей Тазшаның өтірігін теріс қылық деп санайсың ба? Жауабыңызды шынайы өмірмен байланыстырыңыз.</p>		
<p>2-тапсырма. «Жүйрік ой» әдісі Топтық жұмыс «Көк ту және достар» мультфильмін тамашалау. Тыңдалым материалындағы қаратпа, қыстырма, одағай, эмоционалды сөздерді ажыратып айту, сөйлем құрау.</p>		
		
<p>Дескриптор 1. Қаратпа, қыстырма, одағай, эмоционалды сөздерді дұрыс ажыратып айта алады – 1 балл 2. Сөздерді қатыстырып сөйлем құрай алады – 2 балл</p>		
<p>ҚБ «Эмоционалды жұлдызшалар» арқылы бағалау.</p>		
<p>Пай!Пай!</p> 	<p>Бәрекедді!</p> 	<p>Япырай!</p>
<p>3-тапсырма «Рөлдік ойын» әдісі Жұптық жұмыс Тыңдалым материалы бойынша сұхбат құру. «Газша ауылы» тобы – Тілші мен көрермен</p>		

	<p>«Алдар Көсе» ауылы – Ана мен бала «Ер Төстік» ауылы – Жүргізуші мен жолаушы</p> <p>Дескриптор</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Диалогке даярлықсыз қатысып, коммуникативтік жағдаятқа сай қаратпа, қыстырма, одағай, эмоционалды сөздерді қолдана алады – 1 балл 2. Сюжетке қатысты сұрақтар құрастыра алады – 2 балл 3. Сұрақтарға дұрыс жауап бере отырып, өз пікірін айта алады – 2 балл <p>ҚБ «Тәтті алма» әдісі</p> 	
<p>Соңы 5 минут</p>	<p>Кері байланыс «Кір жайғыш» әдісі Не білдім? Не білгім келеді? Маған не қиынға соқты? Берілген сұрақтарға жауап жазып кір жайғышқа ілу.</p> 	
<p>Қосымша ақпарат</p>		
<p>Саралау – Сіз қосымша көмек көрсетуді қалай жоспарлайсыз? Сіз қабілеті жоғары оқушыларға тапсырманы күрделендіруді қалай</p>	<p>Бағалау – Оқушылардың үйренгенін тексеруді қалай жоспарлайсыз?</p>	<p>Пәнаралық байланыс Қауіпсіздік және еңбекті қорғау ережелері АКТ-мен байланыс Құндылықтардағы Байланыс</p>

<p>жоспарлайсыз?</p> <p>Оқушылардың әртүрлі қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған әр түрлі жаттығулар беріледі. Мәтінмен жұмыс барысында барынша қолдау көрсету үшін оқушыларға дайын ақпарат ұсынылып, дұрыс-бұрыстығын анықтау тапсырылады. Оқушыларға орташа қолдау көрсету үшін мәтінге қатысты сұрақ қойылып, ой өрбіту тапсырылады. Жоғары деңгейдегі тапсырманы орындайтын оқушыларға аз қолдау көрсетіледі. Кейіпкер әрекетіне қатысты оқушы пікірі сұралып, шынайы өмірмен байланыстыру тапсырылады.</p>	<p>Егжей-тегжейлі білуге (түсінуге) арналған әдіс-тәсілдер: «Т кестесі», «Жүйрік ой» әдістері қолданылады. Алдыңғы оқуды пысықтау мақсатында өткізілетін «Сынық вагон» ойыны тақырыпты толық меңгермеген оқушыларды анықтап, олқылықты толтыруға көмектеседі. «Рөлдік ойын» әдісі арқылы оқушылар даярлықсыз диалогке түсіп, оқшау сөздерді қолдана отырып, өз пікірін айтып, айтылым дағдысын қаншалықты жетілдіргені анықталады. Оқушылардың оқуын тексеру үшін пайдалануға болатын бірнеше қалыптастырушы бағалау тәсілдері қолданылады. «Ауа райы» әдісі Үш түрлі ауа райының суреті оқушыларға тиісінше үлестіріледі, бұл білім алушылардың «талпыну» деңгейін көрсете алады. «Эмоционалды жұлдызшалар» әдісі оқшау сөздерді анықтауға бағытталған тапсырмаға қатысты қолданылады. Оқшау сөздердің</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Әдебиет пәнінде білім алушылардың оқуы пысықталады. • Оқуды жақсарту үшін АКТ топқа біріктіру үшін қолданылатын әдісті қолдану барысында кейіпкерлер ауылына саяхат визуалды түрде интерактив тақта арқылы жүзеге асады. • Тақырыпты болжауға арналған «Ғажайып қоржын» әдісі бойынша ақпараттарды қоржынның екі жағына тиісінше салуды оқушылар интерактив тақтада орындайды. • «Көк ту және достар» атты мультфильм интерактив тақтадан көрсетіледі. • Оқушыларға білім беру бағдарламасы аясында шығармашылық және сыни тұрғыдан ойлау секілді құндылықтар саралау тапсырмасын орындау барысында жүзеге асады. «Ұлттық бірлік»
--	---	--

	<p>қолданылатын жағдайларға қатысты білімін бекітуге септігін тигізеді. «Тәтті алма» әдісі рөлдік ойыннан соң беріліп, оқушының білімін бағалап, талпыну деңгейін анықтайды. Кері байланыс кезінде орындалатын «Кір жайғыш» әдісі сабақ барысында болған прогрессияны, тақырыпты түсіну деңгейін анықтауға пайдаланылады.</p>	<p>идеясы және елжандылық құндылығы тыңдалым тапсырмасының негізгі арқауы болып табылады. Тапсырмалардың барлығы өмір бойы оқуға дайын азаматтар жетілдіруге бағытталған.</p>
<p>Рефлексия Сабақ / оқу мақсаттары шынайы ма? Бүгін оқушылар не білді? Сыныптағы ахуал қандай болды? Мен жоспарлаған Саралау шаралары Тиімді болды ма? Мен берілген Уақыт ішінде үлгердім бе? Мен өз жоспарыма қандай түзетулер енгіздім және неліктен?</p>	<p>Негізгі орта білім беру деңгейінің 5-9 сыныптарына арналған «Қазақ тілі» пәнінен үлгілік оқу бағдарламасы осы сабақтағы оқу мақсаты мен сабақ мақсатының негізі болып табылады. Бүгін оқушылар мәтіннен ауызекі сөйлеу және жазба стильдердің айырмашылығын танып, коммуникативтік жағдаятқа сай оқшау сөздерді еркін қолдануды үйреніп, өз пікірін білдіруде батыл болу керектігін білді. Сыныптағы ахуал өте жағымды болды. Өйткені, барлық әдістер осыған бағытталды. Саралау шаралары түрлі деңгейдегі оқушыларға арналып, олардың қажеттіліктері ескеріліп жасалғандықтан, тиімді болды. Берілген уақыт ішінде қойылған мақсаттарға жетуге арналған тапсырмаларды толық орындатып үлгердім.</p>	
<p>Қорытынды бағамдау Қандай екі нәрсе табысты болды (оқытуды да, оқуды да ескеріңіз)? 1: Оқшау сөздерді рөлдік ойында қолдану тиімді болды. 2: Оқушылардың тақырыпты түсіну деңгейін анықтауда «Кір жайғыш» әдісі тиімді болды.</p>		

Қандай екі нәрсе сабақты жақсартта алды (оқытуды да, оқуды да ескеріңіз)?

1: Қалыптастырушы бағалау әдістері оқушының ынтасын арттырды.

2: Тапсырмаларды орындауда АКТ-ны қолдану сабақты жақсартты.

Сабақ барысында мен сынып немесе жекелеген оқушылар туралы менің келесі сабағымды жетілдіруге көмектесетін не білдім?

Оқушылардың қажеттілігін ескере отырып саралау жұмысын орындау олардың жетістікке жетуге деген сенімін арттыратынына көмектесетінін және ақпараттық және коммуникациялық технологияларды сабақта үнемі пайдалану сыныптың сабаққа қызығушылығын арттырып, сабағымның сапасын жақсартатынын білдім.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық. I деңгей (ілгері) Екінші басылым, «Назарбаев зияткерлік мектептері» ДББҰ, Педагогикалық шеберлік орталығы, 2014.

2. Қалыптастырушы бағалауға арналған тапсырмалар жинағы, «Қазақ тілі», «Қазақ әдебиеті», 5, 7-сыныптар үшін, «Назарбаев зияткерлік мектептері» ДББҰ, Педагогикалық шеберлік орталығы, ЖМ типографиясында басылды 2017.

3. «Қазақ тілі» және «Қазақ әдебиеті» пәндерінен тоқсандық жиынтық бағалаудың спецификасы 5, 7-сыныптар үшін, «Назарбаев зияткерлік мектептері» ДББҰ, Педагогикалық шеберлік орталығы, ЖМ типографиясында басылды 2017.

4. Жиынтық бағалауға арналған әдістемелік ұсыныстар, «Қазақ тілі», «Қазақ әдебиеті», 5, 7-сыныптар үшін, «Назарбаев зияткерлік мектептері»

КЕРИМБЕКОВА Ф. К., ИСАХАНКЫЗЫ У. ПРИМЕРНЫЙ КРАТКОСРОЧНЫЙ ПЛАН ОБНОВЛЕННОГО СОДЕРЖАНИЯ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

В статье рассматриваются пути системного составления примерного краткосрочного плана обновленного содержания казахской литературы. В работе раскрываются пути верной постановки цели, расширения понятий учащихся о казахской литературе, формирования их мировоззрения о литературе, свободного выражения своих мыслей в ходе решения возникающих проблем исследования.

Также представлен примерный краткосрочный план обновленного содержания казахской литературы. По теме «Тазша баланың өтірігі» определены цели и критерии урока, ориентированного на выработку навыков чтения, прослушивания и пересказа текста. Показаны пути достижения целей такими педагогическими средствами, как «Ғажайып қоржын», «Т кестесі», обозначен распространённый дискриптор и задания по анализу.

Ключевые слова: *системный, краткосрочный, приспособленный, проза, свободное изложение, язык произведения, интерпретация.*

KERIMBEKOVA F.K., ISAKHANKIZI, U STANDARD SHORT-TERM PLAN FOR UPDATING CONTENT IN KAZAKH LITERATURE

The article describes the systematization of the short-term plan for the updated content of «Kazakh literature». Explaining how a student can expand his understanding of Kazakh literature, formulate his literary worldview, explore problems and set goals so that he can solve problems

A short-term curriculum includes a sample of updated content based on the purpose of the learning, listening and hearing based on the learning objectives, as well as the criteria and objectives of the lesson. Ways to achieve goals using pedagogical methods, such as «amazing basket», «diagram», distributed descriptors and ranking tasks.

Keywords: *systematic, short-term, pronounced, prose, free delivery, creative language, translation.*

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

Арзымбетова Ш.Ж. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Педагогика» кафедрасының доценті, п.ғ.к., Шымкент қ.;

Оралбекова А.К. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Педагогика» кафедрасының аға оқытушысы, PhD, Шымкент қ.

Байдыбекова Е.И. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Бастауышта оқыту әдістемесі» кафедрасының доценті, п.ғ.к., Шымкент қ.;

Досыбеков А.К. – Инновациялық-технологиялық колледжі, Шымкент қ.

Досыбекова Ш.К. – «Өрлеу» біліктілікті арттыру Ұлттық орталығы АҚФ ОҚО бойынша ПҚБАИ», Шымкент қ.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА

Жұмбаев М.Ж. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Физика-математика» кафедрасының профессоры, ф.-м.ғ.д.;

Жұмбаев К.Ж. – Жамбыл политехникалық жоғары колледжі, магистр, Тараз қ.;

Мықтыбеков Б. – П.И. Баранов атындағы Федералды мемлекеттік унитарлық кәсіпорны «Авиациялық моторқұрылыс орталық институты» тех.ғ.к., Мәскеу қ., Ресей.

Қадірбаева Р.І. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «физика-математика» кафедрасының профессоры, п.ғ.д., Шымкент қ.;

Сарсенбаев Қ.А. – магистр, Шымкент қ.

Мәдібекова Ғ.М. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, «Химия» кафедрасының профессоры м.а, х.ғ.к.;

Муталиева Б.Ж. – М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің доценті, х.ғ.к., Шымкент қ.;

Ергешова Б.Қ. – Шымкент қаласындағы химия-биология бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінің химия пәнінің мұғалімі, Шымкент қ.

Тасбулатова А.Т. – Сайрам-Өгем мемлекеттік ұлттық табиғи паркінің аға ғылыми қызметкері, Шымкент қ.

ТАРИХ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ПӘНДЕР. ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА

Әбішев Арнат – Венгр Ұлттық мемлекеттік қызмет университетінің Phd кандидаты;

Халас Иван – Конституциялық құқық институтының басшысы. Мемлекеттік әкімшілік және басқару ғылым факультеті. Мемлекеттік қызмет ұлттық университеті.

Арынгазиева Б.Б. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Қоғамдық пәндер» кафедрасының профессор м.а., филос.ғ.к., Шымкент қ.

Қожабекова З.Е. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «География» кафедрасының доценті, г.ғ.к., Шымкент қ.;

Тажекова А.Ж. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «География» кафедрасының меңгерушісі, г.ғ.к., Шымкент қ.;

Нәлібаев К.Қ. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «География» кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.к., Шымкент қ.

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ

Абрамова Г.И. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Ағылшын тілі» кафедрасының доценті, ф.ғ.к., Шымкент қ.;

Аликилова К.Н. – Шымкент қаласындағы физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінің ағылшын тілі мұғалімі, Шымкент қ.;

Ибрагимова Т.А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Ағылшын тілі» кафедрасының аға оқытушы, Шымкент қ.

Байымбетова Ж.А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Бастауышта оқыту әдістемесі» кафедрасының доценті, ф.ғ.к., Шымкент қ.

Кадеева М.И. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Орыс тілі мен әдебиеті» кафедрасының доценті, ф.ғ.к., Шымкент қ.;

Стычева О.А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Орыс тілі мен әдебиеті» кафедрасының доценті, п.ғ.к., Шымкент қ.

Көпбосынов Б.К. – Шымкент қаласындағы физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, Шымкент қ.

Құрбанов А.Г. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының доценті, ф.ғ.к., Шымкент қ.

КӘСПТІК БІЛІМ, БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ. МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ

Джоламанова Г.Д. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Музыкалық білім» кафедрасының аға оқытушысы, ө.ғ.к., Шымкент қ.

Темірханов М. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Дене тәрбиесі мен бастапқы әскери дайындық» кафедрасының профессоры, п.ғ.к., ҚР еңбек сіңірген жаттықтырушы, ҚР құрметті спорт қайраткері, Шымкент қ.;

Даут Ж. – Жасөспірім балалар шығыс жекпе-жек № 1 спорт мектебінің әдіскері, халықаралық дәрежедегі спорт шебері, ҚР бірнеше дүркін чемпионы, Шымкент қ.

ЖАС ҒАЛЫМДАР ІЗДЕНІСІ

Қаныбек А.С. – Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университетінің магистранты, Шымкент қ.;

Қашқынбекова А.Ш. – Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университетінің магистранты, Шымкент қ.;

Халила Ә.Н. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті «Биология» кафедрасының профессоры, б.ғ.д., Шымкент қ.

Морозова О.Ю. – М.Х. Дулати атындағы үш тілде оқытатын мамандандырылған № 8 гимназия директорының бейінді ісі жөніндегі орынбасары ағылшын тілі магистрі, Шымкент қ.

Нарбекова Ш.М. – Аймақтық-әлеуметтік инновациялық университетінің магистранты, Шымкент қ.;

Рахашев Б.Қ. – Аймақтық-әлеуметтік инновациялық университетінің аға оқытушы, ф.-м.ғ.к., Шымкент қ.

Үсенбай Б. – Д.И. Менделеев атындағы № 15 мектеп-лицейінің оқушысы, Шымкент қ.

Аяпова Ү.С. – Д.И. Менделеев атындағы № 15 мектеп-лицейінің бастауыш сынып мұғалімі, Шымкент қ.;

Кажиақбарова Р.Б. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының доценті, ф.ғ.к., Шымкент қ.

ОРТА МЕКТЕПТЕГІ ОҚЫТУ МЕН ТӘРБИЕ ӘДІСТЕМЕСІ

Байтуреев Д.Ш. – Шымкент қаласындағы физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінің тарих пәнінің мұғалімі, Шымкент қ.

Керімбекова Ф.Қ. – «Өрлеу» БАҰО АҚ филиалы ОҚО бойынша ПҚБАИ «Басқару және білім беру сапасы» кафедрасының аға оқытушысы, Шымкент қ.;

Исаханқызы Ұ – М.Х. Дулати атындағы үш тілде оқытатын мамандандырылған № 8 гимназия директорының оқу-тәрбие ісі жөніндегі орынбасары, Шымкент қ.

НАШИ АВТОРЫ

ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ

Арзымбетова Ш.Ж. – доцент кафедры «Педагогика» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, к.п.н., г. Шымкент;

Оралбекова А.К. – старший преподаватель кафедры «Педагогика» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, PhD, г. Шымкент.

Байдыбекова Е.И. – доцент кафедры «Методика начального образования» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, к.п.н., г. Шымкент;

Досыбеков А.К. – Инновационно-технологический колледж, г. Шымкент;

Досыбекова Ш.К. – Филиал АО «Национальный центр повышения квалификации «Өрлеу» ИПК ПР по ЮКО», г. Шымкент.

ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНЫЕ ДИСЦИПЛИНЫ И МАТЕМАТИКА

Жумабаев М.Ж. – профессор кафедры «Физика-математика» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, д.ф.м.н., г. Шымкент;

Жумабаев К.Ж. – Жамбылский политехнический высший колледж, магистр, г. Тараз;

Мыктыбеков Б. – ФГУП ЦИАМ им. П.И. Баранова, к.тех.н., г. Москва, Россия.

Кадирбаева Р.И. – профессор кафедры «Физика-математика» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, д.п.н., г. Шымкент;

Сарсенбаев Қ.А. – магистр, г. Шымкент.

Мадыебекова Г.М. – и.о. профессора кафедры «Химия» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, к.х.н., г. Шымкент;

Муталиева Б.Ж. – доцент кафедры «Биотехнология» Южно-Казахстанского государственного университета им. М.О. Ауезова, к.х.н., г. Шымкент;

Ергешова Б.К. – учитель химии, Назарбаев Интеллектуальная школа химико-биологического направления, г. Шымкент.

Тасбулатова А.Т. – старший научный сотрудник Сайрам-Угамского ГНПП, г. Шымкент, Казахстан.

**ИСТОРИЯ И ОБЩЕСТВЕННЫЕ ДИСЦИПЛИНЫ.
ПРАВО И ЭКОНОМИКА**

Абишев Арнат – кандидат Phd Венгерского Национального Университета Государственной службы;

Халас Иван – Руководитель Института конституционного права. Факультет науки государственного администрирования и управления. Национальный университет Государственной службы.

Арынгазиева Б.Б. – и.о. профессора кафедры «История Казахстана и общественные дисциплины» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, к.филос.н., г. Шымкент.

Кожобекова З.Е. – доцент кафедры «География» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, к.г.н., г. Шымкент;

Тажекова А.Ж. – заведующая кафедрой «Географии» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, к.г.н., г. Шымкент;

Налибаев К.К. – старший преподаватель кафедры «География» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, к.п.н., г. Шымкент.

ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Абрамова Г.И. – доцент кафедры «Английского языка» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, к.ф.н., г. Шымкент;

Аликилова К.Н. – учитель английского языка, Назарбаев Интеллектуальная школа физико-математического направления, г. Шымкент;

Ибрагимова Т.А. – старший преподаватель кафедры «Английского языка» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г. Шымкент.

Байымбетова Ж.А. – доцент кафедры «Методики начального образования» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, к.ф.н., г. Шымкент.

Кадеева М.И. – доцент кафедры «Русский язык и литература» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, к.ф.н., г. Шымкент;

Стычева О.А. – доцент кафедры «Русский язык и литература» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, к.п.н., г. Шымкент

Копбосынов Б.К. – учитель казахского языка и литературы, Назарбаев Интеллектуальная школа физико-математического направления, г. Шымкент.

Қурбанов А.Г. – доцент кафедры «Казахский язык и литература» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, к.ф.н., г. Шымкент

ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО. КУЛЬТУРА И СПОРТ

Джоламанова Г.Д. – старший преподаватель кафедры «Музыкальное образование» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, к.н.искусствоведения, г. Шымкент.

Темирханов М. – профессор кафедры «Физическая культура и начальная военная подготовка» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, к.п.н., заслуженный тренер РК, деятель уважаемые спорта РК;

Даут Ж. – детско-юношеская спортивная школа № 1 по восточным единоборствам, мастер спорта международного класса, несколько раз чемпион РК.

ПОИСКИ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

Қаныбек А.С. – магистрант Регионального социально-инновационного университета, г. Шымкент;

Қаиқыпбекова А.Ш. – магистрант Регионального социально-инновационного университета, г. Шымкент;

Халила А.Н. – профессор кафедры «Биология» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, д.б.н., г. Шымкент.

Морозова О.Ю. – магистр, учитель английского языка, заместитель по профильному делу директора специализированной гимназии № 8 с обучением на трех языках им. М.Х. Дулати, г. Шымкент.

Нарбекова Ш.М. – магистрант Регионального социально-инновационного университета, г. Шымкент;

Рахашев Б.К. – старший преподаватель Регионального социально-инновационного университета, к.ф.-м.н., г. Шымкент.

Усенбай Б. – ученик школы-лицея № 15 им. Д.И. Менделеева, г. Шымкент;

Аяпова У.С. – учитель начальных классов школы-лицея № 15 им. Д.И. Менделеева, г. Шымкент;

Кажиақбарова Р.Б. – доцент кафедры «Казахский язык и литература» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, к.ф.н., г. Шымкент.

**МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ И ПРОБЛЕМЫ ВОСПИТАНИЯ
В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СРЕДНИХ ШКОЛАХ**

Байтуреев Д.Ш. – учитель истории, Назарбаев Интеллектуальная школа физико-математического направления, г. Шымкент.

Керимбекова Ф.К. – старший преподаватель кафедры «Управление и качество образования» Областного филиала НЦПК «Орлеу», г. Шымкент;

Исаханкызы У. – заместитель директора специализированной гимназии № 8 с обучением на трех языках им. М.Х. Дулати, г. Шымкент.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

<i>Арзымбетова Ш.Ж., Оралбекова А.К.</i> Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы инклюзивті білім беру жағдайына даярлау мәселелері.....	3
<i>Байдыбекова Е.И., Досыбеков А.К., Досыбекова Ш.К.</i> Оқушының оқу қабілетін қалыптастыру.....	11

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА

<i>Жумабаев М.Ж., Жумабаев К.Ж. Мыктыбеков Б.</i> Осесимметричная деформация составных трансверсально-изотропных цилиндрических конструкций.....	17
<i>Қадірбаева Р.І. Сарсенбаев Қ.А.</i> Moodle виртуальді жүйесінің мүмкіндіктері.....	28
<i>Мадыбекова Г.М., Муталиева Б.Ж., Ергешова Б.К.</i> Новые композиционные материалы и их применение.....	41
<i>Тасбулатова А.Т</i> Биоразнообразии беспозвоночных в ущелье Иирсу...	48

**ТАРИХ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ПӘНДЕР.
ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА**

<i>Abishev Arnat, Ivan Halasz</i> Legal mechanisms for the protection of the rights and legitimate interests of ethnic minorities in the republic of Kazakhstan....	56
<i>Арынгазиева Б.Б.</i> Қазақ әйелдері бейнелерінің тарихи формалары.....	64
<i>Қожабекова З.Е., Тажекова А.Ж., Нәлібаев К.Қ.</i> Өзбекстан аумағындағы қазақтың киелі жерлерінің рухани маңызы.....	74

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ

<i>Abramova G.I., Alikulova X.N, Ibragimova T.A.</i> Using the drama activities method in teaching english.....	81
<i>Байымбетова Ж.А.</i> Түркі тіл білімінде, қазақ тіл білімінде мектебі бар ғалым.....	92
<i>Кадаева М.И., Стычева О.А.</i> Технология создания тестов в практике вузовского освоения языков.....	98
<i>Кәпбосынов Б.К.</i> Түркі сингармонизмнің дауысты және дауыссыз дыбыстарға таралу мәселесі.....	106
<i>Құрбанов А.Г.</i> Түркі тілдеріндегі өзгермейтін (үстеулер) сөздердің зерттелу тарихы.....	112

**КӘСПТІК БІЛІМ, БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ.
МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ**

<i>Джоламанова Г.Д.</i> Симфонические поэмы Мынжасара Мангитаева.....	120
<i>Темирханов М., Даут Ж.</i> Анализ использования технических действий каратистов в кумите на современном этапе.....	124

ЖАС ҒАЛЫМДАР ІЗДЕНІСІ

<i>Қаныбек А.С., Қашқынбекова А.Ш., Халила Ә.Н.</i> Өкпе қыл құрттарының табиғатта таралуын зерттеу әдістемелерін жетілдіру.....	130
<i>Morozova O.Yu.</i> Exploring the intersections of moral literacy and educational leadership.....	137
<i>Нарбекова Ш.М., Рахашев Б.Қ.</i> Орта мектепте астрономияның оқытылу мәселелері.....	143
<i>Үсенбай Б., Аяпова Ү.С., Кәжиакбарова Р.Б.</i> Маркиза Базарбайқызының шағын әңгімелеріндегі балалар бейнесін жасаудағы ерекшеліктер.....	150

**ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН ОРТА МЕКТЕПТЕРДЕГІ ОҚИТУ
ЖӘНЕ ТӘРБИЕ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ**

<i>Байтуреев Д.Ш.</i> Қазақстан тарихы пәнінен білім сапасын арттыруда түрлі ресурстарды пайдалану.....	161
<i>Керімбекова Ф.К., Исаханқызы Ұ.</i> «Қазақ әдебиеті» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік қысқа мерзімді жоспары.....	168
БІЗДІҢ АВТОРЛАР	180
НАШИ АВТОРЫ	184

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

№1-2 (15-16)

Басуға 25.06.2018 жылы қол қойылды. Қаріп түрі «Times New Roman»
Көлемі 11,93 шартты баспа табақ. Таралымы 300 дана. Оңтүстік
Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының шағын баспаханасында
басылды.

Тапсырыс № 197 – Шымкент қаласы, Ғ. Ияев көшесі, 16